

NARODNO GOSPODARSTVO

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“.

KNJIGA XXVII.

IZABRANA POGLAVLJA IZ NARODNOGA GOSPODARSTVA

(POLITIČKE EKONOMIJE).

NAPISAO

FRAN MILOBAR.

SVEZAK I.

ZAGREB.

TISAK C ALBRECHTA (JOS. WITTASEK).

1902.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

IZABRANA POGLAVLJA

IZ

NARODNOGA GOSPODARSTVA

(POLITIČKE EKONOMIJE).

NAPISAO

FRAN MILOBAR.

I. SVEZAK.

OBĆI DIO.

ZAGREB.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.

1902.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

PREDGOVOR.

Nema možda znanosti, koja bi toliko silila, da joj se put prokrči do najširijih slojeva naroda, kao što je to nauka o narodnom gospodarstvu. Ako je tako u onih naroda, koji su mnogo više pokročili u narodnom gospodarstvu, kako da to ne bi vriedilo još i više za naš narod, gdje narodno gospodarstvo pokazuje osjetljivi zastoj? Naša je „Matica“ pokušala već pred podrugi decenij, da u narod razasije knjige ove vrste, izdavši o narodnom gospodarstvu knjigu iz vrstna pera pok. prof. B. Lorkovića. Na žalost je taj početak ostao početak unatoč tomu, što je nauka o narodnom gospodarstvu svakim danom dobivala sve više znamenovanja, a oskudica se ove vrste književnosti sve većma u nas osjećala Nisu pomogli ni natječaji, što ih „Matica Hrvatska“ razpisuje svake godine kao nagrade za književna djela. Pokojni je Lorković umro na žalost prerano; drugi, koji bi u prvom redu bili zvani, da nastave, gdje je Lorković prestao, prinukani su, da svoju spremu i svoje vrieme stave narodu u službu drugim načinom; treći napokon budi iz čednosti, budi iz neodlučnosti, budi dnevnim radom zaposleni ne laćaju se toga posla. Ali vrieme ne čeka. Red je, da narodu prikažemo njegov gospodarski dodir sa svjetskim gospodarstvom, jer razna gospodarska i socijalna pitanja dopiru eto i do nas kao gotove činjenice, a narod gleda u njih kao domaćin u neznana nametljiva gosta.

Našemu narodu treba razložiti i prikazati položaj, u kojem se nalazi poljodjelsko gospodarstvo: agrarnu krizu, koja poput

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

mòre pritište velik dio Evrope; agrarnu politiku, koja zadaje glavobolje tolikim evropskim državnicima; treba protumačiti odnošaj izmedju velike industrije i maloga obrta, te krizu, u koju je dospio ovaj potonji, kao i obrtnu politiku u drugih naroda, pa i u nas. A napokon treba nam podučiti narod i o gorućem u drugim zemljama socijalnom pitanju, kojemu se je kod nas premalo pozornosti svraćalo. Sve su to pitanja, koja spadaju u „praktični dio“ političke ekonomije, tako rekuć dnevna pitanja; a ipak je o njima najmanje govora i u ono malo narodno-gospodarske književnosti, što je imamo.

Pokojni je Lorković obradio liepo teoretski dio političke ekonomije, ali se je ova knjiga jur razpačala. Ovoj je nestašici doskočio g. dr. Juraj Vrbanić napisavši knjižicu, koja svojim malim formatom, a bogatim sadržajem čovjeka zadivljuje. Ove dvie knjige (osobito ova potonja) omogućile su nama, da teoretski dio skratimo. Jedino nekim poglavljima (n. pr. novcu, kreditu, prometalima) posvetismo radi dnevne i opće važnosti koju rieč više; isto tako i historijskomu razvoju gospodarstva, jer se o tom u našoj literaturi još u obće nije pisalo. I o praktičnom se dielu političke ekonomije u nas pisalo. G. M. Krešić, tajnik obrtničko-trgovačke komore, preveo je nekoliko monografijskih radnja, a imade i od drugih pisaca čislo ovakovih monografijskih sastavaka, razsijanih po časopisima. I tako se nestašica sistematskoga diela još težko osjeća, pa smo si mi tim više sviestni, da nismo napisali djelo bez nedostataka. Osobito treba iztaknuti, da ova grana znanosti, koja obuhvaća toli brojna, a raznovrstna poglavlja, daje obilno prilike, da čitatelj uzmogne imati ob ovom ili onom drugi nazor nego pisac.

Dvoje nam je zadavalo mnogo glavobolje: terminologija i stilizacija. U onom prvom bojali smo se kovanicâ, jer bi nam se moglo dogoditi, da nas ne bi razumjeli; u onom smo drugom držali na umu, da nam je napisati djelo po naravi svojoj znanstveno, a po formi popularno, pa je trebalo naći neki srednji put.

Osim spomenutih momenata još nam se valja obazrieti na jedno poglavlje u našoj knjizi, o kojem treba da već ovdje jasno označimo svoje stanovište, premda dolazi istom pod konac II. svezka. To je poglavlje „Socijalno pitanje i socijalna demokracija“.

Socijalna demokracija sama, uza svu jedinstvenost u nekim temeljnim nazorima, ciepa se u drugim nazorima. Još više nego socijalističke stranke razilaze se o nazorima o socijalnom pitanju gradjanske stranke. Zato: „Nije se rodio, koji bi svima ugodio“ pi-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

šući o ovoj stvari. To vriedi i za ovo djelo. Jednima će se činiti, da odveć simpatišemo s râdom (radničkim staležom), a prema kapitalu da gojimo neku nesklonost; drugi će opet misliti, da smo odveć „bourgeois“, jer nam se socijalnodemokratske pretjeranosti čine premalo ozbiljnima za realnu politiku. Da se uzmognemo razumjeti, neka nam bude dopušteno iztaknuti neke ideje, prema kojima shvaćamo ovo pitanje.

U sporu izmedju rada i kapitala ne lebdi nama pred očima ova ili ona radnička stranka, već ekonomsko i socijalno stanje radničkoga staleža. Mi priznajemo i cienimo sve zasluge, što idu kapital za unapredjenje industrije i cieloga gospodarstva u obće; mi ne kasnimo izraziti mu i svoje udivljenje; ali simpatije poklanjamo radu. Mi ovim ne stavljamo radničtvo kao stalež na prvo mjesto, nama su svi staleži jednako vriedni i častni; mi ne razlikujemo čast ili poštenje „kavalirsko“, „vojničko“, „gradjansko“, „radničko“ jedno od drugoga, jer mi priznajemo samo jednu čast ili poštenje: čast plemenita i poštena čovjeka. U vrieme jednakosti i slobode postala je staležka čast anahronizmom. U današnjem su družtvu svi staleži jednako častni, ali nisu svi individui. Danas je svaki pojedinac kovač ne samo svoje sreće, već i svoje časti. Mi imademo vjerom sankcionisani moral, koji nam odredjuje dužnosti spram Boga i bližnjega. Više ili manje, s više ili manje savršenosti dolaze u pomoć obćenitim moralnim načelima i civilni zakoni. Sada, koliko je pojedinac prožet čuvstvom dužnosti spram Boga i bližnjega, ili družtva; koliko on to svoje čuvstvo dužnosti djelotvorno očituje, toliko je čestit i plemenit, toliko je častan, bez obzira na to, kojemu staležu pripada. Iz ove naše simpatije za radničtvo ne može se dakle izvoditi, da mi radnički stalež kao takav dižemo na više mjesto od kapitala, ili obratno. Dalje, s obzirom na to, što mi poklanjamo svoje simpatije radničkomu staležu u obće, premda velik dio ovoga staleža pripada socijalnoj demokraciji, treba da iztaknemo, da mi stojimo nepokolebivo na načelu privatnoga vlastničtva. Mi pratimo svim simpatijama borbu radničkog staleža za izvojštenje onih ekonomskih i socijalnih prava, koja će mu omogućiti, da kao gradjanin uzmogne vršiti sve svoje dužnosti spram Boga i bližnjega, spram obitelji i domovine.

Ovo su dakako obća načela. Ali ova načela znače granicu skrajnjemu provedenju načela: „Laissez faire, laissez passer“, koje je sankcioniralo pravo jačega na gospodarskom području.

*

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Narodno gospodarstvo nije samo predmet znanosti, već i umjetnosti, ne samo teorije, već i prakse. Praksa uči, kako bi se imalo ovo ili ono gospodarstvo prilagoditi gospodarskim zakonima. Zato, dok je narodno-gospodarska znanost, teorija, posvuda gotovo ista, praksa je gotovo svagdje drugačija, jer se narodno gospodarstvo prilagodjuje narodno-gospodarskim zakonima. Nauka se o narodnom gospodarstvu razpada dakle u dva diela: teoretski i praktički. Znanstvena se djela strogo drže ovih granica; no mi smo mislili, jer pišemo samo popularno-poučno djelo, da se ne moramo toga strogo držati. I mi smo doduše odielili teoretski dio (I. svezak) od praktičkoga, ali kraj toga ima i u teoretskom dielu praktičke primjese, kao što će u praktičkom biti teoretske.

U II. će svezku biti govora o poglavitim granama narodnogospodarske produkcije: o agrarstvu, obrtu (velikom i malom), te o trgovini. Tu će se više kazati o produkciji i konsumpciji, o kojima je zato manje govora u ovom I. svezku. Tako će se prištediti trud i prostor, jer ne će trebati istu stvar ponavljati, a pojedini će odsjeci izaći zaokruženiji i pregledniji.

U nekim djelima o narodnom gospodarstvu dodana je i populacionistika ili nauka o stanju i mienjanju pučanstva. Premda to po našem mienju ne spada ovamo, mi smo se ipak osvrnuli i na to.

Da olakotimo čitanje i pobudimo zanimanje, napisasmo uvod, koji će podati čitatelju malu sliku o cieloj gradji.

Što se pak ciele knjige tiče, treba da iztaknemo, da smo je pisali u tudjini, gdje su nam podatci o svim evropskim gospodarstvima bili pristupniji, nego podatci o našoj hrvatskoj domovini. Ali uz dobrohotne savjete g. Milana Krešića, izvrstnoga poznavaoca naših domaćih gospodarskih prilika, i možda još kojega prijatelja stvari, poći će nam, nadamo se, za rukom, da se, kako treba, obazremo i na naše gospodarske odnošaje.

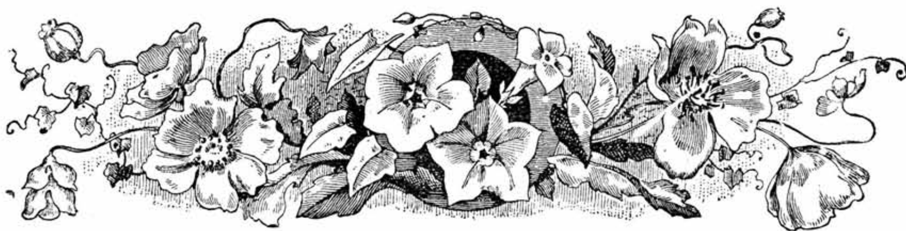
Literatura i kazalo za cielu knjigu bit će dodano II. svezku.

I tako predajemo ovu knjigu u ruke hrvatskomu narodu sa željom, da se njome što izdašnije posluži, dok mu se podade koje vrstnije djelo ove vrste.

Zagreb, u proljeću 1902.

Pisac.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

UVOD.

I.

Odkada povjest prati razvitak roda ljudskoga, ona nam pokazuje, da su sredstva za uzdržavanje bila jedan izmedju onih činbenika, koji su u svako vrieme i na svakome mjestu najjače utjecali na družtveni, kulturni i politički razvitak narodâ. Sistematski rad naroda oko sredstava za uzdržavanje nazivamo narodnim gospodarstvom. Prema tomu prikazuje se narodno gospodarstvo u najtjesnijem vezu s napredkom čovječanstva. U današnje vrieme propovieda mu se vriednost sa najpozvanijih mjesta i na najodličniji način. Navest ćemo samo dva tri primjera.

U mjesecu listopadu 1901. izjavio se je pruski ministar Podbielski jednom zgodom od prilike ovako: „Narodno je gospodarstvo ono polje, na kojem niče i uspieva politička moć naroda i države.“ Malo drugačijim riečima izrekao je istu misao nedavno poginuli predsjednik sjevero-američke Unije Mac Kinley još kao senator, izjavivši, da Sjedinjene Države ne smiju dieliti svoje gospodarske probitke sa inozemstvom, jer da to znači trgati politički kruh od prstiju svoje djece, pa ga dieliti s nepoznatim tudjincem.

Sve ovo dokazuje, kolika se vriednost daje narodnomu gospodarstvu. A čitatelji, koji su pratili nervozno naprezanje evropskih država pri izmaku obstojalih i u oči obnavljanja novih trgovačkih ugovora, ona težka naprezanja: kako bi zaštitili i unapriedili svoje gospodarske interese, — ti čitatelji će dopustiti, da su ta napre-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

zanja tako rječiti dokazi znamenitosti narodnoga gospodarstva, da bi bilo suvišno dokazivati na ovome mjestu, kako je narodno gospodarstvo ne samo nuždan uvjet za politički i kulturni procvat nekoga naroda, već i za sam njegov obstanak.

Kako liepo politički i kulturno može da napreduje neki narod, kojemu gospodarstvo cvate, živi su dokaz Sjedinjene Države američke; a kako žalostna sudbina stizava narod, koji gospodarski propada, žalostnim su primjerom Irci, Španjolci itd. Ali čemu tražiti primjera tako daleko, eno našega slavnoga Dubrovnika i njegove prošlosti!

U Njemačkoj javlja se sa najkompetentnijih strana, sa strane vlade i visokih učilišta, glas: neka bi se nauci o narodnom gospodarstvu posvetilo u sveučilištima mnogo više vremena i pozornosti. A ipak će svatko priznati, tko je na njemačkim visokim školama ma i kratko vrieme učio, da se ondje u tom smjeru ne može prigovarati, da se premalo uči. Ovaj dakle poziv nema se pripisati možda kakovom zanemarivanju ove nauke, već sve to većoj znamenitosti ove stvari. Pa doista možemo reći, ne bojeći se, da ćemo previše kazati, da je danas poznavanje gospodarske znanosti čovjeku pojedincu, koji se kakovim većim gospodarstvom bavi, vrednije, nego što je u minulim viekovima vriedilo čitavim gospodarskim korporacijama, pače i samoj državi. To dolazi odatle, što su se družtveni, politički, gospodarski odnošaji i tehničke znanosti u pet do šest decenijâ XIX. vieka jače promienile, nego li u minulih pet do šest viekova.

U minulim viekovima nose i najkulturniji evropski narodi na sebi tragove feudalnoga gospodstva u političkim, u družtvenim, a i u gospodarskim uredbama. Sa stajališta gospodarskoga znači feudalni sistem prevladu poljodjelskoga gospodarstva nad industrijom, prevladu naturalnoga gospodarstva (izmjenu dobara, plaćanje poreza itd. in natura) nad novčanim gospodarstvom. Priradnja i potrošak, razdioba rada, izmjena dobara — sve je to bilo vezano s mjestom i staležem. No što se je većma industrija razvijala, to je veći sukob nastajao izmedju nje i feudalnih uredaba, izmedju naturalnoga i novčanoga gospodarstva. Smatralo se novčano gospodarstvo ili posljedicom, ili uzrokom u promjeni gospodarstva, u svakom slučaju ono dokazuje, da je ta promjena nastala u prilog industriji naprama poljodjelstvu, u prilog gradjanstvu („buržoaziji“) naprama feudalnomu gospodstvu.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

A kako je gospodarstvo u tiesnom vezu sa socijalnim i političkim uredbama, to su morale nastati promjene i u ovom smjeru. Tako se i dogodi. Odkriće novoga svieta i naseobna politika zapadno-evropskih država podiže gradjanski stalež i novčano gospodarstvo. Pomoću njihovom središnja vlast skuči moć feudalnoga gospodstva te je skupi u svojoj ruci. Ali time, što je prešla vlast iz ruku feudalne gospode u ruke središnje vlasti, nisu prestale i feudalne uredbe. Prava osobe i vlastničtva ostala su za seljaka gotovo ista, kao u ono vrieme, kad je feudalizam bio na vršku: seljak je ostao kmetom svojih predjašnjih gospodara. Gradjanstvo, ponajvećma mali obrt, bilo je podpuno vezano svojom cehovskom organizacijom, koja je svu osobnu slobodu skučila na korist korporacije, koja je odlučivala o svem: o broju majstora, o količini izradnje, o broju pomoćnoga i naučnoga osoblja, o cieni itd. — Središnja vlast, ojačavši do absolutne monarhije, uzela je i brigu oko narodnoga gospodarstva u svoje ruke (merkantilizam), pa joj se u tom smjeru moraju priznati mnoge zasluge. Ali njezina je briga bila jednostrana: ona je dizala veliku industriju, izvoznu trgovinu, brodarstvo. Na toj strani toliko se je upletala u privatni rad pojedinaca, da je to ovima upravo dozlogrdilo. Na drugoj strani za mali obrt i seljačtvo ili se je brinula premalo, ili nikako. Radi toga na sve se strane oćuti potreba za većom slobodom pojedinca: rodi se borba pojedinaca, borba individualizma proti staromu sustavu. Ova je borba u svojoj jezgri borba trećega staleža, buržoazije, protiv ostataka feudalizma i protiv absolutne monarhije. U Englezkoj bila je buržoazija već od prije stegnula vlast absolutnoj monarhiji pomoću plemstva te izvojštila sebi politička prava i prava pojedincu. Ovaj uspjeh englezke buržoazije lebdio je vazda pred očima buržoaziji na kopnu. Ali ovdje, na kopnu, odkada je ojačala središnja vlast i uvela stajaću vojsku, nije bilo lasno provesti kakovu političku revoluciju bez pomoći plemstva i seljačtva. A ovo je pristajalo uz monarhiju: ono prvo zato, jer je u monarhiji imalo još uviek najčastnije mjesto; ovo drugo zato, jer je jaka središnja vlada držala mir u državi, obuzdavši plemstvo. Zato pokret poče najprije u ime gospodarske slobode. U Francezkoj ustade škola fiziokrata (Quesnay), da traži oslobodjenje seljačtva (dakle i gradjanstva); u Englezkoj uze nekako u isto vrieme industrijalna škola (Adam Smith), da traži slobodu za industriju. Dodamo li još k tomu staru težnju za osobnom slobodom, onda nam eto vapaja za slobodom na

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

svim področjima narodnoga života. Borba bukne u Francezkoj i izvrgne se u onu veliku revoluciju.

Ova revolucija dovela je individualizam (liberalizam) do pobjede, djelomice odmah, djelomice posredno, s vremenom. U drugoj polovici XIX. stoljeća gospoduje individualizam gotovo na svim področjima, te se već izradja u skrajnji individualizam, protiv kojega se sada pojavlja jača ili slabija reakcija na svim linijama. — Ova borba, kako jur spomenusmo, bila je borba buržoazije protiv absolutne monarhije i feudalizma. U Francezkoj skršila je buržoazija jedno i drugo: oborivši priestolje, prenese suverenost na narod (parlamentarizam); oborivši predstavnike feudalizma, podiže na njihovo mjesto buržoaziju (citoyen). U srednjoj Evropi ugovara buržoazija sa monarhijom i feudalizmom: prvu prisili — rekli bismo — na razpolovljenje suverenosti (konstitucionalizam), a sa potonjim podieli čast i vlast u državi.

Pobjeda buržoazije nad starim uredbama (ancien regime) doniela je punu pregršt raznih sloboda i sloboština, — ali ne za sve jednako. Uza sve to doniela je ta borba plodova od vječne vriednosti, n. pr. jednakost svih pojedinaca pred zakonom. A i sva ostala slobodoumna načela sama po sebi od trajne su vriednosti, ali ne sva jednako. Odatle je i nastala mnoga nevolja. No ocjenjujući obćenito resultate ove borbe, mogli bismo reći, da je buržoazija za sebe najdeblji kraj izvukla. Ona je zapodjela borbu pod geslom: „S l o b o d a, j e d n a k o s t, b r a t i m s t v o!“, ali je skrajnji individualizam i jednostrani liberalizam izvrgao u praksi tu teoriju vrlo često u zlo. Što se tiče političkih prava, tu je buržoazija, dokopavši se vlasti, dosta škrto postupala: ona je velik dio naroda izključila od izbornoga prava (zakonodavstva), samo da tim lakše uvede takove zakone, koji će njezine interese proširiti i vlast joj utvrditi i ustaliti. Poglavito radi toga nije ona obćenitog izbornog prava često niti uvadjala, ili ako ga je ipak uvela, tada ga je uz tako visoki cenzus (plaćanje poreza i inih daća) privezala, da se izbornim pravom nije niti mogao poslužiti drugi do buržoazije. U svakom pak slučaju bilo je izborno pravo tako udešeno, da je buržoazija imala većinu. U nuždi se ona znade izmiriti s nekadanjim feudalcima, da zajedničkim silama odbiju zahtjeve brojnijega, ali siromašnijega razreda naroda (radničtva i seljačtva). A gdje je obće, jednako izborno pravo s tajnim glasovanjem uvedeno (kao n. pr. u Njemačkoj), nije to učinila buržoazija, već se je to

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

učinilo proti njoj*. Ali nas zanima na ovome mjestu u prvom redu pitanje: Kojim je plodom urodila pobjeda individualizma na gospodarskom području?

Na gospodarskom polju doniela je ova pobjeda: osobnu slobodu, slobodu vlastničtva, slobodu zanata, slobodu seljenja, slobodu utakmice. — Nekoja od ovih prava individua uvrštena su medju „neodtudjiva prava čovjeka", a državi je naznačena dužnost, da bdije nad tim, kako bi se svaki pojedinac tim svojim pravima mogao služiti. Radi toga prozvaše takovu državu „pravnom državom" za razliku od predjašnje (absolutističke) države, koja bi nazvana „policajnom".

Ovako je evo proveo treći stalež narodno gospodarstvo iz sredovječnih uredaba u moderno doba. A sada pogledajmo, kakovim je plodom urodila ta obćenita sloboda u praksi.

Da vidimo najprvo, što se je učinilo na području poljodjelskoga gospodarstva (seljački stalež).

Ondje, gdje je revolucija trećega staleža oborila monarhiju i feudalno gospodstvo, kao u Francezkoj, ondje bude seljak proglašen naprečac slobodnim, a posjed, što ga je držao u rukama, bude mu priznat svojinom s pravom razpolaganja za života i po smrti, a inače bude uvedeno jednako pravo nasljedstva, sloboda diobe i prodaje. Ovo potonje zove se i „mobilizacija zemljištnog posjeda". Ova prava budu uvedena u Francezkoj već za revolucije, a kasnije ih protegne Napoleon i na druge zemlje, koje je osvojio i svome carstvu pripojio. Na taj način budu uvedena i u našoj Dalmaciji. Drugačije se dogodi ondje, gdje je buržoazija ugovarala s monarhijom: ondje morade sebi seljačtvo odkupiti pravo vlastničtva, a za tim dobi slobodu „mobilizovanja". — Praktični posljedak ove neograničene slobode bio je taj, da se je zemljištni posjed stao ciepati tako rekuć do atoma; ili gdje se je to htjelo zapriečiti, ondje je zapao u dug i prezaduživanje. Posljedica toga jest opet ta, da države počimaju pomišljati, kako bi ograničile tu slobodu razpolaganja. Tako Pruska uvadja na svojim rentovnim dobrima takovo nasljedno pravo, po kojem imutak (dobro) prelazi nerazdjeljivo na nasljednika, koji sunasljednike izplati**, ali samo

* Obće je poznato, da je knez Bismarck poglavito stoga uveo obće izborno pravo s tajnim glasovanjem, da pomoću radničkih glasova satre liberalce.

** To je t. zv. »Anerbenrecht«. — Poznata je pruska »nutarnja koloni-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

tolikim dielom, da ta odpravnina ne ugrozi dalji obstanak i napredak nasljednikov i njegovu baštinu.

Ovakova sloboda razpolaganja zemljištnim posjedom strogo provedena nosila je u sebi kao konačnu posljedicu osiromašenje. K toj nevolji pridružila se je druga: seljak, dobivši podpunu slobodu, primio je s njome i podpunu odgovornost za sve posljedice svoga gospodarenja. Kad bi podpuno osiromašio i onemogao. nije imao nigdje prava na pomoć, već u najboljem slučaju na milostinju. Prije je bio dužan njegov vlastelin, da mu u nevolji pomogne, te je tako seljak bio u svakom slučaju osiguran, da barem od zime i gladi ne će propasti. — U kratko rečeno, novo doba urodilo je po zemljištni posjed ciepanjem, ili prezaduživanjem, što je takodjer jedan od glavnih uzroka današnje poljodjelske krize.

Na području obrta dovelo je novo doba ovu granu narodnoga gospodarstva do jošter u povjesti nevidjene visine razvitka i procvata. Ali ovaj posljedak ima kraj svoje blistave strane i svoju tamnu stranu jednake jakosti, t. j. socijalno pitanje. Podpuna sloboda obrta i utakmice ima na gospodarskom polju isti posljedak, koji bi imala na polju pravosudja podpuna sloboda, da svatko sam sebi kroji pravdu. Velike ribe dobiše pravo, da smiju gutati male ribe; jake gospodarske jedinice dobiše pravo, da mogu utući slabe gospodarske jedinice i njihov imutak prevesti u svoj posjed. U svim zemljama, gdje vlada podpuna sloboda utakmice i obrta, pojavila se ta značajka, da su jaki postali još jačima, a slabiji još jače oslabiše, ili propadoše; na jednoj strani gomilanje dobara, na drugoj strani gomilanje biede, sirotinje, — proletarijata.

Gdjekomu od naših čitatelja činit će se, da previše kažemo, ili da stojimo pod dojmom socijalizma, budući da se kod nas u Hrvatskoj još ne dadu ove vrste činjenice rukom opipati. Priznajemo, da kod nas još nije ta bolest tako zarazila; kod nas, osobito u pokrajinskim mjestima, može krojač, postolar i ini mali obrt ne samo da živi, već i da napreduje. Ali ne treba zaboraviti:

---

zacija«. Njoj je svrha, da u iztočnoj Pruskoj iztisne Poljake, a u zapadnoj Dance. U tu svrhu kupuje država zemljišta iz ruku Poljaka i Danaca, zaokružuje ta zemljišta u srednje posjede, pa ih prodaje njemačkim seljacima uz vrlo povoljne uvjete na odplatu. Knez Bismarck započeo je tu »nutarnju kolonizaciju« sa 100 milijuna maraka, grof Bülow zatražio je u istu svrhu trostruku svotu.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

mi još nismo industrijalna zemlja, već istom počimamo pokušavati, da to postanemo.

A kako se je to dogodilo?

U minulim vremenima bile su pojedine grane obrta u rukama obrtnih korporacija (cehova). Cehovi su primali u svoju svezu, odredjivali količinu i cienu izradjene robe. Na taj način nije se doduše mogao pojedini obrtnik znatno podići nad svoje drugove, ali mu je zato ipak bio zajamčen ne samo obstanak, već i mogućnost, da dodje do nekoga blagostanja. A prvi uvjet, res capitalis ili „kapital", stajao je u njegovoj strukovnoj naobrazbi. (Kasnije izvrgla se i ova uredba u monopolizam cehovskih majstora.) Kada je individualizam pobiedio, ukinuo je ove korporacije, te uveo slobodu obrta i utakmice.

Mali obrtnici, riešeni predjašnjih veza, uzeše raditi na svoju ruku, nastupi slobodna utakmica medju njima. I da bude kod toga ostalo, naime kod utakmice medju jednakima, težko bi se dala pomisliti pravednija uredba kako za obrtnike, tako za trošitelje. Mali obrtnici, takmeći se medju sobom, bili bi prisiljeni, da što bolju i što jeftiniju robu izradjuju, pa bi se ciena držala svoje naravne granice (juste prix), t. j. oko troška izradnje s pravednim dobitkom za obrtnika kao naplata za njegov rad. A pokraj toga bio bi se uzdržao srednji posjed, — mali, ali samostalni obrtnik.

Mi smo rekli, da bi bilo tako ostalo, da se bude dokinula samo korporativna (cehovska) organizacija, pače nije niti ovu trebalo dokinuti, već samo preurediti, t. j. uzeti joj one povlasti, kojima je priečila slobodnu utakmicu i ograničavala broj majstora. U svakom slučaju imalo je strukovno osposobljenje za vodjenje obrta ostati res capitalis — „kapitalom", iliti glavnim uvjetom. Dakako da bi ovime načelo „slobode obrta" bilo dobilo sasvim drugo značenje. „Sloboda obrta" značila bi n. pr., da svaki izučeni krojač ima pravo voditi krojački obrt. To bi bila uvjetna, a po našem mnienju i jedino prava i naravna sloboda obrta, koja bi bila na korist svima. No liberalizam je išao predaleko: on je uveo bezuvjetnu (osim nekoliko iznimaka) slobodu obrta. Ovo pak nije došlo nikomu tako u korist, kao gospodarski jakima, t. j. kapitalističkoj izradnji. Čim je uvedena podpuna sloboda obrta, strukovna naobrazba nije više glavni uvjet za tjeranje obrta, već je to postao — obično kazano — novac. Tko ima novca, taj može voditi koji

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

mu drago obrt, pače i više obrta, pa ne imao ni pojma o tom obrtu: dovoljno je, da može platiti izučena poslovodju. Pa doista nitko nije tu slobodu obrta tako izrabio, kao kapital.* On se baci na svaku ikoliko unosnu vrst maloga obrta, te se stane s njim natjecati. Nije ovdje mjesto, da prikazujemo, s kojih uzroka nije mali obrtnik kadar da se odupre kapitalističkoj utakmici, jer se o tome govori u posebnom poglavlju. Ovdje ističemo samo to, da je po mali obrt nastupila borba na smrt. Ova je borba nenaravna. Ovo nije utakmica medju jednakima, već je to na neki način utakmica izmedju pješaka i konjanika, borba čovjeka gola i goloruka s oklopnikom oboružanim do zuba. Tako je „podpuna sloboda obrta" značila unaprijed smrt malomu obrtu.

Sloboda obrta još je i inače došla u prilog samo kapitalu. Kapitalista može da otvori danas ovaj obrt, pa ako mu ne nosi, koliko je očekivao, može ga prodati, pa sutra otvoriti drugi. Mali obrtnik ne može nego ostati kod svoga.

Na taj se eto način podpuna sloboda obrta i utakmice izrodila u podpuno pravo jačega na području obrta.

Posljedica ove nenaravne borbe bila je ta, da je na tisuće samostalnih obrtnika propalo, te moradoše postati radnicima, a radi toga je opet radnička plaća sve više padala. Na taj je način srednji gradjanski stalež sve to više slabio, a radnički se sve to više množio.

Osim toga došao je i veliki napredak prirodnih znanosti kud i kamo više u prilog kapitalu, nego li malomu obrtu. Tehnički izumi omogućiše kapitalu, da zamieni u mnogo slučajeva skupi ručni rad jeftinim mehaničkim radom na stroju. Tako izgubi još veći broj radnika svoj kruh i nastade ona sila bezposlenih radnika, pripravnih, da po što po to dadu svoju radnu snagu u najam, samo da se prehrane. To je ona „pričuvna vojska radničtva", o kojoj veli Marx, da obara cienu radu do one granice, gdje radnik dobiva tek toliku plaću, da životari. Tako eto nasta radničko pitanje.

Ovim je evo smjerom udarilo narodno gospodarstvo tečajem XIX. vieka. To novo doba ostavilo je XX. stoljeću, da rieši ove probleme: 1. agrarnu krizu, ili: kako da se spasi seljački stalež; 2. krizu maloga obrta, ili: kako da mu se pomogne; 3. radničko pitanje.

* Pojam „kapital" još nije obćenito i konačno odredjen. Služi u raznom smislu i značenju, te se istom iz smisla cieloga govora razabire, što se hoće tom rieči kazati. Točnije o tome govorimo u poglavlju o kapitalu.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ali poljodjelstvo i obrt došlo je u teži položaj još i utjecajima izvana.

Para i munjina sbližile su kontinente više, nego što su bile pred kojih stotinu godina dvie evropske države, neposredne susjede. Prometna sredstva tako su se usavršila, a prenos tako pojeftinio, da se žito dovezeno iz Amerike može jeftinije prodavati u Mannheimu (glavno žitno tržište Njemačke), nego li ono, što se doveze iz pruske Slezke, ili ono iz Ugarske. Radi toga stalo je gospodarstvo jednoga kontinenta silno utjecati na gospodarstvo drugoga. Jedan će primjer biti dosta. Početkom sedamdesetih godina prošloga vieka pojavi se američka Unija kao žitni takmac na evropskom tržištu. Jedva je prošlo pet do šest godina, ciena je evropskomu žitu spala za 40 do 50%, a agrarna kriza pojavi se očito. Bilo je doba, kad je malne ciela Evropa plaćala jednomu čovjeku danak za razsvjetu: Američaninu Rockefelleru, koji je bio pribrao u svoje ruke monopol petroleja. No još i veću nepriliku spremaju Amerićani staroj Evropi. Poznato je, da je pred kratko vrieme bio u Evropi američki bogataš Pierpon Morgan, da sklone najveća englezka i njemačka parobrodarska družtva, neka stupe u trust, da tako ujamče sebi monopol prevoza. Javljalo se, da je isti taj Američanin sklopio ugovor i s mnogim američkim vlastnicima željeznica, koje bi imale takodjer pristupiti ovome trustu. Od kolikoga je to zamašaja, vidi se odatle, što se je već u englezkom i francezkom parlamentu o toj stvari interpelovalo, i što su vlade manje ili više jasno izjavile, da i one tu stvar prate. A to nije ni čudo, jer bi ovime dobio ovaj trust trgovinu izmedju Evrope i Amerike u svoje ruke, te bi mogao uništiti koju bi htio od ovih dviju, — a to bi bila bez sumnje evropska. Ovaj trust bi evropsku robu prevažao u Ameriku, recimo, nešto skuplje, nego američku robu u Evropu. Tako bi se u Americi industrija dizala, a u Evropi bi mogla propasti. — Prije Morgana bio je u Evropi ravnatelj ocjelnoga trusta, koji se je pred tri godine sastavio, te razpolaže pregolemom glavnicom od kojih šest milijarda. Taj ravnatelj, Schwob, došao je u Evropu, da prouči, kako bi utukao utakmicom američke ocjeli ovu vrstu industruje u Evropi. Čitasmo, da je zakupio u Evropi jedno dva najbogatija rudnika, koji mu doduše ne će rabiti, ali ne će doći u ruke ni evropskim industrijalcima.

I tako ide Amerika za tim, da evropskoj industriji zada onakav udarac, kakav je već zadala njezinu poljodjelstvu.

Time, što je para i munjina savladala prirodne zapreke te

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ne samo omogućila prenos dobara s jednoga kraja svieta na drugi, već i troškove prevoza snizila do neslućene jeftinoće, mogla se je roditi svjetska izmjena dobara i stvoriti svjetsko tržište. Da ova svjetska trgovina djeluje i na domaću priradnju, najbolje dokazuje onaj primjer američke utakmice sa žitom na evropskom tržištu. Zato sada nastaje pitanje: Kako treba da se pojedina narodna gospodarstva drže spram ovoga svjetskoga tržišta?

Dva su nazora o tom: slobodna trgovina (manchesterski sustav), i načelo zaštitne carine (protekcionistički sustav).

Što je „sloboda obrta i utakmice" na području pojedinoga narodnoga gospodarstva, to je za svjetsko tržište načelo slobodne trgovine. Prvi ga je počeo zagovarati sam Adam Smith, a najviše mu do praktične uporabe i proširenja pripomože t. zv. manchesterska škola. Ovaj je sustav teoretski vrlo liepo obradjen i logički utvrdjen. On uči, da treba obćenitoj izmjeni dobara pustiti podpunu slobodu te sve zapreke odstraniti, što tu slobodu sprečavaju. Na taj način će trošioci doći na najlakši način do jeftine i dobre robe. Slobodnom utakmicom na slobodnom tržištu sve će se ciene izjednačiti, te se ustaliti oko svoje naravne granice, oko priradnih troškova. A budući da jedan narod istu robu uz jeftinije uvjete, uz manje troškove priradjuje, nego drugi, to će se svaki ograničiti na izradjivanje onakove robe, koja ga najmanje troška stoji. A kako je tržište veliko, to će mu priradnja kod jednoga dobra vriediti toliko, koliko u drugim okolnostima kod više inih dobara.

Ovaj nazor poprimi Englezka u praksi, te ga se je držala sve do dana današnjega. Za njom se neko vrieme povadjala i Njemačka, kratko vrieme Francezka, a bilo je vrieme, kad su i ostale evropske države pokazivale za čas neku sklonost ovomu načelu te ga donekle i oživotvorile.

Protiv ovoga sustava stoji protekcionistički (Carey, Fr. Liszt). U času, kad su učitelji protekcionizma podizali svoj sustav protiv slobodne trgovine, tada još nisu vidjeli posljedice podpune slobode obrta i utakmice na području pojedinoga narodnoga gospodarstva. Uza sve to oni su svoj sustav od prilike tako obrazlagali, da bismo mi danas mogli njihove razloge svesti na to, kao da su govorili: što sloboda obrta i utakmice znači na području pojedinoga narodnoga gospodarstva za pojedinca obrtnika, to znači slobodna trgovina na području svjetskoga tržišta za pojedina narodna gospodarstva. Kao što ondje stradaju pojedine gospodarski slabe osobe, pa

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

napokon i propadnu, — tako će se na potonjem području dogadjati pojedinim slabim narodnim gospodarstvima.

Najveći dio evropskih država zadrža carinu i u onom času, kad se je moglo činiti, da smjeraju krenuti na put slobodne trgovine. Je li to bila atavistička reakcija merkantilizma, ili je to bilo nadahnuće protekcionizma? Može biti, da je bilo jedno i drugo, a možda ni jedno ni drugo; ali bilo ovako, ili onako, glavni razlog, držimo, bio je fiskalne naravi: financije ne htjedoše začepiti jedno od najizdašnijih vrela državnoga prihoda. — Dok su ovako evropske države u praksi provadjale protekcionizam, usudili bismo se reći, više iz fiskalnih razloga, nego iz osvjedočenja, dotle se Američani upravo iz uvjerenja o njegovoj koristi oduševiše za sustav protekcionizma. Ne ima naroda, koji bi manje nego Američanin držao do „teoretizovanja“ i „sistemizovanja“, dviju „manijâ njemačkih“, kojima se Američani rado podruguju, — pa ipak teorije protekcionizma realizovahu Američani u cieloj drugoj polovici XIX. stoljeća upravo bezprimjernom bezobzirnošću. Posljedice te politike izbijaju od nekoliko godina svaki dan sve to jače na površinu kako na gospodarskom području same sjevero-američke Unije, tako na području medjunarodne gospodarske politike. Gospodarstvo Unije podiglo se neizrecivom brzinom do zamjerne snage. Najprije dade agrarstvo Unijino Evropi da oćuti njegovu jakost, a iza toga svakim danom počima se osjećati snaga njezine industrije. Pod dojmom toga zatihnuše glasovi o slobodno-trgovinskoj politici, izuzevši razmjerno maleni broj teoretičara. Dapače i praktični pioniri ovoga sustava (Englezka) sve po malo skreću ladju u luku protekcionizma, tako te se može reći, da je zaštitni sistem danas gotovo obćenito usvojen. I to nije možda „tobože“ u zaštitu nar. gospodarstva, a u istinu radi fiskalizma, već upravo radi zaštite samoga narodnoga gospodarstva.

Zaštitna carinska politika služi narodnomu gospodarstvu kao bedem protiv poplave svjetskoga gospodarstva, ili bolje utakmice. Uza sve to ne treba odatle zaključivati, da bi se ovim sredstvom vriednost produkata koje gospodarske grane mogla trajno na nekoj visini uzdržati. Medjunarodna utakmica djelovat će i na ovu granu carinom zaštićenoga gospodarstva. Ako je n. pr. na medjunarodnom tržištu ciena žitu nizka, tada će i u zemlji, gdje je na vanjsko žito udarena carina, biti ciena samo za onoliko od prilike viša od ciene žita na medjunarodnom tržištu, za koliko je carina viša. Odatle se

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

vidi, da se danas jedan narod od drugoga ne može ograditi: svi stoje pod utjecajem medjunarodnoga, svjetskoga gospodarstva i tržišta. U ovoj medjunarodnoj utakmici svi narodi naprežu sve svoje sile odstranjivanjem nedostataka i što većim gojenjem i unapredjivanjem svojih sila i prednosti. Svaki ide za tim, da što šire tržište nadje za svoje produkte i da se što većma oslobodi zavisnosti o tudjem gospodarstvu: jedni, mogli bismo reći, navaljuju, drugi se brane, a ipak svi su jedni o drugima zavisni.

Dobrom gospodarskom politikom u kući te zgodnim trgovačkim ugovorima mogu države cielo svoje narodno gospodarstvo kao i pojedine grane gospodarstva zaštititi te podići i unapriediti. Ali treba pripaziti na poredak riečî: „zaštititi te podići i unaprieditiˮ. Dakle ova zaštita je samo privremena, ona traje samo dotle, dok se gospodarstvo, ili njegova koja grana, podigne i unapriedi. Odatle sliedi, da država može u istinu zaštititi i spasiti svoje gospodarstvo samo onda, ako u samom narodu ima životne gospodarske snage. Ali gdje ove snage nema, ili gdje sebi narod nije sviestan svojih prednosti, ili gdje ne može s kakovih mu drago, naravnih, ili umjetnih, ali trajnih razloga, da one svoje sile razvije, koje u njemu neupotrebljene driemaju, — tomu narodu niti najzgodniji trgovački ugovori ne pomažu: tudjinac će se ugniezditi u narodu i raztakati ga, kao što crv raztače deblo; narod će, ako je i inače slab, posred mira, usred svoga rada na rodjenoj grüdi propadati.

Ali proti ovom našem gospodarskom razlaganju mogao bi tko — i sa državo-pravnoga gledišta umjestno — prigovoriti: da država po svojem suverenom pravu može po svojoj uvidjavnosti izvršivati svoje kućno pravo; suprema lex — salus reipublicae itd. To je sve u redu, i mi ćemo dopustiti, da država može ne samo skrajnji protekcionizam uvesti, već ćemo u teoriji dopustiti, da može provesti i podpunu zabranu uvoza, ili izvoza, pa ipak i u tom slučaju mogu narodi, koji stoje na nizkom stepenu gospodarskoga razvitka, stradati pod utakmicom naprednijih susjeda. Protumačit ćemo to jednim poznatim primjerom, i ako će se možda gdjekomu činiti, da zalazimo u sitno razlaganje.

U najnovije vrieme postala je praksa prâvom usvojenim u svim civilizovanim državama (barem u Evropi), da je inozemac izjednačen u svim pravima (osim političkih) domaćemu sinu: tudjinac može da se nastani, gdje hoće, da stiče imutak u svim pravnim granicama, kao i domaći državljanin. Ovaj inače liberalni nazor može da bude

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ubitačnim po gospodarsku privredu u narodu, koji stoji na nizkom stepenu gospodarskoga razvitka. Tko od nas nije vidio, kako se u proljeću, čim zidanje i gradjenje započne, najednom stvore kod nas talijanski paliri, graditelji, najamnici itd. Oni dodju s nešto kapitala, preuzimaju radnje na sve strane. Kad su našli radnje, dovedu na buljuke radnikâ iz Italije. Tudjinac evo radi, služi novac kod nas i šalje ga kući; kod nas se prehrani, odnese iz našega žepa novac, a što rade naši zidari? Zar mi nemamo i domaćih zidara? Popravljaju li se javne zgrade i crkve, tuj rade ponajvećma Talijani, a naši domaći zidari, koji moraju plaćati poreze i prireze za ove popravke, mjesto da sami zasluže kod toga rada, gledaju, kako im tudjin odnaša i rad i novac izpred nosa. A zašto? Zato, što našemu čovjeku nedostaje tehničke naobrazbe, po kojoj bi se podigao do nadglednika, pa zato on ostaje tek radnik; nedostaje mu dalje i kapitala i neke trgovačke spretnosti, što bi ga podiglo do najamnika (t. zv. „poduzetnika"). Osim toga naši zidari, budući da se i sami drže za „majstore", više puta su preponosni, a da bi htjeli raditi Talijanu za nadnicu, a ponajvećma ih talijanski najamnik ne će niti da uzme na rad, jer se sa svojim zemljacima, koji su od njega ekonomski zavisniji, lakše sporazumije.

Isto tako odlazi i naših ljudi na hiljade u tudjinu, da ondje što zarade i kući donesu. Mi htjedosmo ovim primjerom samo to pokazati, da sama država nema snage, da narod spasi od tudje utakmice, ako narod sam ne upre svoje sile, da se sam svojim radom spasi. Jer kao što u ovom slučaju tudji zidari nose naš novac u tudjinu, tako mogu i krojači, cipelari, tvorničari, industrijalci, trgovci itd. Svatko će priznati, da je loš gospodar, koji ima toliki vinograd, da bi mogao ne samo za sebe dovoljno priraditi vina, nego polovicu prodati, a mjesto toga on svoj vinograd ne obradjuje, a vino na litre od krčmara kupuje. Upravo ovako se dogadja u onom narodnom gospodarstvu, gdje narod iz tudjine kupuje kakvu robu, a mogao bi je lako kod kuće priradjivati. To je eto načelo moderne gospodarske politike svih država, to je u jezgri podloga protekcionizma.

Iz svega ovoga mogao je čitatelj opaziti, da je načelna značajka modernoga gospodarstva: borba pojedinoga producenta protiv svekolike domaće i strane (koliko ovu potonju ne osujećuju carine) utakmice. A to i jest onaj razlog, koji čini, da je poznavanje nauke o narodnom gospodarstvu danas nuždnije pojedincu producentu

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

(gospodaru), nego u minulim viekovima čitavim gospodarskim korporacijama. Ova utakmica znači borbu svih proti svima na gospodarskom području, pa je ova doista neko vrieme i potrajala. Trajala je naime tako dugo, dok nisu izbile na vidjelo sve posljedice ovakove borbe. Budući da nije bilo pregleda o količini potrebe na tržištu, rodilo se bezglavlje u izradnji, tržišta se prenatrpaše robom, ciena spade izpod priradnih troškova, nastade kriza u izradnji, gdje slabiji producenti nastradaše. Ovakovo skupo plaćeno izkustvo dovede do spoznanja, da se mora urediti kakav takav nadzor nad potrebom tržišta te neka mjera izradnji. Naravski, da je za to bio prvi uvjet medjusobni sporazumak takmacâ. Malo po malo prokrči sebi put uvjerenje, da je bolje i razboritije zadovoljiti se i manjim, ali zato stalnim dobitkom, nego se boriti s vječnim rizikom. Ovo uvjerenje omogući takav sporazumak — i na mjesto bezglave i razuzdane utakmice nastupi neka organizacija, koja poprimi sad obćenitija, sad odredjenija načela za medjusobne odnošaje: nastupi vrieme širega, ili tješnjega udruživanja. — Razumije se, da su do ovakovih nazora i uvjerenja došle ponajprije umnije i treznije glave. Zato vidimo, gdje se pojavljuju ovakova udruživanja najprije na području velike industrije (karteli, trusti, „ringi“ itd.), a po njihovu primjeru počeše se udruživati i producenti drugih grana. Prema tomu dogodilo se i to, da se je načelo udruživanja počelo provadjati najprije u naprednijim narodnim gospodarstvima tako, da možemo reći: što inteligentniji producenti, to razvijenija organizacija; što napredni je narodno gospodarstvo, to proširenije udruživanje. U ovome evo i leži uvećana pogibao po nenapredno narodno gospodarstvo od strane naprednijega; jer ako je napredno gospodarstvo, već sbog toga, što je napredno, jače od nenaprednoga, — to je ono postalo po svojoj organizaciji mnogo jače. A baš evo u ovome stoji opravdanost protekcionizma: država treba da zaprieči navalu stranih organizovanih takmaca, dok se kod kuće domaće sile ne organizuju i ne uvješte.

Ovako se evo postupa u drugim naprednijim narodnim gospodarstvima, a to sve treba nama znati, da se poslužimo tudjim izkustvom. Što je pomoglo drugima, ne bi li moglo i nama? No kraj toga treba poznavati i naše prilike, pa ćemo se zato i na njih osvrnuti barem letimice.

* * *

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Prvi su uvjet za svaku uspješnu priradnju produktivna sredstva, a odmah za tim tržište (Absatz). Produktivna su sredstva seljakova zemljište i prometna glavnica. Kako stojimo u prvom pogledu? Naš nekada gospodarski jaki seljak krivo shvaćenom i loše provedenom gospodarskom „slobodom", t. j. diobom, pociepao zemljište u parcelice, koje ga čine nesposobnim za obstanak, ili barem za umno gospodarstvo. Sićušni posjed vodi svagdje (osim malih iznimaka) do proletarijata. Nestašica zemljišta ne da seljaku, da razvije svoju gospodarsku snagu u razmjeru prema radnoj snazi. To je jedna nevolja. A gdje ne bi bilo ove, tu nastaje druga — nestašica prometne glavnice. Kod nas je seoski osobni kredit tako jadno razvijen, ili bolje nerazvijen, da tek o početku neke organizacije može da bude govora. U nuždi je seljak upućen jedino na lihvara, ili na mjenicu. A ne zna se, koje je od ovih dvaju zalâ gore.

Drugi uvjet za napredak poljodjelske priradnje jest tržište. Poljodjelstvo priradjuje poglavito praprodukte, surovine. To su dobra, koja zapremaju razmjerno mnogo prostora i težka su, dok razmjerno malo vriede. Skupi prenos (transport) može onemogućiti priradnju, koja bi se izplatila; zato se mora nastojati, da transport surovinâ bude što jeftiniji. Najjeftiniji je prenos po vodi; a gdje toga nema, tu treba da priskoči željeznica i tarifalna politika. Još je jedan razlog, koji zahtieva, da prenos bude što jeftiniji. Glavni konsumenat (kupac) surovina jest industrija (mali i veliki obrt). Industrija, da uzmogne sama napredovati, traži, da žitak i surovine budu što jeftinije. A da poljodjelski producent uzmogne jeftino prodati, treba da ima dovoljno zemljišta i prometnu glavnicu u sgodno vrieme. — O svem tom bit će više govora na svome mjestu.

Kao što seljak brojem i priradnjom gospoduje na selu, tako obrtnik prevladava u gradovima (gradjanstvo). Izmedju sela i grada, izmedju seljaka i obrtnika vlada živahan saobraćaj: seljak kupuje od obrtnika, obrtnik od seljaka. U našoj domovini još je taj odnošaj dosta dobro sačuvan. U drugim kulturnim zemljama, gdje je veliki obrt potisnuo mali obrt, drugčije izgleda slika: mali obrt pada u proletarijat, ili se težkom mukom uzdržaje na površini, te iz petnih sila nastoji, da sebi izvojšti pomoću udruživanja i pomoću zakonodavnih uredaba posebno, samostalno područje na polju izradnje. Tvornica (fabrika) i glavnica (kapital) pribraše u svoje

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ruke zanatlijsku izradnju, te dovedoše samostalnoga maloga obrtnika (zanatliju, rukotvorca) do ruba propasti. U našoj domovini još se ta nevolja ne osjeća u velike, jer mi još nemamo velike industrije takove vrste, a vanjska takova industrija još nije prodrla na sve kraje i u sve kute naše domovine. Ali zato u nedalekoj budućnosti stigla bi našega maloga obrtnika još veća nevolja, nego njegova druga u Austriji, Njemačkoj itd., kad se ne bi bio pripravio. Zato treba da se mali obrt što prije organizuje u udruge, da ne bude zatečen. Neka se spremi, da dočeka utakmicu tudje, inozemne velike industrije.

Velika industrija u našoj domovini još je u povojima: nedostaje joj tehničke i ekonomske spreme i nuždne komunikacije, dok ima prirodnih uvjeta za bujan razvitak. Naš domaći kapital pokazivao je do sada premalo spomenute spreme i smisla za velike industrijalne poslove, premda more u neposrednom susjedstvu već unapried zajamčuje premnoge prednosti i uvjete za uspješnu utakmicu. Najveći i najunosniji industrijalni poslovi u rukama su tudjinaca, a naš se kapital do sada najradje podavao osnivanju „štedionica“ i „koristonosnih predujmovnih udruga“. U ostalom, to nije nikakvo čudo, jer mi nemamo vlasti u rukama, niti da podademo zamašnijih pravnih niti materijalnih pogodnosti i uvjeta velikoj industriji, kao što nismo kadri niti da svestrano pravno zaštitimo mali obrt. Zato se po svoj prilici u doglednoj budućnosti ne će velika industrija razviti kod nas u pravom razmjeru prema onoj u Ugarskoj i Austriji, a mali će obrt imati da izdrži težku borbu za obstanak sa ugarskom i austrijskom industrijom. Da će u toj borbi mnogo trpjeti mali obrt, o tom nas podučava izkustvo u drugim zemljama. A da će težke dane maloga obrta oćutjeti i poljodjelski producent, seljak, lako je predvidjeti, ako se sjetimo, da je domaća industrija prvi i najnaravniji potrošnik poljodjelske priradnje.

A što da reknemo o trgovini? Trgovina je već po svojoj naravi nož, koji na dva kraja reže. Njezino bivstvo stoji u tome, da kupuje, gdje je jeftinije, a prodaje, gdje je skuplje. Prema tome ona može da bude moćna usluga domaćoj priradnji i poluga za njezin razvoj; ali ona može da i ubitačno djeluje na domaću priradnju, stavljajući tudje produkte domaćima o bok. Da onemoguće ovakav ubitačni rad trgovine, običavaju države slabiju domaću produkciju da zaštite carinom protiv vanjske utakmice, dok

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

na toliko ojača, da bude kadra kod kuće odolievati vanjskoj utakmici. Trgovina je uzko svezana s produkcijom, ali ona služi jakoj produkciji te vojuje uz nju protiv slabe, pa ako je domaća produkcija jača, ona će služiti domaćoj, u obratnom slučaju tudjoj. Ako mi dakle ne budemo stvarali jake domaće industrije, onda će domaća trgovina morati po svojoj naravi služiti tudjoj industriji, tudjoj produkciji, a pobijati domaću.

Ovo je evo tek slab nacrt temelja našega narodnoga gospodarstva u sadašnjosti i u doglednoj budućnosti. Slika je tamna, a izgledi tužni. No što nam je bilo činiti? Zar smo smjeli krkim granjem zvučnih i optimističkih fraza pokriti jaz, preko kojega nam je prieći, da se neopaženo, a tim i sigurnije u nj sunovratimo? Nama se čini patriotičnije odkriti ranu, pa pozivati na liečenje, nego je prikrivati, te joj tako omogućiti, da što dublje prodre u narodno tielo. — A kako tu ranu liečiti? — Prije svega treba da budemo na čistu o tome, da se ne treba ni odakle izvana nadati kakovoj pomoći, te se na nju zanašati. Sa ovim „izvana" hoćemo da reknemo: izvan narodnih sila, narodnog rada. Mi treba da tražimo iz samih sebe, iz svojeg narodnog tiela uvjeta i silâ za ozdravljenje. U Njemačkoj je narodna gospodarska nužda bila sjeme, iz koga je niklo liepo unapredjenje gospodarstva. Radimo, da tako bude i kod nas. Ali ne zaboravimo, da elementi naše narodno-gospodarske politike moraju imati još više samosviesti, nego u Njemačkoj, ili gdje drugdje, jer oni ne mogu računati na onako izdašnu podporu od svoje vlade, kako ju je njemačko narodno gospodarstvo dobivalo od svoje vlade (ili svojih vladâ). Treba vazda imati na umu, da smo mi u gospodarskom pogledu jedan dio, jedan komad ili jedan okrajak *ugarskoga* narodnoga gospodarstva. No nije posve pravo mnienje, da narodno-gospodarska politika stoji jedino u djelatnosti *države* oko narodnog gospodarstva. Ova djelatnost *države* doduše je jedan veliki faktor u sglobu narodno-gospodarske politike; ali ipak sačinjava ta državna djelatnost tek jedan dio cjelokupne ove politike, koju s druge strane sačinjava još i djelatnost *privatnih* gospodarstva. Ova privatno-gospodarska djelatnost smjera doduše u prvom redu na promicanje privatnih interesa, ali može sad više, sad manje utjecati i na razvoj obćega narodnoga gospodarstva. U ostalom, gdje nema prirodnih ili družtvenih uslova za veće unapredjenje gospodarstva, tu nema niti država dovoljno snage, da stvori cvatuće narodno gospodarstvo; a gdje ovo dvoje ne

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

manjka, tu veliko uplitanje države u gospodarstvo družtva nije niti nuždno.

Mi smo malo prije dotaknuli onako samo površno naše narodno gospodarstvo i njegove poglavite tri grane, pa smo vidjeli malo utješljivu sliku. No zar nam je zato zdvajati? Nipošto! Raditi nam valja! Treba samo da se osvrnemo širom domovine, pa tko ima oko za narodno gospodarstvo, odmah će opaziti, da mi nismo narod, kojemu je sudjeno, da ga siromaštvo i bieda ubije, već da u budućnosti stupi u kolo najimućnijih naroda. Hvala Bogu i našim djedovima, mi smo dobili u posjed takovu zemlju, zemlju tako bogatih prirodnih uvjeta, da ćemo moći gotovo $^9/_{10}$ naših potreba kod kuće namirivati, kada sve svoje sile djelatno razvijemo; a naš kulturni napredak kraj svih potežkoća, što su ga priečile, jamči, da mi imamo i družtvenih uslova za unapredjenje i naših gospodarskih prilika. Samo treba da se rada latimo. Prva nam zadaća budi, da organizujemo svoje sile, da ne budemo stajali spram inozemstva kao pojedine razštrkane sile spram organizovanoga inozemstva. Tu organizaciju treba provesti na svim područjima narodnoga gospodarstva.

Premda ovdje nije mjesto, da se upustimo u podrobnija nabrajanja naših gospodarskih potreba, to ipak držimo, da ne će biti s gorega, ako na neke važnije točke upozorimo. Hoćemo li naime, da na solidne temelje postavimo naše narodno gospodarstvo, treba da sustavno radimo, da uporedo posvećujemo pažnju i zemlji i pučanstvu Sto se zemljištnih prilika tiče, tu nam je držati na umu, da umno i intenzivnije gospodarstvo zahtieva, da se sve zemljište, sposobno za kulturu, što više priredi za izrabljenje. U tu svrhu trebalo bi kod nas osobitu brigu posvetiti poboljšanju nekih krajeva: odvodnjenju te regulacijama rieka. (Ovim potonjim postigla bi se dvostruka svrha: učinio bi se kraj redovitim štetonosnim poplavama, a uza to učinile bi se rieke jeftinim sredstvom prometa.) Obzirom na pučanstvo treba svratiti pozornost odnošaju izmedju brojnosti (gustoće) pučanstva i količine zemljišta. U ovom pogledu vlada kod nas osjetljiv nerazmjer: u nekim krajevima pučanstvo je pregusto, te mu nije moguće da razvije svu svoju radnu snagu, jer nema zemljišta. Odatle veliki gubitak s obćeg stajališta narodnoga gospodarstva, a siromaštvo u samom ovakovom kraju te velika skupoća zemljišta. Na drugom kraju imade opet dovoljno zemljišta, ali premalo ruku za obradjivanje. Ovdje se opet ne razvija gospodar-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

stvo onoliko, koliko bi to zemljište dopuštalo. Ovomu nerazmjerju morala bi učiniti kraj nutarnja kolonizacija. Da se ova provede, trebalo bi organizovati akciju. U prvom redu trebalo bi seljaku organizovati kredit, da se uzmogne zemljište na jednoj strani prodavati, na drugoj kupovati. Seljak, koji bi u Zagorju mogao prodati svoj maleni posjed, mogao bi si u Slavoniji istim novcem pribaviti već srednji posjed. Ovako sgodnom razdiobom zemljišta i pučanstva diglo bi se znatno imućtveno stanje pojedinaca, pa i cieli narodno-gospodarski prihod. A dobro bi bilo, kad bi seljački narod još k tomu organizovao konsumne i druge udruge (za izvoznu trgovinu, za produkciju, n. pr. mljekarnice, sirarnice itd.).

Isto tako treba posvetiti pažnju i malomu obrtu. Nepobitna je doduše istina, da danas može tvornica gdjekoje male obrte sasvim, a neke opet djelomice nadomjestiti. Uza sve to mi se ne možemo pridružiti onima, koji već sada pjevaju zadnje opielo malomu obrtu. Ovaj naš nazor činit će se komu možda zastarjelim, jer se ne osniva na potrebi produkcije (budući da je može tvornica namiriti); ali se osniva na potrebi socijalnoj, na potrebi gospodarske i socijalne ravnoteže. No kao što je svaki pojedinac gospodar, svaki stalež, tako je i mali obrt zvan, da se u prvom redu sam brine za svoje interese, za svoju sadašnjost i budućnost. Na njem je, da osniva razne udruge, da organizuje sebi kredit, produktivne zadruge, zadružna skladišta, da izvojšti sebi i zakonske zaštite protiv raznih utakmica (n. pr. kazniona, kućarenja itd.).

Velika industrija imala bi se podići domaćim kapitalom, koliko je to samo moguće. Kod nas ima kapitala, kako to svjedoče širom domovine razštrkane razne „štedionice“, kojima veliki dio naroda (seljak) više puta zapisuje svoju dušu, dok bi u velikim industrijalnim poslovima djelovao kao oplodna kiša na razpucano suho tlo.

Prometna sredstva trebalo bi pribaviti našemu narodu; a koliko spadaju pod upravu i nadzor države, to bi se imalo staviti pod kompetenciju hrvatske vlade. Željezničku (tarifalnu) politiku trebalo bi udesiti tako, da bude izdašno promicala našu narodnu priradnju, promet robe i osobni saobraćaj. Naravski, da bi mnogo vriedilo, kad bi naš narod mogao imati više utjecaja i na trgovačku politiku monarhije, ili kad bi barem za svoje područje mogao samostalnije odredjivati norme bud za zaštitu, bud za unapriedjenje našega narodnoga gospodarstva.

*

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Razumije se, da mi ovime nismo izcrpli sve zadaće našega narodnoga gospodarstva, već smo iztakli samo najznatnije momente, u prvom redu zato, da pobudimo volju za čitanje ciele knjige. A ako nas ni gospodarska naša nevolja ne potakne na to, samo zanimanje za gospodarsku nauku i njezine teorije lje nas ne će potaknuti.

II.

Četiri glavna područja narodnoga gospodarstva.

Pojave narodnoga gospodarstva obuhvataju četiri glavna područja, i to:

A) Stvaranje narodnoga bogatstva ili produkcija (priradnja, „proizvodnja") dobara.

B) Kolanje dobara ili prienos dobara od producenta (priradnika, „proizvoditelja") do potrošnika. (Cirkulacija dobara).

C) Razdioba narodnoga gospodarskoga prihoda.

D) Potrošak dobara. (Konsumpcija).

Ova četiri područja četiri su ugaona kamena, na kojima počiva i razvija se sgrada svakoga narodnoga gospodarstva. O skladnom razvitku ovih područ,a zavisi skladnost u razvitku cielog narodnog gospodarstva i sklad medju družtvenim razredima. A gdje nema razmjerja i sklada medju ovim područjima, tu nastaje nezdravo stanje u narodnom gospodarstvu, tu nema pravoga napredka, već se tu pojavljuju štokakva gospodarska i s njima u savezu družtvena (socijalna) „pitanja" i problemi. Mi ne ćemo ovdje izpitivati, što bi se dogodilo, kad bi se na pr. razvijalo samo ono područje pod A), ili ono pod B) i t. d. Ali samo primjera radi spomenut ćemo ovo: Priradnja dobara ravna se poglavito po potrošku. Ako se mnogo više priradjuje, nego što se troši, — tada mora nastati kriza na području priradnje, a ako se priradjuje mnogo manje, nego što se traži, — tada će ciena ovako silno traženim dobrima (produktima) tako visoko poskočiti, da će ovakova dobra moći sebi nabaviti samo bogati ljudi.

Nije manje važno područje i cirkulacija dobara. Ondje, gdje nisu dovoljno razvita prometna sredstva, može se dogoditi, da tro-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

šioci u najvećoj nuždi mogu ostati bez najpotrebnijih sredstava. Malo će se tko naći, koji ne bi znao, da Rusija i Indija spadaju medju svjetske žitnice, t. j. medju zemlje, koje sviet obskrbljuju žitom. Pa ipak možda nema zemlje, gdje bi tako često tolika glad vladala, kao upravo u ovim zemljama. A tomu je glavni uzrok nestašica sredstava za prienos dobara, koja i to čini, da seljak mora na selu kupiti skupo, a prodati jeftino svoje stvari. Nestašica kreditne organizacije čini, da seljak ne može umno gospodariti, jer mu ponestane čas poslovne glavnice, čas ovo, čas ono i tako padne u ruke kakova lihvara, pa onda i ne radi, nego za njega. — Jednaka je nevolja i nerazmjerna razdioba narodnoga bogatstva. U narodnom gospodarstvu sudjeluju načelno svi članovi naroda. Za svoj rad imadu zato svi da dobiju pravedan dio od narodno-gospodarskoga prihoda. No može se dogoditi, da jedan od priradnih faktora (n. pr. kapital, ili rad) dobiva odveć mnogo, a drugi odveć malo. Za kratko vrieme to se ne će jako opaziti, ali dogadja li se tako dulje vremena, tada će izbiti na površinu činjenica, da je jedan od spomenutih faktora u velike gospodarski ojačao, a drugi oslabio. U takovom slučaju radjaju se gospodarska i socijalna pitanja, pa se sve to većma čuje glas i zahtjev, da tako ne može ići dalje, jer bi na jednoj strani nastala golema hrpa prosjaka, a na drugoj šačica bogatuna. A to bi bio vrlo pogibeljan slučaj i za društvo i za državu. Isto tako treba da bude i potrošak dobara primjeren gospodarstvu. Mi smo već prije spomenuli, da se prema potrošku ravna priradnja. Istina, ovdje se nema držati pred očima, kao da jedan narod onoliko priradjuje, koliko sam troši. To dakako ne stoji, jer gotovo svaki narod troši i takovih dobara, kojih u obće sam i ne priradjuje (mi n. pr. trošimo kavu, pamuk, čaj itd.), ili priradjuje takovih dobara, kojih sam ili ne troši, ili ne potroši, već ih prodaje drugim narodima. Kad se govori o potrošku s narodno-gospodarskoga gledišta, kao i o produkciji, tada je najprvo drugačiji nazor o štednji, nego sa stajališta pojedinca čovjeka. S narodno-gospodarskoga gledišta ne može se naime velika štednja smatrati zdravom gospodarskom pojavom, jer se obično preveć radi oko povećanja priradnje: što se većma štedi i sgrće kapital, to se većma stvara, „da kapital mrtav ne leži“. No gdje ih na stotine hoće priradjivati, a samo gdjekoji trošiti i kupovati, — tuj mora nastati kriza u produkciji. Prema tomu mora i štednja imati svoje granice, t. j. svoj minimum, premda je sve ovo više akademička briga, nego praktična.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Više je vriedno paziti na granicu konsumpcije prema gore, t. j. na maximum. Ni to se ne da potanje odrediti, ali kao pravilo treba uzeti, da svaki potrošak, koji ne služi u gospodarske ili kulturne svrhe, nije više toliko „potrošak“, koliko razsipnost. U obće nepotreban potrošak nije gospodarski potrošak. Ali najnezdravijim momentom u potrošku — s narodno-gospodarskoga gledišta — može se smatrati onaj potrošak, gdje potreba u istinu obstoji i gdje se potrebita dobra stvaraju, a nema sredstava, da se potrebi udovolji. Razumieva se, da se ovdje ne pomišlja na pojedine slučajeve oskudice, čim se govori o narodno-gospodarskom stanovištu, već o oskudici cieloga jednoga, ili više družtvenih razreda. Ovo pak nastaje poradi nerazmjerne razdiobe narodnoga bogatstva. A ovo nerazmjerje zavisi (osim inih sporednih razloga) o neskladu i nerazmjerju izmedju rada i kapitala i njihova prihoda. I tako se eto razabire već iz ovo nekoliko letimičnih primjera, kako jedno područje zasieca u drugo, i kako sva stoje u uzročnoj svezi.

No kao što cielo narodno gospodarstvo sačinjavaju četiri područja, koja se ovako nadopunjuju te jedno utječe na drugo, tako i pojedina ova područja imadu opet svoje sastavine, od kojih svaka pojedina utječe ne samo jedna na drugu na onom području, kamo spadaju, već i na druga područja. Zato će biti uputno, da odmah na ovome mjestu prikažemo i te dielove svakoga pojedinoga područja.

A) Stvaranje dobara (produkcija).

Da u obće do kakove produkcije uzmogne doći, treba da zajedno djeluje ovo troje:

1) Rad (čovječji intelektualni i fizični). 2) Priroda. 3) Kapital.

To su eto sastavine priradnje te će biti kasnije o svakoj napose govora. Ovdje nam treba samo iztaknuti, da raznim sastavom ovih triju sastavina po kakvoći i kolikoći nastaju razni oblici produkcije. U narodnom gospodarstvu osobito su zamašne ove vrste priradnje:

a) Poljodjelstvo (agrikultura) sa raznim svojim podvrstama, kao:

1) ratarstvo, 2) šumarstvo, 3) vinogradarstvo, 4) vrtarstvo, 5) voćarstvo, 6) stočarstvo, 7) pčelarstvo, 7) ribarstvo, 9) lov itd.

b) Rukotvorna priradnja, koja budi mehanički, budi kemijski preradjuje prirode poljodjelstva, da ih što sgodnije priredi za udovoljenje potreba. — Ova priradnja dieli se u glavnom u dvie grane :

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

1) Mali obrt ili zanat (rukotvorstvo u užem smislu); 2) veliki obrt (velika industrija, kod nekih samo „industrija"); 3) rudarstvo.

c) Trgovina sa svojim raznim podvrstama, o kojima se govori kasnije.

d) Tvorine t. zv. liberalnih zvanja: znanost i umjetnost.

Savršenijim sastavom onih triju elemenata u priradnji (rada, prirode i kapitala) može se i sama priradnja sve više usavršiti — tehnički, a po tom dakako i do onoga gospodarskoga pravila, koje zahtieva što manje troškove, a kraj toga što veći uspjeh u priradnji. Priradnja se unapredjuje i razvija osobito uz ova četiri uvjeta:

1) Razdioba rada i s njom skopčano udruživanje u radu.

2) Uporaba strojeva kod priradnje.

3) Tehničko-ekonomska (trgovačka) naobrazba priradnika.

4) Osobito pak obrtna sloboda. No ova ne smije da bude neograničena, ona ne smije dopuštati pojedincu, da ubija pravo drugoga radi svojega interesa; ta sloboda treba da bude moralna (sdušna i poštena), da unapredjuje interese čitavoga družtva.

Ovo su evo uvjeti, koji priradnju u prvom redu tehnički podižu. Ali oni su u isti čas i preduvjet za organizaciju priradnje u modernom stilu.

U modernom gospodarstvu, naročito na području produkcije, znamenita je nova vrst rada, t. zv. poduzeća. Istina, u strogom smislu rieči svaki je i najmanji obrtnik, ako radi samostalno i na svoju odgovornost, — poduzetnik; isto tako njegov rad jest poduzeće. Ali u modernoj produkciji razumieva se obično pod poduzećem takav posao, koji počiva već na širој, složenijoj razdiobi rada, gdje su radnja i radna pomagala (instrumenti, strojevi) podieljena medju više osoba, kojima stoji na čelu jedan organ (sastojeći iz jedne ili više osoba), koji vodi i tehničku i ekonomsku stranu posla, a drugomu na užitak, dakle za tržište, a ne za vlastitu uporabu*.

Poduzeća su vrlo raznovrstna. Ona su ili velika, ili mala javna, ili privatna; pojedinačna (individualna), ili udružna (kolektivna). U modernom gospodarstvu osobito su znamenita kolektivna poduzeća. Ona su sastavljena ili od samih kapitalista, ili od samih radnika, ili od obojih. Kakova sve mogu biti ova udružna poduzeća, o tomu se obširnije govori u posebnom poglavlju.

---

* Mi nismo ovime kanili definovati pojam poduzeća, već tek donekle označiti, što pod poduzećem mislimo.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Obzirom na kapital i kredit, koji ovakova udružna poduzeća imadu u ruci, mogu ona da prošire priradnju do golemih veličina. Najbolje to pokazuju veliki američki trustovi. Ali uza sve to imade i moderna produkcija svoje granice. Već smo prije rekli, da se produkcija ravna po potrošku. Dakle više, nego što se troši, nije uputno da se stvara. Ali imade i inih (tehničkih, ekonomskih, transportnih, konkurentnih) zapreka.

B) Cirkulacija dobara (promet) i prometna pomagala.

Pod cirkulacijom, kolanjem ili prometom dobara razumieva se onaj niz radnja, što se sgadjaju sa dobrima (stvarima), dok stignu iz ruku producenta do ruku trošioca. U uredjenoj državi mora da je kolanje dobara sigurno, brzo, redovito i jeftino. Ona dobra, koja kolaju na prodaju, zovu se roba. Najsgodnija roba za kolanje su pjenezi. Sva ona sredstva i uredbe, koje kolanje dobara omogućuju, ili olakšavaju, zovu se prometna pomagala, prometna sredstva. Ovih imade čitavo čislo, pa što je koja zemlja naprednija, to savršenije ima uredjena ovakova pomagala. Poglavita su prometna pomagala:

1. novac i novčani surogati, te novčani zavodi (banke);
2. kredit i kreditni zavodi;
3. trgovina i pomoćna joj sredstva, kao: sajmovi, burze itd.
4. transportna i komunikaciona sredstva: željeznice, parobrodarstvo, pošte, brzojavi, telefoni.

O svim ovim prometalima bit će govora napose.

C) Razdioba narodnoga bogatstva (narodno-gospodarskoga prihoda).

U cieni kojeg priradka (produkta) sadržana je plaća za sve one radnike, koji su na bilo koji način kod izradjivanja toga priradka (robe) sudjelovali. Jedino u poljodjelskom gospodarstvu može se dogoditi — i dogadja se kod malenoga gospodarstva — da sva ciena priradka pada u ruke poduzetniku (gospodaru) samomu, jer je on vlastnik zemljišta, posjednik kapitala te ujedno i radnik.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Razdioba narodno-gospodarskoga prihoda zavisi o količini priradnje, o broju pučanstva i o načinu (sustavu) dieljenja.

Obični način razdiobe, nazvan i naravni, temelji se na privatnom vlastničtvu priradnih sredstava (zemljišta i kapitala), te na slobodnoj utakmici. To je današnji, gotovo u svim državama vladajući sustav. Protiv ovoga stoje komunisti i socijalisti, koji traže, da priradna sredstva prodju iz privatnog vlastničtva u družtveno vlastničtvo (t. j. u vlastničtvo države), pa bi onda imala država da odredjuje i provadja i razdiobu prihoda. Ta vrst razdiobe naziva se: „umjetnom", za razliku od „naravne".

Kako je spomenuto, kod priradnje sudjeluju tri faktora: rad, priroda i kapital. Prema tomu zapada i prihod priradnje ova tri faktora. Samo taj svaki dio nosi drugačije ime. Onaj dio, što odpada na rad, zove se „z a r a d a" (zaslužba); onaj dio, što zapada kapital, zove se „k a m a t i"; a onaj dio, što zapada prirodu (zemljište), obično se naziva „r e n t a".

Moderno gospodarstvo pozna još jednu vrst suradnika kod priradnje, koje nije lako pribrojiti niti k radnicima, niti kapitalistima, jer mogu biti u isti čas i jedno i drugo, a ne moraju biti ni jedno ni drugo, — premda vode i tehnički i ekonomski rad kod poduzeća. Ovi poduzetnici dobivaju svoju naplatu u — p r o f i t u.

No bilo je rečeno, da imade i liberalnih zvanja, koja takodjer priradjuju. Njihov je rad, misli Adam Smith, neproduktivan, a i medju najnovijim piscima ima ih, koji su istoga mnienja*. Medjutim to ne stoji. Liberalna zvanja su k a p i t a l, koji je možda najviše oplodio moderno narodno gospodarstvo. A kao kapital imade i pravo, da se pribroji u produktivna sredstva, a ne da se naprečac i bez dokaza baca u red trošilaca (konsumenata).

Pitanje o razdiobi dobara spada upravo medju najvažnije probleme u modernom narodnom gospodarstvu. O njem se razpravlja već od početka prošloga stoljeća. Ono spada medju karakteristične točke socijalističkoga i komunističkoga programa. U teoriji našli su se razni sistemi, ali ti svi izazivaju prije revoluciju, nego evoluciju.

---

* S ovim nazorom Adama Smitha i njegova sumišljenika L. Cosse ne slažu se mnogi drugi pisci. Nama se čini, da ovi potonji imadu pravo. Fridrik Liszt doveo je ovaj originalno Smithov nazor vrlo sgodnim opazkama ad absurdum.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

U praksi pomiče se tek lagano napried postepeno usavršivanje i poboljšavanje. Ovo pitanje osobito je zaoštreno na području industrije izmedju kapitala i rada.

D) Potrošnja dobara (konsumpcija).

Dobra se priradjuju, da posluže čovječjim potrebama i da se u toj službi potroše.

Potrošnje dobara ima razne vrsti već prema tomu, s kojega ju gledišta posmatramo. Potrošnja je javna, ili privatna, već prema tomu, troše li privatne osobe, ili javne korporacije (država, obćina). Ona može biti trajna, ili časovita.

Obzirom na ekonomski momenat potrošnja je produktivna i neproduktivna.

Produktivna potrošnja je ona, gdje se jedna dobra troše, da se iz njih naprave druga. Ova vrst potrošnje zove se radi toga i reproduktivnom. Ona ne služi izravno udovoljenju potrebe, već istom po preradnji. — Neproduktivna potrošnja je ondje, gdje se dobra troše, da se odmah izravno udovolji kakovoj potrebi. Medjutim i kod ove vrsti potrošnje može i mora da se nadje ekonomski momenat, t. j. treba nastojati, da se po mogućnosti udovolji potrebi sa što manjom potrošnjom. Uza sve to upravo je ova neproduktivna potrošnja konačna svrha priradnji, jer čovjek priradjuje dobra, da ih troši i dotroši, a ne, da u njih gleda; čovjek priradjuje nova dobra, da nadomjesti stara. Kad bi prestala ili zastala trošnja, morala bi prestati i priradnja.

Narodno gospodarstvo prekoračuje neka obćenita pravila o trošnji. Da navedemo nekoja:

1. Trošilac neka troši vrlo razborito i oprezno na račun kredita. To vriedi osobito za one trošioce, kojima je kredit najmoćnija poluga u gospodarstvu.

2. U prvom redu neka se troši na onakova dobra, koja služe čovjeku za uzdržavanje i za usavršivanje.

3. Uviek neka se drži pravo razmjerje izmedju trošnje produktivne i neproduktivne.

U ostalom svaki razborit trošilac sam će si znati postaviti razpored i količinu trošnje: prvo će mu pokazati njegov razbor,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

potonje njegova gospodarska snaga. — Za sve pak trošnje i trošioce, privatne i javne, a naročito za javne vriedi načelo, da su one trošnje gospodarske, koje su ujedno i moralne.

Uvećani pojam za neproduktivnu trošnju jest — razkoš. Nepotrebna, suvišna trošnja skupocjenih dobara bez ikakove druge svrhe, osim da se udovolji kakovoj mušičavosti, to je pravi pojam razkoši. U ostalom ovaj se pojam dade natezati. Umjerena i kakovoj razboritoj svrsi shodna razkoš oplemenjuje ukus i diže priradnju. Dakako da i razuzdana razkoš dolazi u prilog priradnji, ali ona djeluje poput otrova u socijalnom pogledu, jer pobudjuje zavist i mržnju u siromašnijim slojevima.

Razkoši slično je razaranje, uništavanje dobara, jer je jedna i druga potrošnja neproduktivna. Razlika stoji samo u tome, što je raskoš dobrovoljno, hotomično trošenje vlastitih dobara, dočim razaranje nastaje slučajem, nesrećom, ili opačinom drugih ljudi, dakle u svakom slučaju proti volji vlastnika. Proti opačini ljudî brani vlastnika država svojim zakonima, a proti nesreći i nesretnim slučajima treba da se brani sam, ili ako to ne može, da se sdruži s drugima u tu svrhu. Tako se i dogadja, pa odatle i imamo prerazličitih osiguravajućih družtava. U današnje vrieme osiguravajuća družtva vrlo su znamenita u narodnom gospodarstvu. To su svoje vrsti poduzeća, koja se osnivaju na uzajamnosti. Što je naprednije gospodarstvo, to mnogobrojnijih i raznovrstnijih ima osiguravajućih družtava. Ima danas doduše ovakovih družtava i u manje naprednim zemljama, ali to su obično podružnice stranih, inozemnih matica. Sviestan narod stvara sebi sam ovakove matice i podružnice, te se nastoji osloboditi izpod skrbničtva inozemstva. Ovakova poduzeća ne samo da domaći novac kod kuće zadržavaju, već organizuju gospodarski i u neku cjelinu mnogobrojne domaće gospodare. Ovo bi trebalo da se kod nas drži na umu, jer smo i mi još uviek i u tom u velike podanici inozemstvu.

To su eto ta četiri glavna područja narodnoga gospodarstva. Razumieva se samo po sebi, da ovim nije izcrpljeno svekoliko nar. gospodarstvo. Narodno gospodarstvo je s jedne strane izravna podloga državnomu gospodarstvu, o kojem pobliže govori financijalna znanost, a s druge strane ona je podloga družtvenomu razredjivanju (klasiranju), kojim se potanje bavi socijologija. Uza sve to imade i nar. gospodarstvo da se barem donekle osvrne na jednu i na drugu stranu, i to ne toliko radi znanosti same (jer ovoj služe

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

spomenute discipline), već radi praktične svrhe. Zato smo mi ovoj našoj knjizi dodali i kratak nacrt o financijalnoj znanosti. A obzirom na socijalno gospodarsko područje posvetili smo najzaoštrenijemu socijalnomu pitanju, borbi četvrtoga ili radničkoga staleža, osobitu pažnju.

III.

Problemi modernoga narodnoga gospodarstva.

Bilo je rečeno, da nema sklada u narodnom gospodarstvu niti u narodnom družtvu, pa niti pravoga gospodarskoga napredka, gdje nema razmjerja medju svim gospodarskim područjima, ili medju faktorima ovih područja. Tako ima u modernom narodnom gospodarstvu čitav niz gospodarskih i socijalnih pitanja, koja očekuju svoje riešenje, ili bolje: poboljšanje. Tko pogleda na stanje evropskih kulturnih naroda u XVIII. vieku, pa ga sravni s onim u XIX., opazit će golemi razvitak, i recimo otvoreno, golemi napredak. Ali upravo tako veliki skok u tako kratko vrieme daje opravdana povoda i površnomu motriocu, da dodje do zaključka, da taj napredak nije mogao biti svestran. Taj napredak tek je djelomično neosporiv, djelomično polovičan, gdjegdje je ostalo pri starom, a gdjegdje je krenulo i na gore.

U povjesti narodnoga gospodarstva nema primjera, da bi se koji narod do tako visokoga stepena razvio, kao što su se razvili industrijalni narodi u modernom gospodarstvu. Ali zato nema spomena ni o tom, da bi kraj tolikoga napredka bilo toliko gorućih pitanja u gospodarskom i socijalnom pogledu, kao upravo u naše doba, u našem ovako naprednom gospodarstvu. Ali upravo te značajke, naime golemi i djelomični napredak u razmjerno kratko vrieme i toliko pitanja, što su se odatle porodila, — to sve svjedoči, da ovo nije nego neko prielazno stanje, iza kojega će istom sliediti mirni, ali veličanstveni tok razvitka na svim linijama narodnoga gospodarstva i u svim slojevima narodnoga družtva. Kad se to jednom dogodi, tada će biti već kristalizovani odnošaji, u današnje doba mi se nalazimo istom negdje u sredini toga procesa ili kristalizovanja.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

U predjašnjim viekovima bili su staležki interesi izvorom pravnih institucija, gospodarske organizacije i velik izvor družtvenoga morala. U modernom gospodarstvu zauzeo je to mjesto individualizam, t. j. interesi pojedinca su njegovo mjerilo na području gospodarstva; na ovom području slobodno mu je, da sebi prema vlastitim interesima stvara i moral; a prema tim interesima ograničen je i utjecaj države i družtva naprama gospodarskomu radu pojedinca. Medjutim nekadanji nazor o nepogrešivosti individualizma, t. j. o njegovoj neosporivoj valjanosti i iz toga nazora proizlazeća svemoć individualizma već je prevalila svoj vršak, pa se naklanja sve to više prema zapadu; a za individualizmom sve se više na obzorju diže načelo budućnosti: načelo, da interesi čitavog d r u ž t v a imadu biti izvorom i mjerilom pravnim uredbama, gospodarskoj djelatnosti i družtvenoj ćudorednosti. I tako će se u neku ruku mnogo toga oživotvoriti, što socijalizam traži. Samo se to ne će dogoditi onako, na onaj način, kako to naročito socijalni demokrati uče: ne naime revolucijom, već evolucijom, ne proti Božanstvu i religiji, već pomoću njih; ne naprečac, već postupice, ne u interesu pojedinca, niti pojedinoga razreda, već u interesu naroda, družtva i cieloga čovječanstva.

Mi se nalazimo već danas na tom putu. To se u ovaj čas obćenito još ne opaža, jer nam zastire vidik prašina, što je ostavlja za sobom odmičući individualizam i jer nas još zaglušuje sve to slabija vika socijalne demokracije. Ali u naše vrieme, gdje se već i na svjetskoj pozornici počimaju mienjati prizori nekuda parom i munjinom, opazit će se obćenito i taj novi tečaj, kojim — kako rekosmo — jur zaplovismo.

U povjesti narodnoga gospodarstva ostat će minuli XIX. viek u savezu sa još nekoliko desetgodišta ovoga vieka posebnim, doduše kratkim, ali zato vanredno obilježenim perijodom. On nam prikazuje doba d v o s t r u k o g a prielaza u narodnom gospodarstvu i u družtvenom gibanju: prielaz od starliškog načela do načela individualizma, te od ovoga — do socijalnoga načela. Ali ovo socijalno načelo nije isto, što i socijalističko. Ovo potonje ide za podružtvenjem ili točnije za podržavljenjem produktivnih sredstava (zemljišta i kapitala u prvom redu); država imala bi provadjati i razdiobu dobara. U kratko: osoba, pojedinac, imao bi posve izčeznuti u družtvu. A ono socijalno načelo, što no ga mi netom spomenusmo, ne smije da utopi pojedinca u družtvu, već pojedinac neka kraj družtva i

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dalje postoji, samo je družtvo ono mjerilo, kojemu se interesi pojedinca imadu prilagoditi: samo u sreći, dobrostanju i napredku čitavoga družtvenoga organizma mogu i pojedini organi da nadju svoju sreću, svoje blagostanje i napredovanje.

Razmjerno prebrzi prielaz od onih uredaba i poredaka, na kojima je gospodarski, družtveni i politički život evropskih kulturnih naroda počivao, do modernih poredaka, — prouzročio je raznih nedostataka u družtvu, koji ne izbijaju na površinu samo u gospodarstvu, već i u družtvu, pa i u zakonodavstvu i upravi. Da bude slika jasnija, udarit ćemo historijskim putem.

U prošlim viekovima, prije neograničene monarhije, stvarali su zakone kraljevi sa stališima i redovima. Neograničena monarhija, skršivši moć plemstva, zabacila je i stališko zastupstvo: kralj je stvarao zakone sam po svojoj uvidjavnosti bez pitanja i dozvole plemstva. A kad je prevladao treći stališ i dokinuo feudalni sustav, uvedena je opet ustavnost (jer se stališko zastupstvo imade smatrati takodjer ustavnošću svoje vrsti) i zastupstvo, ali ne pojedinih stališa, već „cjelokupnoga naroda". Ali ovo potonje nije sasvim izpravno: u istinu uvedeno je zastupstvo tek posjedujućih razreda. Pa niti ovdje nije bilo bez tjesnogrudnosti: imućna klasa birala je izravno, a neimućni, maleni posjed birao je neizravno. Visoko plemstvo sastavlja posebnu komoru (u konstitucionalnim državama). Na taj način zajamčila si je imućna gradjanska klasa (buržoazija) odlučujući glas u zakonodavstvu. Prema tomu sasvim je naravno, da je to zakonodavstvo stvaralo takove zakone, koji su u prvom redu dolazili u susret interesima onoga razreda, koji je bio u zakonodavstvu najjače zastupan, dakle imućnoj buržoaziji. Uzmemo li sada na um, da neposjedujuća klasa nije bila nikako zastupana, a mali posjed samo tako rekući na oko, onda je jasno, da je zastupstvo liberalističkoga sistema u svojem početku samo toliko različito od stališkoga zastupstva, što je i treći stališ stupio u to zastupstvo; ili još bolje, da je treći stališ potisnuo feudalce od stola, da se sam posadi na njihovo mjesto. Zato nije daleko od istine promašio St. Simon, kad je označio pobjedu buržoazije nad feudalcima riečima: „Ote toi que je m' y mette" *. Ali su to doskora opazili oni razredi, koji od novoga ustava, od novoga zastupstva nisu imali dovoljne zaštite svojih interesa. Odatle borba za izborno pravo.

---

* Makni se, da se ja tu postavim.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ćinjenica je, da liberalistička stranka iliti stranka imućne buržoazije nigdje nije uvela jednakoga obćega izbornoga prava. U borbi pak sa zapostavljenim razredima, koji su nekoć podupirali buržoaziju proti feudalcima, običava se ova stranka sdružiti sa svojim nekadanjim protivnicima (feudalcima) proti svojim nekadanjim saveznicima (radničtvu i malomu posjedu). Odatle ogorčena i dugotrajna borba za izborno pravo, ali ujedno i nepodpunost današnjega parlamentarizma u mnogim evropskim državama.

Kada tako stoji stvar sa zakonodavstvom, sasvim je naravno, da drugačije ne može stajati niti s upravom. Moderno zakonodavstvo, stojeći na individualističkom principu, odkrojilo je u tom smjeru djelokrug pojedincu, družtvu i upravi, t. j. upravi u širokom smislu rieči, ili državnoj vladi. Državi je propisano držanje u izreci fiziokrata Gournaya: „Laissez faire, laissez passer, — le monde va de lui-même“.* Njemački narodno-gospodarski učenjaci protumačiše to tako, da se država ima okaniti svake produkcije na svoj račun; ona ne smije ništa drugo producirati, do li sigurnosti i slobode za svoje državljane. Drugim riečima: država ima biti samo onaj niemi policist na tržištu, koji se nema pačati u poslove sajmara, već ima jedino da pazi na red. Ako pri tom slabiji podlegne jačemu, neizkusni nesavjestnomu, lakovjerni prepredenomu lažljivcu, — sve se to ne bi imalo ticati državne vlasti (uprave), jer svakomu ima da bude prosto, da svoje interese unapredjuje i brani, kako zna i može.

Tako se je neko vrieme i dogadjalo, pa se pokazalo, da je ovakovo pasivno držanje nemoguće za dugo vremena. U nastaloj naime gospodarskoj borbi, u slobodnoj utakmici ostadoše slabiji gospodarski elementi bez ikakve obrane proti jačima. Najgore dakle prolažahu upravo oni, koji niti u zastupstvu (parlamentu) nisu bili primjereno ili u obće nikako zastupani.

Odatle sve to veći zahtjev za intervencijom države u inače privatne odnošaje; odatle težnja za utjecajem u javnu upravu preko zakonodavstva. Na taj eto način zaoštri se politička borba, borba za zakonodavni utjecaj na gospodarske interese; borba za izborno pravo postade ekonomskom nuždom, potrebom, dužnošću.

Stvar se je do toga razvila od prilike ovako: ukinućem feudalnoga sistema postadoše priradna sredstva gibljivijima, a po slobodi obrta dodjoše do svoje prave uporabe i vriednosti time, što

* Neka se radi, neka ide, — sviet ide sam od sebe.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

priedjoše u sposobnije ruke. Sloboda utakmice učini, da su se individualne sposobnosti razvile do najveće snage. A to su eto sve preduvjeti, na temelju kojih se je mogla razviti priradnja do višega stepena, nego je bilo moguće u predjašnjim perijodama narodnoga gospodarstva. No da se je priradnja podigla do ovolike visine, na kojoj ju danas vidimo, to ima ponajvećma da zahvali onim sredstvima, koja su joj dale upravo one „neproduktivne" radnje brojnih liberalnih radnika, t. j. radnika na polju raznih znanosti. Osobito naravoslovne znanosti svojim odkrićima i izumima podadoše mnogu dragocjenu polugu priradnji. Ugljen, para, munjina, kemija i mehanika, — sve se to stavi u službu priradnje. S pomoću ovih nauka i njihovih produkata osobito se razvije industrija. No to je dovelo ujedno do razdiobe industrije u dva tabora: u mali obrt ili rukotvorstvo (zanat) i veliki obrt, veliku industriju. Tvornička radnja i osobito rukotvorni veliki obrt u velike stane ubijati mali obrt. Odatle najoštriji sukob izmedju ova dva tabora industrijalne priradnje. Nego ova utakmica, u kojoj svagdje podlieže mali obrt velikomu, gdje dolaze u sukob, ne potraja samo doma, već se proširi tako rekuć preko svieta. Do jošte nevidjene savršenosti dotjerana prometna sredstva (željeznice, parobrodi, brzojavi), koja stadoše prenašati robu s jednoga kraja svieta na drugi uz dosad nečuveno jeftine troškove, omogućiše utakmicu strane robe na domaćem, a i utakmicu domaće robe na inozemnom tržištu. Ovakova svestrana utakmica porodi nove odnošaje ne samo na domaćem tržištu, već i na inozemnom, kao i na medjusobnom snošaju ovih dvaju tržišta. Odsele postaje domaće tržište više ili manje dionikom velikoga svjetskoga tržišta, te se mora po njemu ravnati. Ova sveobća utakmica dovede do spoznaje, da se može držati samo ona priradnja, koja jednako vriednu robu izradjuje uz najniže troškove. To je gospodarski zakon o najmanjim izradbenim troškovima. Pod teretom ovoga zakona, samo da izradbeni troškovi budu što manji, stadoše poduzetnici izrabljivati radničtvo. A koliko ne bi ni to koristilo, udari se putem sljeparenja, nesolidne produkcije, odurne reklame i prljave utakmice, koja je onemogućivala solidnu utakmicu. Na taj način bude otežčan položaj velike industrije medjusobnom utakmicom. Da se tomu doskoči, uzeše se koalirati poduzetnici (ringi, karteli, trustovi). U takovim prilikama nastadoše novi odnošaji na području priradnje i razdiobe narodnogospodarskoga prihoda; odnošaji, koji nekim razredima osobito na

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

teret padoše, a nekim opet upravo propašću zaprietiše. Odatle djelomice narodno-gospodarska, a još više socijalno-politička potreba, da se ovakove pogibli odstrane. Socijalna politika zahtieva, da se i onaj dio maloga obrta uzdrži, koji sa stanovišta narodno-gospodarske priradnje ne bi bio nuždan. Ondje bo samo vladaju zdravi gospodarski i socijalni odnošaji, gdje je narodno bogatstvo postepeno razdieljeno. Veći dio narodnoga bogatstva mora da se nalazi u rukama većine pučanstva, i to tako, da u narodu prevladjuje srednje imućni stališ.

Kao što na području obrta veliki obrt ugrožava mali, tako se pokazalo, da na području poljodjelske priradnje (agrarstva) veliki posjed, osobito latifundije, ugrožavaju mali i sitni (seljački) posjed. No medjutim niti samomu veleposjedu ne cvatu baš ruže. Vanjska utakmica pomoću spomenutih transportnih pomagala čini, da agrarni priradci ne nose onoga dobitka, koji bi se prema uloženu kapitalu mogao smatrati povoljnim. K tomu dolazi i preveliko zaduženje poljodjelskoga posjeda, koje je gotovo u svim zemljama zavladalo, gdje zakoni o nasljedstvu stoje na strogo individualističkom načelu.

Tako su se eto na svim područjima narodnoga gospodarstva doskora pokazale i slabe strane ovoga individualističkoga načela. Nema dvojbe i nitko pravedan ne će poricati, da je ovo načelo donielo mnogo dobra. Pobornicima ovoga načela bez dvojbe nije ni lebdilo pred očima drugo, nego samo svietle strane. Istina, bilo je odmah u početku i takovih umova, koji su proniknuli i u tamne strane ovoga načela. Ali za veliku većinu trebalo je da nastupi tek izkustvo, koje ih je dovelo do spoznaje, da i ova medalja imade dvije strane. Odatle reakcija proti ovomu načelu na svim područjima narodnoga gospodarstva još prije, nego je to načelo u svim konsekvencijama provedeno. I zakonodavstvo, i uprava, i znanost, i politika, i pojedinci, i korporacije, — sve to danas radi na tome, da se dobra strana od lošije odluči, te da se ono, što je dobro, sačuva, a ono, što nije, da se odstrani i boljim zamieni.

No uza sve napadaje na postojeće odnošaje ne treba ipak biti nepravednim, ili sliepim, te ne htjeti vidjeti, da je u prosjeku narodno gospodarstvo posvuda učinilo velik napredak i da je blagostanje družtva prosječno poraslo. Dakako, da tu imade i biede, kakove u predjašnjim viekovima po svoj prilici nije bilo; ali da danas družtvo udobnije živi nego prije, to po nazoru malne svih narodno-gospodarskih učenjaka stoji. Istina, toga suvremeno družtvo ne opaža,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

jer je odraslo u višoj kulturi, koja sa sobom donaša i veće potrebe. Suvremeni naraštaj imade druge pojmove o dostojnom načinu života „kulturnoga čovjeka“, nego što su ga imali istoga stališa ljudi u prošlim viekovima. Naši seljaci, koji odu u Ameriku u rudnike, prištede liepe svotice od one iste zarade, koju američki radnici proglašuju prenizkom. A to dolazi odatle, što naš seljak živi onako skromno, priprosto i jeftino, kao i kod kuće. Zato će biti takodjer jedan veliki razlog današnjemu nezadovoljstvu i to, što se je kulturni râz družtva i što su se kulturne njegove potrebe dizale mnogo brže, nego li je rasla količina prihoda, potrebna za udovoljenje tih potreba. Taj manjak potrebitih sredstava tim se teže osjeća, što ne bi morao biti tako velik od naravi, već se više umjetno stvara time, što je potrošak narodnoga bogatstva razmjerno dosta slabo reproduktivan, a možda više, nego bi trebalo, neproduktivan. Tomu mnogo doprinašaju tri okolnosti: državni dugovi, pa onda militarizam i skupocjeni brojni činovnički stališ. Ove tri rubrike iznose goleme procente narodno-gospodarskoga potroška. Ovo su evo takodjer pitanja, koja se još imadu da prouče, te barem poboljšaju i urede tako, da se što bliže primaknu gospodarskomu zakonu o najmanjim produktivnim troškovima.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Prvo poglavlje.

§ 1. Gospodarstvo.

Čovjek se sastoji od dva elementa: prolaznoga — tiela i vječnoga — duše. Po tome ima čovjek — prema dvojakoj svrsi — i dvojake potrebe: tjelesne i duševne. Zadovoljavanje tjelesnih potreba ima da služi duševnoj svrsi čovjeka, jer bi zadovoljavanje tjelesnih potreba kao zadnja svrha samu sebi — čovjeka poživinčilo.

Da se koja svrha postigne, treba za to sredstava. Ova sredstva dobivaju vriednost po svrsi, kojoj služe. A kako po onome, što smo kazali: da zadovoljavanje tjelesnih potreba ima da služi duševnoj svrsi, najvišemu dobru, tako i sticanje sredstava za podmirenje tjelesnih potreba ima kraj sve svoje materijalne naravi i svoju etičku stranu. A to smo držali nuždnim da naglasimo odmah na početku, jer ćemo poslije vidjeti, da nauka o narodnom gospodarstvu svraća svu pozornost na materijalnu stranu gospodarstva.

Sredstva za podmirivanje tjelesnih potreba zovu se u svim jezicima: „dobro“, „dobra“ (Güter, biens).

Ona pak čovječja djelatnost, kojom stiče ta dobra, zove se g o s p o d a r e n j e, gospodarstvo.

No hoćemo li da točnije odredimo pojam gospodarstva, i to, kako bolje odgovara znanosti, tada bismo rekli: Gospodarstvo je ona djelatnost, koja po nekoj promišljenoj osnovi sustavno prova-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

djana ide za tim, da steče dobra, ili da jur stečena očuva i po mogućnosti pomnoži.

Borba za obstanak, a poslije nje želja za udobnošću i užitkom (egoizam) već su u naravi čovječoj usadjena poticala, koja ga nagone na rad i gospodarenje, na sticanje vremenitih dobara. Ali ovi nagoni ne smiju biti jedinim mjerilom pri sticanju dobara, jer bi se odavle porodio rat svih proti svima, kao u živinskom carstvu. Kao član obitelji, zadruge, političke i crkvene obćine — čovjek mora da radi i za sve ove, a time služi i drugima, time se od egoizma odkidaju komadi, od kojih postaje altruizam, i to često nehotice i neznalice. Tako čovjeka egoizam nagoni, a altruizam upućuje na sticanje vremenitih dobara.

Gospodariti ili gospodarstvo voditi može pojedina živuća (fizička) osoba, ili kakova umišljena (juristička) osoba, n. pr. zadruga, udruga, družtvo, obćina, dioničarsko družtvo itd.

Gospodarstva mogu imati različnu svrhu, te se prema tomu i diele u razne kategorije, no svima je zajedničkom oznakom svrha, da nekoj potrebi udovoljavaju. Svako gospodarstvo ima prvu svrhu, da sebi obstanak izvojšti i zajamči, a onda po mogućnosti nakupi dobara i preko najnuždnije mjere za obstanak; a to znači kapitalizovanje.

Svako gospodarstvo, pripadalo ono pojedinoj, budi fizičkoj, budi jurističkoj osobi, obitelji, ili zadruzi, zove se gospodarskom jedinicom, osebujnim gospodarstvom, a sva ova zajedno sačinjavaju narodna gospodarstva. Svako pojedinačno gospodarstvo, svaka gospodarska jedinica radi i teži jedino za svojim vlastitim probitcima i ciljevima ne osvrćući se pri tom niti na svoga susjeda, a još manje na svekoliku cjelinu, na narod. Istom država s pozitivnim zakonima i vjera sa svojim ćudorednim zahtjevima stavljaju granice utakmici, istom ove više sile sjedinjuju pojedina gospodarstva sa svojim osebujnim, partikularističnim i egoističnim težnjama u skladnu i jedinstvenu cjelinu, u narodno gospodarstvo.

O osebujnom (individualnom ili singularnom) gospodarstvu može biti govora tek u relativnom smislu. Absolutno, posve individualno, osebujno gospodarstvo vodio je Robinson na svom otoku, odsječen od svakoga saobraćaja s ostalim svietom, ali i podpuno neodvisan od njega.

U okviru narodnoga gospodarstva nema niti pojedinoga čovjeka, niti kojega staleža, koji ne bi bio u svojem gospodarenju ovisan o drugim ljudima, o drugim staležima. A to je lako shvatiti, jer

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

svatko na svoje oči vidi, da je pojedinac čovjek već po naravi zavisan o drugim ljudima kao član obitelji, zadruge vjerske, ili političke. Stališi su pak produkat ove zavisnosti, zavisnost je preduvjet za postanak raznih stališa. Razdioba naime posla i različna vještina (tehničko diferiranje) donaša sa sobom različne zanate, a ovi pak različan gospodarski rad. Vještina (tehnika), gospodarstvo (ekonomija) u družtvu radja stalež. Što veća razdioba rada, što različnija vještina u radu jednoga naroda, tim je veća ekonomska zavisnost pojedinih gospodarstva. U zaokruženim kućnim gospodarstvima, koja su sama sebi zadovoljavala, kao što su n. pr. naše zadruge u prošlim viekovima, narod je odielo sam u kući priugotavljao od prve vunene ili lanene niti, pa sve do zadnjega puceta. Kasnije razdielio se je taj rad na deset radnika ili obrta, gdje jedan pribavlja samu vunu, drugi je prede, treći tka, četvrti šiva i kroji, peti izradjuje puceta itd. Svaki pojedinac bavi se samo jednim od ovih posala, i to je izvor njegova ekonomskoga stanja. Danas je zavisan kupac odiela o deset raznih radnika, a ovi opet zavise o kupcu. I tako eto razna osebujna gospodarstva zavise jedno o drugom, nadopunjuju se. Tehnička strana gospodarskoga rada dopušta osebujnosti i nezavisnosti, ali gospodarska ne dopušta.

Ovime smo došli do pojma „t e h n i č k e" i „e k o n o m s k e" strane gospodarstva. Svako gospodarstvo ima ove dvije strane. Tehnički rad u gospodarstvu sastoji poglavito u ručnom obavljanju posala. Kada seoski gospodar svojom rukom ore, kopa, vozi, tad on obavlja tehničku stranu gospodarstva. Ali kad on naləže slugama, da jedan ide kopati, drugi voziti, treći na sajam, kad on snuje, gdje će i po što će prodati svoju priradnju i gdje će kupiti za sebe potrebne stvari, tad on obavlja ekonomsku stranu gospodarstva.

Ovakova osebujna gospodarstva mogu biti u istinu p o j e d i n a č n a, a mogu biti i s k u p n a; dalje mogu biti p r i v a t n a i j a v n a. Gdje je samo jedna osoba subjekat gospodarskoga rada i svrhe, nosilac volje i potrebâ, tamo imamo pojedinačno gospodarstvo; gdje ima više osoba u onom položaju, u kojem je pojedinac u pojedinačnom gospodarstvu, ondje imamo skupno gospodarstvo. Najjednovitije skupno gospodarstvo jest obiteljsko gospodarstvo, koje se dalje naravnim ili pravnim putem proširuje do zadružnog, družtvenog, obćinskog i državnog gospodarstva.

Prema tomu, da li se družtvo osniva na javnom, ili privatnom pravu, može biti skupno gospodarstvo privatno, ili javno. Javna

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

gospodarsva imadu tu značajku, da se osnivaju obično na prisilnim normama, pa se zato u njemačkoj literaturi često označuju kao „prisilna skupna gospodarstva“ („Zwangsgemeinwirtschaften“). Na protiv nazivaju se ona skupna gospodarstva, koja počivaju na slobodnoj volji članova, „slobodnim gospodarstvima“ (freie Gemeinwirtschaften). K ovim potonjim pripada čitavo područje družtava, udruga, koalicija itd. K onim prvim pripada u prvom redu obćina i država. A svakolika ova gospodarstva sačinjavaju jedinstveno narodno, političko gospodarstvo.

§ 2. Narodno gospodarstvo.

Pojam narodnoga gospodarstva (političke ekonomije) po svom sadržaju obuhvata sbroj svih gospodarskih jedinica nekog političkog naroda, a po svom obsegu podudara se ovaj pojam s obsegom pojma političkog naroda (države). Prema tomu mogli bismo pojam narodnoga gospodarstva ovako opisati: Narodno je gospodarstvo gospodarska djelatnost odredjene količine pojedinih ljudi, stopljenih u jedan politički narod, koji kao takav posjeduje svoj vlastiti teritorij, živi neodvisno, te se pokorava jedino svojoj suverenoj vlasti (državi). Ali u današnje vrieme nema ni države, a još manje gospodarstva, koje bi bilo od vanjskoga svieta, od drugih država i naroda nezavisno. Naročito to vriedi za narodno gospodarstvo, koje se dade pomisliti kao cjelina samo u teoriji, a u praksi svako narodno gospodarstvo nije nego jedna karika u lancu velikoga svjetskoga gospodarstva. Ali koliko se narodno gospodarstvo dade odrediti kao osebujnost u krugu svjetskog (kosmopolitskog) gospodarstva, to se ono dade predočiti kao produkat ovih triju faktora: 1. zemljišta (teritorija), na kojem jedan narod stalno obitava i koji služi za prirodni osnov narodnoj produkciji i potrošku, prometu, t. j. čitavomu gospodarstvu; 2. gospodarska djelatnost pojedinih ljudi, ili pojedinih gospodarskih jedinica; 3. država sa svojim zakonarstvom i javnom upravom. Ovaj treći faktor čini, da je medju ljudima moguć miran zajednički rad i život pojedinih ljudi s njihovim interesima; on čini, da se u vječnoj utakmici ne porodi rat svih protiv svih.

Narodno gospodarstvo tiesno je sraslo sa svojim narodom; ono je s narodom nastalo, s njim se razvija i cvate, s njim strada i propada; ono je dionik narodne prosvjete i političke povjesti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Narodno je gospodarstvo kao što i narodni jezik, narodne znanosti, umjetnosti i književnosti, narodni obiteljski i ćudoredni običaji te narodna politika jedan je od onih posebnih biljega, koji narodu u skupu drugih naroda zajamčuju njegovu osebujnost; jedan od onih uvjeta, što narod narodom čine. Pojam narodnoga gospodarstva nije dakle tako jednoličan, kako bi se na prvi mah moglo misliti. Njegov je sadržaj doduše sbroj svih osebujnih gospodarstva, ali taj sbroj nije nekakva mehanička mješavina, već produkat triju elemenata: prostornog, duševnog i vremenskog, t. j. političkog teritorija s trajno nastanjenim pučanstvom, istih pravnih i ćudorednih običaja, jezika i naobrazbe, i napokon povjesti narodne. Zato kad jednom koji narod postane političkim narodom (državnim), dakle svoj narod (persona sui juris) medju ostalim narodima, tada mu je prije svega do toga, da to pravo sačuva, t. j. da razvija one osebine, koje ga posebnim narodom čine. A sredstva za to pribavlja mu njegovo gospodarstvo. Stoga svaki narod mora paziti na to, da mu se ne podkapa njegovo gospodarstvo, jer se time razaraju i oni elementi, koji ga čine političkom osebujnosti, jedinicom, narodom; podkapanjem narodnoga gospodarstva ruši se i odplavljuje teritorij i pučanstvo, i njegove duševne prirodjenosti (jezik, običaji, ćudoredje, pravo). Odatle se vidi, kako narodno gospodarstvo imade i veliko etično, kulturno i materijalno značenje uza sve to, što nam se u svojim pojavama — gdje se ljudi takme u izmjenjivanju, dieljenju, sticanju dobara, te rade, da svaki za sebe povuče što više — i pričinja slikom utjelovljene materijalnosti. Kao što ekonomske prilike bitno odlučuju o obiteljskom životu, o hrani i odgoju djece, o njezi njihovih duševnih i tjelesnih sposobnosti pojedinaca, — tako i o narodnom gospodarstvu zavisi način i mjera razvitka i napredka cieloga naroda. Od gospodarske snage naroda, od njegova bogatstva zavisi, koliko će država moći ubrati poreza, a o tom opet, koliko će pribaviti sredstava za čuvanje slobode i nezavisnosti narodne, koliko će moći njegovati one narodne osebine, štono ih gore spomenusmo. Odatle se vidi, da narodno gospodarstvo stoji u uzkom savezu i sa kulturnim životom naroda uza sve to, što se inače bavi izključivo materijalnim živovanjem naroda. Narodno gospodarstvo osnov je narodne kulture.

Kao što narodno gospodarstvo stoji u tiesnom savezu s kulturno-političkom stranom narodnoga života, tako se uzko veže i sa socijalno-političkim životom. Mi bismo morali daleko zasegnuti u

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

obće državno pravo, kad bismo htjeli pokazati, kako su političke uredbe uobličivale narodno gospodarstvo, a gospodarstvo opet djelovalo na političke i socijalne uredbe. Ali mi na svoje oči gledamo, kako je način i vrst gospodarskoga zanimanja te količina dobara osnov, na kojem se cieli narod razvrstava u razrede s raznim družtvenim položajem i raznim političkim pravima i dužnostima. A tako je bilo i u sva vremena.

Odatle se donekle vidi, da narodno gospodarstvo nije jedino produkat zemlje i podneblja, pod kojim se je razvilo, već je ono produkat i narodnoga značaja. Drugačije je bilo narodno gospodarstvo u Irskoj i Škotskoj, dok su ove zemlje gospodarile po svojim narodnim običajima (clans), a drugačije je postalo, kad su one podpale pod englezko gospodstvo (feudalni gospodari).

Iz toga se može razabrati, da je narodno gospodarstvo historijska činjenica, t. j. odnošaj, koji je tečajem vremena nastao, tečajem vremena se razvijao, mienjao. Budući pak da je to mienjanje stajalo u uzkom savezu s političkim, kulturnim i socijalnim odnošajima u pojedinih naroda, — to je sasvim pojmljivo, što ni u sadašnjosti, ni u prošlosti ne nalazimo jednakoga narodnoga gospodarstva medju suvremenim narodima. Svako narodno gospodarstvo nosi svoje osebujne biljege, po kojima se od drugih razlikuje. Zato svako narodno gospodarstvo iziskuje svoje posebno proučavanje, te bi bilo pogrešno, kad bi tko htio po jednoj šabloni prosudjivati svako narodno gospodarstvo, ili sastaviti pravila, koja bi vriedila za sve narode, i po kojima bi tobože moralo procvasti svako gospodarstvo u svako doba. Ako se ipak govori, da nauka o nar. gospodarstvu ima zadaću, da pronadje gospodarske „zakone“, pa da ih u korist i napredak narodnoga gospodarstva upotriebi, — to znači, da se hoće da nadju zakoni, koji vriede tek relativno, uvjetno. Nauka o narodnom gospodarstvu iztražuje, da li odredjeni uzroci u odredjenim okolnostima istim posljedicama radjaju, ili da li odredjene pojave nastaju pod odredjenim uvjetima s istih uzroka. Ako uz iste uvjete jednaki uzroci imadu pravilno iste posljedice, onda se to uzima za pravilo, za „zakon“, koji pod tim uvjetima vriedi. Kad bi narodno gospodarstvo zavisilo samo o nepromjenljivim prirodnim zakonima (n. pr. o zemlji i podneblju), tad bi se dali za svaku zemlju postaviti u neku ruku absolutni gospodarski zakoni. Ali narodno gospodarstvo zavisi, kako rekosmo, još o tolikim socijalnim, političkim i kulturnim uvjetima, koji su

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

u raznih naroda različiti, pak zato za nj i vriede tek uvjetni zakoni.

Ali uza sve razlikosti u sadašnjosti i u prošlosti imali su evropski narodi u svom gospodarskom razvoju više ili manje zajedničkih momenata. A takih momenata nastaje sve više s napredkom kulture, koja narode sve većma sbližuje i izjednačuje. Zato se može donekle govoriti o povjestnom razvitku narodnoga gospodarstva u obće, premda kod raznih naroda razne faze gospodarskoga razvijanja ne moraju padati u isto vrieme, pače obzirom na vrieme mogu stajati vrlo daleko.

§ 3. Historijski razvitak narodnoga gospodarstva.

Narodno je gospodarstvo historijska činjenica (gl. str. 40.). Svaki razvitak uključuje promjene od primitivnoga prema savršenijemu.

Razvitak narodnoga gospodarstva posmatra znanost sa dva stajališta: sa stajališta narodne priradnje (produkcije), ili sa stajališta izmjene dobara.

Neki pisci misle, da su svi narodi bili najprije lovački, ili ribarski, zatim da su se podigli do stočarstva, onda do ratarstva, za tim do obrta, industrije, trgovine itd. sve do današnje savršenosti.

Da lovačko-ribarski narodi stoje na najnižoj kulturi, to dopuštamo; ali da bi svi narodi morali početi ovim prvim stupnjem, to nam se ne čini vjerojatno. Moguće, da je bilo tako u pradavno (predhistorijsko) doba; ali odkada povjest prati razvoj roda ljudskoga, ne bi se dalo niti za tri evropska naroda povjestno dokazati, da su bili prije lovci, ribari, ili nomadi, nego što su postali ratari. Sgodnije i oštroumnije razlaže Roscher, koji cieli razvitak gospodarstva posmatra sa stajališta triju glavnih privrednih sila: naravi, rada i kapitala. Prema tomu stajalištu razlikuje on i tri perijoda: U prvom perijodu prevladjuje kao glavni faktor privrede narav, u drugom perijodu rad, a u trećem perijodu kapital. Najsgodnije je mnienje Schönbergovo, koji uzima kulturu za mjerilo napredka i odmjerenje pojedinih perijoda gospodarstva. Prema tomu razlikuje i on tri perijoda, ali u prvi stavlja sve vrste gospodarstva do obrta, u drugi perijod stavlja obrt i trgovinu, a u treći veliku industriju.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Da se Schönberg u glavnom sa Roscherom slaže, to nije težko opaziti, jedino je njegovo označivanje odredjenije.

Posmatra li se narodno gospodarstvo sa stajališta izmjene dobara, pokročilo je ono već dva stupnja, pa je sada u trećem. S toga se stajališta razlikuje: prirodno gospodarstvo, novčano gospodarstvo i vjeresijsko gospodarstvo.

I. Razvitak narodnoga gospodarstva obzirom na priradnju (produkciju).

A. Lovačko-ribarski narod.

Gospodarski je osnov lovačkomu narodu šuma sa svojom divljači, ribarskomu rieke i more sa svojim ribama i jestivim mekušcima. Čistih lovačkih naroda ima danas malo: nešto u Sjev. i Juž. Americi, tamo oko Oregona i Patagonije, u Africi (Bušmani), te nešto u Australiji i na susjednom otočju. Čistih ribarskih naroda ima još danas samo u studenim krajevima, gdje podneblje ne dopušta razvitka do višega kojega stupnja gospodarstva.

U gospodarstvu lovačkoga i ribarskoga naroda priroda je najglavniji faktor. Njezini su darovi jedini uvjeti za život i obstanak ovih naroda.

Priradnja lovačkoga i ribarskoga naroda stoji u prisvajanju onih svačijih prirodnih darova: lovac tamani divljač, a ribar lovi ribe. Priradnja i potrošak zavisi o prirodi, a svaki pojedinac priradjuje t. j. lovi po miloj volji. A kako ovaki narod živi od dana na dan, priradjujući samo za potrošak, ne vodi niti pojedinac stalnoga sustavnoga gospodarstva. A gdje nema govora o privatnom gospodarstvu, tu može biti još manje govora o kakovom javnom narodnom gospodarstvu.

Drugi faktor gospodarstva, rad, nalazi se kod ovih naroda na vrlo primitivnom stupnju: pravljenje orudja, primitivnoga odiela od životinjskih surovina — to je eto sav rad.

Kapital stoji u orudju. Nagomilavanje produkata: tamanjenje divljači, ili lovljenje ribe preko potrebe i za duže vrieme, nema smisla, jer nema medju jednakim gospodarskim jedinicama obično nikakve izmjene dobara; a i sami priradci (produkti) radi svoje kratkotrajnosti ne dopuštaju nagomilavanja.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Kako gospodarski odnošaji, tako su i pravni i kulturni na vrlo nizkom stupnju. O kakovom državnom uredjenju nema ni govora. Obitelji su vezane u plemena, i to je jedina neka politička sveza. Politička zadaća ove sveze ograničuje se na zaštitu zajedničkoga prirodnoga područja (šumâ, ili riekâ), koje su im izvorom za život potrebnih priradaka. Privatno pravo jednako je nerazvito kao i javno pravo. Privatno vlastničtvo, osnov privatno-pravnih odnošaja, ograničuje se samo na orudje, pa zato ne može biti ni traga kakovomu pravosudju: svatko sebi kroji pravdu sam, a odatle krvna osveta u cvietu. Kulturni râz, kao i duševni obzor prema zanimanju: vještina u lovljenju, lukavština, okrutnost, hrabrost — jedina su duševna svojstva, koja se do višega stepena razvijaju. Ribarski narod reć bi stoji na nešto višem stupnju od lovačkoga. Dok lovca sili nužda, da se sve dublje u šumu povlači i tako sve više i sam podivlja, dotle se ribarski narod sve većma na obalama rieka i mora množi i druztvenije živi, jer hrana ne sili pojedinca, da se odbija u samoću. I ribar i lovac bavit će se do sgode lovom i ribolovom. Ali obično će se razviti lovački narod u pastirski narod (u nomade), a ribar će se prije latiti ratarstva.

B. Stočarski ili pastirski narod (nomadi).

Je li se lovac naučio krotiti i pitomiti zvjerad, te se njom i svim, što podaje, koristiti u svojem gospodarstvu, eto pastira, stočara. Prema tomu stoji stočar gospodarski na višem stepenu od lovca. Glavna grana stočareve priradnje stoji u gojenju blaga (stoke), koje mu je i glavni izvor hrane. Njegov obstanak ne zavisi više jedino o darovima prirode, već o stoci, pa zato se njegova djelatnost i ne usredotočuje u prisvajanju prirodnina, već u sustavnom gojenju blaga. Ali uza sve to priroda je još uviek vrlo znamenit faktor u gospodarstvu i životu stočarevu, jer ako život samoga stočara i ne zavisi više ravno o samoj prirodi, ali zato tim više zavisi o njoj život njegova jedinoga blaga, njegove stoke.

Stoga može da živi samo ondje, gdje ima cielu godinu hrane. A jer toga nema na jednome mjestu, zato mora stočar s jednoga kraja u drugi, gdje mu se stoka može prehraniti. Ovakovi narodi trebaju, pa bili inače brojem dosta slabi, goleme i prostrane zemlje. Odatle se poradja medju susjednim stočarskim narodima vječni rat. Ta je gospodarska nužda posljedica ovakvoga gospodarenja.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Vazda seleći postanu ovaki narodi vrlo okretni, a u vječnoj borbi medju sobom vrlo hrabri. Odatle se razumije, zašto su Huni, Avari, Mongoli itd., premda brojem razmjerno slabi, onako goleme države osnovali i onako lako mirne ratarske, makar i mnogo jače narode ujarmili i inače kulturne i jake države nadvladali. Koliko puta su skitske konjaničke čete poharale bogate zemlje zapadne Azije! Kako su Mongoli ujarmili Kitaj, državu kulturom, brojem pučanstva i prostorom veliku! Kulturno visoko razviti Egipat eno podleže navali Hiksa, kojima morade služiti nekoliko stoljeća. Tako je bilo u starom vieku, pa se to opetovalo i u novom. Koliko su evropske države stradale od Batukana, od Magjara, od Osmanlija! A ipak bila bi dostajala i jedna država, da odbije navalu ovih malobrojnih, ali divljih nomada, da je bila i koliko vojnički spremna. Tako si eto možemo lako protumačiti, zašto su Avari u srednjem vieku zavladali brojnim plemenima slovjenskim, koja su se već onda prostirala negdje od sredine Rusije, pa sve ovamo do sredine Evrope.

Uza sve to, što u gospodarstvu nomada još moćno djeluje priroda, ipak se već pojavljuju i druga dva faktora gospodarstva: rad i kapital.

Rad postaje ovdje već raznoličniji i sustavniji nego kod lovca. Stočar ima da se brine još i za svoju stoku, a lovac, kad se je najeo, ljenčari. Brinuti se za hranu stoci (selenjem), te je čuvati od grabežljivih zvieri i još grabežljivijih susjeda — zato treba posebnog uredjenja rada i družtva. Uza sve to ne nalazimo nigdje traga kakovoj višoj uredbi rada u našemu smislu. Odatle i dolazi, da je način života pastirskih naroda u raznim viekovima i na raznim mjestima gotovo isti. Zato dobro opaža Roscher, da pastirski narodi doduše ne napreduju, ali ne stare.

I kapitalizovanje se već pojavlja na ovom stupnju gospodarstva; manje ili veće stado blaga (stoke) znak je manjega, ili većega bogatstva (kapitala). Biblija pripovieda, kako je bio bogat Job, jer je imao toliko i toliko deva, toliko i toliko ovaca, toliko i toliko inoga blaga.

Medju samim članovima pastirskoga naroda redje se doduše dogadja izmjena dobara, jer svi isto priradjuju. Ali zato se tim češće javlja izmjena izmedju nomadskih naroda i njihovih susjeda. A i to je tim lakše, što se nomadski narodi redovitim prigodama

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

sele s jednoga kraja na drugi. Na taj način postaje stoka izvorom kapitalizovanja.

Imutak i kapital obično su uvjeti za razdiobu družtva u razrede. Ali kod nomadskih naroda, ma koliko bilo razlike izmedju bogatijega i siromašnijega, ipak se riedko dogadja, da se razviju družtvene klase, budući da jednolični način života sve nekako izjednačuje.

Javno i privatno pravo već stoji donekle na tom stupnju, da se o njem barem donekle može govoriti. Nomadi nemaju države u onom smislu, u kome mi državu pomišljamo. Oni nisu stalno naseljeni, nemaju stalnoga prebivališta, dakle niti stalnoga zemljišta. Mi bismo po našim nazorima rekli, da su nomadske države samo države u postajanju. Koliko u obće o državnom uredjenju može biti govora, rekli bismo, da tu vladaju patrijarhalni odnošaji. Cieli narod ili pleme smatra se jednom velikom obitelji, u kojoj vlada kao starješina ili vojvoda obično od svih priznati izravni potomak praotca plemenskoga. Inače o kakvoj upravi i upravnim oblastima u našem smislu nema dakako ni govora, kao ni o kakvoj pokornosti i poslušnosti. Pače ni porezima nema traga, jer se nekuda samo po sebi razumije, da ovakav poglavica mora da bude već od kuće onako stokom bogat, kao što je rodom ugledan. Jedino u ratu dolazi ovakav vojvoda do veće političke, ili bolje vojničke vlasti, kao i do većega diela ratnoga pliena.

Gdje se javlja privatno vlastničtvo, tu se nuždno moraju razviti i pravne uredbe u zaštitu pravnih činjenica ili odnošaja. Kraj privatnoga vlastničtva poznadu nomadi i nasljedstvo. Prema tomu moraju da imadu neko imovinsko i nasljedno pravo. Dakako, da to pravo nije pisano, već običajno. Imade tu već i neka vrst pravosudnih organa, ali dakako na primitivnom stepenu razvitka. To su donekle „dobri ljudi“, koji prosudjuju razpre prema zdravom razumu, ili prema starom običaju. A kako pravni odnošaji na ovom stupnju narodnoga gospodarstva ne donašaju mnogostranih i zapletenih pravnih prilika, tako se i to njihovo pravo obično nije razvilo dalje od nasljednog prava.

Što se kulturnoga razvoja tiče, to bi reći, da medju nomadskim narodima ipak ima nekih stupnjeva, premda oni „ne napreduju i ne stare“. Tako nomadi na skrajnjem sjeveru, odsječeni od kulturnih naroda, te nemogući stoga od njihove kulture ništa primati, a s druge strane pritisnuti krutim podnebljem, ne mogući

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

sami po sebi stvoriti nikakovog napredka, ostaju čitave viekove na istom stupnju prosvjete. Drugačije to biva s ono nekoliko još preostalih nomadskih naroda u Aziji i Africi (Turkmeni, neka arapska plemena, Beduini). Ovi, seleći se iz jednoga kraja u drugi, dolaze u susjedstvo i dodir sad s jednim, sad s drugim narodom. Osim toga danas ti narodi ne stoje izvan dohvata civilizovanih naroda i njihova medjusobnoga saobraćaja, već mu pače i usluge čine (n. pr. karavane u Aziji i Africi). Na taj način postaju i oni nekom karikom medju civilizovanim narodima. A tu mora svakako pasti koja mrva sa stola civilizovanih naroda, pa time nastaje i neka raznolikost u njihovoj kulturi.

Ako svi znaci ne varaju, moglo bi se suditi, da nomadi izumiru. Civilizovani ih narodi nekako ne vole u svom susjedstvu.

C. Stalno nastanjeni ratarski narod.

Na mnogo višem gospodarskom stupnju stoji stalno nastanjeni ratarski narod. Ovaj se svojim gospodarskim napredkom odlikuje nad predjašnjima po svim trima gospodarskim faktorima: po prirodi, radu i kapitalu. Dok je lovački i ribarski narod podpuno zavisan o naravi i njenim darovima, dok nomad mora radi svoje stoke da trči za prirodom, dotle je ratar nekako nezavisan od prirode. Naravski, ta nezavisnost nije podpuna, jer ni ratar ne može da se čega lati protiv naravi podneblja, ili protiv naravi tla. Ali koliko prirodni odnošaji dopuštaju, on može da i sebe i svoju stoku učini donekle nezavisnom o prirodnim darovima. Pače moglo bi se donekle reći, da njegov rad gotovo podpuno nadomješta ove darove.

Kako se po tom vidi, dolazi ovdje drugi faktor u priradnji, t. j. rad, nekako do prve vriednosti. Ratar, poljodjelac obuhvata sav rad nomada, lovca i ribara, gdje je za to prilike, a uza to još se poglavito bavi težanjem zemlje. Stoga je njegov rad mnogostraniji i uporniji od rada prije spomenutih naroda, pa zato mora da nastupi ovdje i malo veća razdioba rada.

Kad se je ljudski rod počeo baviti ratarstvom, toga povjest ne bilježi. Ona bilježi jedino mitske bajke, koje samo to kažu, da se je čovjek već davno prije hranio kruhom, t. j. sijao žitak, nego što je nad njim zasjala luč povjesti. Grčka i rimska mitologija priča, da su razni bogovi i božice naučili čovjeka težati zemlju. A to znači,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

da početak ratarstvu treba tražiti u davnoj davnini, a to potvrdjuju i geoložka iztraživanja. Već u kameno doba nalazi se orudja, po kojem se dade suditi, da je služilo ratarstvu. Svakako većina današnjih evropskih naroda, čim se javlja u povjesti, već se pokazuje u neku ruku savršenim ratarima. Po opisu rimskih povjestničara bili su Germani, što su prevaljivali preko Alpâ u Italiju i preko Rajne u Galiju, savršeni ratari i s toga stajališta kulturan narod. U osmom stoljeću spominje se već t. zv. tropoljski sustav, koji još i danas u kulturnih naroda u ratarskom gospodarstvu ne samo obstoji, već u mnogo slučajeva prevladava.

Budući da povjest prikazuje kulturnije narode već u početku njihove povjesti kao vješte ratare, ne treba nam se ovdje upuštati u nagadjanja, kako se je poljodjelski narod razvijao u ono pradavno doba, već ćemo uzeti na oko samo gotove činjenice.

Kad bi Germani osvojili koju zemlju, razdielili bi je medju plemena, a plemena bi se opet razdielila u sela. Svaka obitelj dobila bi u selu „kućište“ (Hofstätte), na kojem si je sagradila kuću za sebe, staje za blago i ine gospodarske sgrade. A izvan sela dobila bi svaka obitelj jedan dio oranice, a livade (pašnjaci) i šume bile su zajedničke čitavomu selu, pa i u obće osim kućišta bio je čitav zemljištni posjed vlastničtvo sela. Svakoj kući odmjerio bi se na početku svake godine dio oranice, obično svaki put drugdje. Malo po malo razvilo se je iz ovoga skupnoga posjeda privatno vlastničtvo. Najprije je dakako palo „kućište“ u privatno vlastničtvo, zatim oranica, a najkasnije livada i šuma. Zajedničko vlastničtvo, livade i šume, uzdržalo se je razmjerno vrlo dugo. Pače još i danas imade u Švicarskoj zajedničkih pašnjaka, a šumâ imade po svim zemljama, a osobito u našoj domovini, koje još i danas pripadaju obćinama.

Kako se je dalje razvio pravni odnošaj ratara spram zemljišta, o tom će biti govora kasnije. U ovaj čas spominjemo samo to, da se je riedko gdje u Evropi od plemenskoga, ili obćinskoga posjeda razvio slobodni osebujni posjed, ili točnije rečeno privatno seljačko vlastničtvo. To je zapriečio feudalni sustav, koji je i k nama unesen iz tudjine. To se dogodilo ovako: Glavari u pojedinim županama (kod nas župani, a u Njemačkoj i drugdje grofovi), koji su bili inače kraljevski činovnici, t. j. sudci i vojvode, te brali poreze za kralja, izvojštili su si od kraljeva pravo, da im ta čast ostane u porodici nasljedna, a poreze, koje su prije brali za kralja, da pobiru odsele za sebe, a u mjesto toga da dovedu odredjeni broj vojnika,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

kad bi to kralj zapovjedio. Na taj način izrodi se prvobitna sudačka vlast u upravnu silu, a predjašnje vojvodstvo u policijsku vlast, te župani dobiše sudstvo i upravu, vojsku i financije svoje županije u svoje ruke, i tako postade župa njihovom baštinom, a župljani njihovim kmetovima. Kraj visokoga plemstva podigne se svojom naobrazbom, svojom duhovnom vlasti i bogatim zemljištnim posjedima i svećenstvo do jednake moći u državi. Ta moć osobito poraste, kada biskupi i opati dobiše od kraljeva velikaške časti i vlasti (n. pr. knez-biskup, knez-opat i t. d.). I tako se dogodi, da je u srednjemu vieku sav zemljištni posjed i sav ratarski narod dospio pod gospodstvo plemstva i svećenstva.

Vratimo se na prvobitno gospodarsko stanje ratara. U početku bio je život ratara i njegov rad dosta jednoličan. Ratar priradjuje izprva samo ono, što za kuću treba, i to sve sam (samovlastno ili autarhijsko gospodarstvo). Istina, javlja se i sada po koji zanatlija ili rukotvorac, no je li slobodan, uza sve to mu ratarstvo ostaje glavnim zanimanjem. Čisti rukotvorac obično nije slobodan, već je kmet ili sluga (obrtnik na dvoru svoga feudalnoga gospodara) i radi samo za gospodarevu kuću.

Na ovom stupnju gospodarstva nema još prave trgovine. Tu se doduše dogadja, da susjedi medju sobom izmjenjuju robu za robu, ali pravih trgovaca, trgovačkoga staleža nema, a i novac još nije postao gospodarskom uredbom, jer mjesto njega služi kućni prirod, obično blago (goveda), ine životinje i što se od njih dobiva. Odatle i ime novcu u latinskom jeziku: „pecunia“ od rieči p e c u s (govedče), a u hrvatskom „blago“, što danas znači i novac. U Hrvatskoj zadrža se dugo vremena običaj, da je narod plaćao porez u kuninim kožama, odakle je došla kuna u grb Slavonije.

Čim se jednom čovjek stalno nastanio i uz grudu prirastao, od tada istom počima za pravo njegov kulturni život. U predjašnjem stanju on se sliepo pokorava naravi, te gdje mu je neprijatna, ondje joj se uklanja. Od sada se čovjek osovljuje na vlastite noge, pa donekle i prkosi prirodi. Iz ovoga sukoba s prirodom izilaze njegove duševne i tjelesne sposobnosti razvite i očeličene, a odtuda i njegov gospodarski, kulturni i politički napredak.

Ako se već kod pastira pojavljuju tragovi javnog i privatnog prava i neki začetci kulture, to se još veći napredak može očekivati kod ratarskog naroda. Da na zajedničku korist sačuvaju onu zemlju, što su je težkim znojem obradili; da si očuvaju ona dobra,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

što su ih u znoju lica zemlji izmamili, — tolika zajednička korist protiv trećega pobudjuje u takovu narodu sviest medjusobne zavisnosti i vez prema onoj grudi, koja ih hrani. A iz svega toga radja se čuvstvo i pojam domovine i naroda, te po malo dozrievaju nazori, koji u pravnim običajima i u životu dobivaju odredjeni oblik. Odatle uredba političkih obćina u jednu veliku političku obćinu — državu, odatle organi, koji vode brigu za sigurnost i obstanak ove uredbe, odatle uredjena obrana prema vani. Vječni zajednički život i rad mnogih pojedinaca namiće nuždu, da se postave odredbe, koje će omogućiti miran i uredan život i rad medju susjedima. Odatle uredba pravnih odnošaja, proširenje prava vlastničtva koli nepokretnog, toli pokretnog imetka, uredjenje pravnoga odnošaja izmedju posjednika zemljišta i neposjednika, izmedju gospodara i sluge; odatle potreba pravnih oblasti, organa, koji će nad ovim zapletenim pravnim odnošajima bditi te javnomu redu do potrebe, u interesu koli pojedinca, toli skupnosti, zadovoljstvo pribaviti.

I tako se eto pokazuje ratarstvo kao tvorac mnogih pravnih i čovječjih uredaba, te koliko ih i samo ne razvija, a ono barem sve druge u zametku nosi.

Kao prvi prielaz k višem u stupnju kulture, što ga ratarstvo sa sobom donaša, jest raznovrstan rad, kako smo već spomenuli, a za taj raznovrstni rad treba raznih vrsti radnikâ i orudja. Tuj se pruža prilika, da gdjekoji pojedinci ne težaju samo zemlju, nego se više bave izradjivanjem posebnih poljodjelcu potrebnih dobara. Ovdje je evo zametak obrtu i trgovini, jer čim se u poljodjelskom narodu pojave ljudi, koji više ne žive o poljodjelstvu, već preradjuju surovine za potrebe drugih; kada se je već razvio obrtni razred, od tada prestaje taj narod biti čistim ratarskim narodom, te postaje obrtničko-trgovačkim narodom.

II. Obrtničko-trgovački narod.

Gradjanski (obrtnički) stališ počeo se je u Njemačkoj razvijati tamo od Karla Velikoga pod zaštitom visoke gospode, biskupa i samostana. Na gospodskim dvorovima morala je služinčad najprije raditi za gospodski dvor, vojnike i druge. Osobito i najprije se to uvelo u samostanima. Ovako su se na dvorovima najprije razvili obrti i izučili razni obrtnici. Ovi obrtnici stanovali su obično u

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

predgradju izvan gradskih zidina. Domala je obrtnicima dopušteno, da rade i za druge kupce. A kada su gospoda vidjela, da to nosi liep dohodak, počela su sama podizati obrt, otvarati sajmove i sajmišta. Obrtnici malo po malo dobiju slobodu, uz uvjet, da plaćaju odredjeni prinos. Ovako se evo već do XIII. stoljeća razvije u Njemačkoj cieli niz obrtničkih gradova (hanza). Uz pripomoć kraljeva ovi se sasvim oslobode od gospodstva plemstva i klera, te postanu trećim slobodnim stališem u državama.

U romanskim zemljama razvilo se je gradjanstvo nešto prije i nešto različitije. Tu je još preostalo neozliedjenih rimskih municipija i poslije provale germanskih Gota (iztočnih u Italiju, zapadnih u Španjolsku) i Franaka (u Galiju ili Francuzku). Ovi gradovi su i dalje zadržali stare rimske ustanove, bili su uredjeni po primjeru Rima: tu je bio senat i pučke skupštine, tu su bili patriciji i narod (populus), a i plebs bez osobitih prava. Pa zato dok u njemačkim gradovima vidimo, da se gradjanstvo dieli u cehove, dotle u romanskim gradovima cvate patricijatstvo i populus.

Naš narod, osvojiv nekadanje cvatuće rimske pokrajine: Dalmaciju, dio Ilirije i dônju Panoniju, našao je u ovoj zemlji još živih tragova rimske kulture. Ali ta kultura nije doprla u njegove ruke ravno iz ruku samih romanskih gospodara, već iz ruku divljih Avara, koji su prije kojih desetak godina bili osvojili ove zemlje. Jedino u Primorju tik uz more uzdržalo se nekoliko rimskih municipija, koji su se poslije razvili na istim temeljima i u istom smjeru, kao i drugi gradovi u Italiji.

Izgubivši naš narod za rana svoju podpunu političku osebujnost, nije mogao zadržati i razviti niti svoje socijalne osebujnosti u čisto narodnom duhu, već je pao pod romanski i njemački utjecaj. Zato i vidimo, da se u Dalmaciji razvijaju gradovi po romanskom tipu, dok nam spomenici pokazuju, da je Zagreb bio drugi Nürnberg (naravski uz nekoje narodne osebujnosti). Tako se je u našoj domovini razvio gradjanski obrtnički stališ i u slobodnim kraljevskim gradovima, samo što se taj stališ nikada nije razvio u prošlosti do one političke vriednosti, što su je imali gradovi u zapadnoj Evropi. Istina, bilo je i kod nas obrta i trgovine, ta kraljevski, martinski i t. d. sajmovi glasoviti su od stoljeća u Zagrebu; trgovina upravo je cvala izmedju Bosne i Dalmacije; ali narod u svim našim zemljama ostao je do dana današnjega u preogromnoj većini poljodjelcem.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

I tako se eto kraj prva dva najviša directiša stališa, kraj visokog plemstva i svećenstva, rodi novi stališ — gradjanski, obrtnički. Ovo je bilo od velikog zamašaja po narodno gospodarstvo, koje je time dobilo novi poticaj. Gradjanski stališ počeo se je u našim gradovima (osim Dalmacije) uvadjati, kad je u Njemačkoj bio jur do nekog procvata dospio. Već su Arpadovci počeli krepko podizati „trgovišta" i gradove (povlastice kralja Bele IV. gradu na „gričkim goricama", gdje su prije bili obrtnici zagrebačkoga kaptola, te povlasti trgovištu Samoboru i Jastrebarskom). Osobito pak kralj Matija Korvin ostavi iza sebe liepu uspomenu u gradjanskom stališu. Kako jur prije spomenusmo, u nutarnjoj Hrvatskoj uvadjale su se u gradovima uredbe po njemačkom uzoru, pa zato si i možemo stvoriti dosta jasnu sliku o gradjanskom životu kod nas, ma koliko nam inače domaća vrela i bila oskudna. Nego ovdje nije mjesto, da prikazujemo život u sredovječnim gradovima, već nam je samo na oko uzeti gospodarske posljedice, što ih je novi stališ izazvao.

Kada su u zemljama niknuli gradovi i trgovišta, postanu oni središta obrta i trgovine. Pravi gradjani bave se ponajvećma samo obrtom i trgovinom, a oni obrtnici u „trgovištima" još ne puštaju poljodjelstva, već njeguju obadvie grane uporedo, no poljodjelstvom se bave samo za kućnu porabu. Kraljevske povlastice obično daruju gradovima okolišna sela i kmetove; a gradjani zahtievaju, da seljaci svojih priradaka ne smiju nigdje drugdje prodati, nego u gradu, niti robe drugdje kupovati, nego u gradu. Izmedju grada i ladanja nastaje tako živahna izmjena dobara. Sama produkcija u gradovima razvija se u mnogobrojne obrte, a obrti se opet vještinom i razdiobom rada usavršuju, a izradci su (roba) mnogobrojniji, jeftiniji i bolji. Sa gradjanskim stališom usavrši se, za ondašnje prilike, organizacija produkcije. Istina, sav je taj obrt mali obrt, a trgovina i trg ponajviše mjestne naravi. Ali je zato ipak gospodarsko i družtveno stanje bilo povoljno. Cehovi su imali strukovni i policajni nadzor nad svojim obrtom. Oni su pazili, da se ne porodi musava konkurencija i da se ne uvuče u produkciju sljeparija.

Prvobitna ova izmjena dobara samo izmedju grada i ladanja proširi se po malo izmedju raznih gradova. A ta se izmjena ojača i više, kada su razni gradovi i trgovišta stala posebne vrsti robe za trg izradjivati. Tako su n. pr. od vajkada bili na glasu na zagrebačkim sajmovima ivanićki lončari.

Tako je nastalo novo stanje u razvitku gospodarstva: Obrt i

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

trgovina postadoše samostalnima. U obrtu se razvije osobita dioba rada, posebne grane i osobite vještine do prave umjetnosti. Trgovina se proširi takodjer najprije doma, a onda priedje i u tudjinu i u prekomorske zemlje. Doduše obrt se još uviek služi jednostavnim orudjem, te dosta neznatnim kapitalom; ali se kapital već sada pojavlja, samo se ograničuje na trgovinu. Sada se uvadja i novac, te se naturalno gospodarstvo počima pretvarati u novčano gospodarstvo. Još samo treba, da se u ručnom (tehničkom) radu uvedu promjene prema jur sabranom kapitalu, i eto nas pred novom fazom u razvitku gospodarstva — pred velikom industrijom.

Ali vratimo se k obrtu.

Sve prilike političke i gospodarske nukale su obrtnike, kao stanovnike gradova i nosioce gradskih interesa (političkih, pravnih i gospodarskih), da se slože i urede, da uzmognu što bolje unapredjivati svoje vlastite i gradske interese. Pa zato i vidimo, kako su se u prošlim viekovima obrtnici (zanatlije) svih struka organizovali u strukovne korporacije, nazvane „cehovi“ (Zünfte). Načela, koja su lebdila cehovima pred očima, bila su tehničke, ekonomske i moralne naravi: temeljita, solidna i donekle usavršena obuka u nekoj struci obrta; osiguranje razmjerno jednakoga dohodka, ojačanje druževnosti, committee stališke časti i ćudorednosti. Ćudoredni odgoj, što ga je podavao ceh svojim članovima, najbolje se zrcali u nekim običajima i uredbama, koje nisu inače strogo spadale na ekonomsku stranu cehovske djelatnosti. Tako je n. pr. svaki ceh imao kojega svetca za svoga „patrona“, kojega je slavio na osobito svečan i pobožan način. Ceh je pazio, da njegovi članovi strogo vrše crkvene i vjerske dužnosti. Ceh je sakupljao svoje članove na molitvu i na pobožnost; posebne zastave sa slikom sv. zaštitnika, posebne svieće, posebni oltari, često i posebne kapelice bile su cehu ures i dika. Nije bilo prilike, koja se je ticala ceha, a da ceh ne bi sazvao sve članove i njihove obitelji, da u toj prilici zajednički budi radost, budi žalost podiele. Brigu i skrb za članove vodio je ceh ne samo za života svojih drugova, već se ta bratimska ljubav protezala i preko groba. Kada bi koji drug upao u siromaštvo, ili bolest, ceh bi ga pomagao i tješio; u slučaju smrti, pa bilo to i na vlastite troškove, dostojno bi ga sahranio, pa se napokon za pokojnikovu sirotčad pobrinuo.

No nije ceh imao samo ovakve čovječne i vjerske zadaće, nije to bilo samo društvo u svrhu unapredjenja materijalnih i moralnih

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

interesa svojih drugova, već je to postala s vremenom javno-pravna institucija sa dosta širokim ovlastima i preimućtvima javno-pravne naravi. Kako je do toga došlo i u čem je to stojalo, vidjet ćemo kasnije. Za sada spominjemo samo to, da su i ta preimućtva bila razlogom, te su se dobre uredbe i plemenite dužnosti cehova izrodile u egoizam, monopolizam i izrabljivanje, pošto su se neke prilike promienile. Tim zloporabama cehova učini kraj koncesionistički sistem, a malo zatim pripravi mu kapitalizam faktično, a liberalna era i formalno grob.

Cehovsko uredjenje značajni je biljeg obrtno-trgovačkoga naroda, barem za evropske narode. Oni uvjeti, koji su cehovskomu uredjenju pripravljali konac, pripravljali su ga i malomu obrtu. Te uvjete rodilo je samo naše doba, dok svi kulturni narodi staroga i srednjega vieka nisu prekoračili stepena obrtno-trgovačkoga naroda. Egipćani, Feničani, Grci, Rimljani i t. d. ostali su na tom stepenu. Tek naš viek stvorio je još jedan viši stupanj.

III. Industrijalni narodi.

Prije nego podjemo da označimo industrijalni narod, treba da ustanovimo nešto točnije granice pojmu „industrijalan". Rieč industrija shvaća se u književnosti i u zakonodavstvu različno. Mi uzimamo rieč industrija u smislu velikoga obrta, ili još jasnije: mi pod taj pojam stavljamo kapitalističku produkciju, toliko tvorničku, koliko i rukotvornu kapitalističku.

Zapravo bilo bi izpravnije, kad bismo za gospodarstvo „industrijalnoga naroda" uzeli stroj (mašinu) karakteristikom, a ne kapital. Kapital se pojavlja već i u predjašnjoj perijodi, pa ona ipak nema obilježja velikoga obrta. Ali mi smo već rekli, čim se tehnika izradjivanja popne do visine kapitalu primjerene, to ćemo u taj čas imati industrijalni narod. Pa tako se i dogodilo, čim je tehnička znanost izniela na svjetlo stroj (mašinu) u XIX. vieku, u „vieku izumâ".

Strojevi su pokrenuli i preokrenuli cielu produkciju: u velike ju pojeftinili, smanjivši troškove kod izradbe i umnoživši znatno robu. A jeftinija roba našla široko tržište, i tako su strojevi podigli industriju na prvo mjesto u narodnom gospodarstvu. Industrijalni narodi postadoše najnapredniji u gospodarstvu i najbogatiji.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Koliko napredak u tehnici, toliko promjena u socijalnim i političkim odnošajima (ukinuće staliških povlastica i kmetstva, sloboda osobe i imetka, sloboda selenja) — sve je to doprinielo brzom i do tada nevidjenom razvitku narodnoga gospodarstva. Industrija podiže kapital do jošte nevidjene moći, porodi u državi do sada nepoznat nov razred društva — poduzetnike — i stvori, ili barem poveća radničku sirotinju (proletarijat).

Ali strojevi obično mnogo stoje, pa zato se njima služi onaj, tko ima, a to je kapital. Stroj zahvalno služi svome gospodaru, i to dosada nevidjenim uspjehom; on mu služi u obrtu, on mu služi u prometu, on mu služi napokon i u poljodjelstvu. Stroj služi, kapital gospodari svemu dobru i zlu, — intelektualni je dakle začetnik kapital. Zato smo i mi mislili, da je zgodnije pripisati odgovornost za djelo gospodaru, nego slugi; zato i označismo karakteristikom gospodarstva kod industrijalnog naroda — kapitalističko izradjivanje strojem i rukom.

Pošto smo ovako odredili i odsjekli pojam industrijalne produkcije, koja udara obilježje gospodarenju i podaje gospodarsku oznaku narodu, idemo da vidimo dobre i zle strane na ovome stupnju gospodarenja.

U prvom redu treba iztaknuti dva svojstva tvorničke produkcije pomoću strojeva. Stroj je, kako već spomenusmo, skup, ali zato izradjuje najednom mnogo robe uviek jednakom i nepromienjenom snagom i brzinom. Zato se izradjivanje strojem izplaćuje samo onda, ako se izradjuju velike množine. Treba držati na umu, da stroj radi vrlo jeftino, ako mnogo radi. Mnoga roba stane mnogo skuplje, ako se pravi rukom, nego strojem; ali da se uzmogne strojem izradjivati, mora čovjek imati naravski prije svega stroj, a zatim tržišta, gdje će razprodati svu tu robu. Dalje, stroj izradjuje bez prestanka množinu robe, mora dakle imati stalno veliko tržište. Odatle to, da do mnogih produkata mogu danas lako doći i siromašniji ljudi, pa je to zasluga moderne kapitalističke produkcije na stroju, što su mnoga dobra došla i do širokih slojeva naroda. K tomu treba još iztaknuti napredak u prometu. Bez usavršenja prometnih sredstava ne bi bila moguća niti ovakova produkcija, jer bi se mjestno tržište brzo prenasitilo robom, a radi toga bi se izradjivanje moralo za neko vrieme obustaviti još prije, nego što se je razmahalo. Ali današnja gotovo savršena prometna pomagala proširila su to tržište po cielom svietu. Na nekadanjem

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

mjestnom tržištu javlja se već i svjetska (medjunarodna) utakmica. Stroj je čovjeku skinuo s ledja gotovo sve najteže ručne radnje i uzrokovao razdiobu rada do najsitnije sitnice. Cieli sustav izradjivanja, posmatran u cjelini, zadivljuje svojom složenošću i umnošću, a posmatran sa stajališta pojedinosti raztvara se u bezbroj jednostavnih čisto ručnih radnja, u kojima se može za kratko vrieme i najneukiji radnik izvještiti.

Sve su ovo svietle strane današnjega izradbenoga sustava, pa ipak, ako svi znaci ne varaju, ovo je tek početak još veće savršenosti. Ta eno kemija, koja se tek jučer, da tako reknem, rodila, pa nam već toliko novih darova odkrila i svedjer odkriva, što li ne će još u budućnosti na svjetlo iznieti? A što da reknem još o munjini, o mehanici, o uporabi zračnih i vodenih sila itd.

Da ovaj sustav imade i svoje tamne strane, razumieva se samo po sebi; ali da su te strane tako tamne, ne bi čovjek vjerovao, kad one ne bi probijale na površinu kroz sve blistavilo uspjehâ. Socijalna bieda i proletarizovanje sliedi uzastopce ove goleme napredke, kao što je ono nekoć biedno roblje sliedilo sjajna kola triumfatorova.

Mi se ne ćemo na ovome mjestu upuštati u opisivanje tamnih strana današnjega gospodarskoga sustava, jer bismo morali opetovati cielo socijalno pitanje, koje je odraslo s ovim sustavom, a o kom govorimo na drugome mjestu. Ovdje ćemo samo iztaknuti to, da bi kapitalističko gospodarenje bilo urodilo blagoslovnijim plodovima, kad bi mu se bio od početka odredio uži, već samom naravi odredjeni djelokrug. U tom bi slučaju kapitalističko gospodarstvo nalikovalo onoj uredjenoj rieci, koja tjera stotine mlinova (pojedina mala gospodarstva), po promišljenom sustavu natapa suha polja, a suši močvare, nosi ladje i brodove, spaja sela i varoši, u kratko postaje žilom kucavicom cielomu gospodarstvu i prometu u onoj zemlji, kojom teče. Ali bez ovakovih granica naliči kapital i njegovo gospodarenje onoj biesnoj bujici, koja se preko svojih obala razlije, te sve uništi, poplavi i u nepovrat odnese.

Današnje gospodarstvo stoji prema gospodarstvu predjašnjih viekova od prilike tako, kao današnja veleliepa tvornica prema čednoj postolarskoj radionici prošloga vieka. Zato je posve zazumljivo, što je ona ograda, onaj pravni obseg, koji je dosta bio organizaciji prvobitnoga obrta, postao pretiesnim organizaciji modernoga velikoga obrta. To se je opazilo već prošloga vieka, pa se odatle rodilo

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

nekoliko ekonomskih škola ili sustava, koji su radili o tom, da se novomu načinu produkcije proširi djelokrug. Države su se u početku suztezale, ali kad je došlo do vlasti ono društvo, koje je za tim promjenama težilo i kojemu su te promjene najvećma išle u prilog, tada je to društvo pomoću zaokupljene vlasti novomu gospodarskomu sustavu ne samo proširilo granice, već mu sve ograde razgradilo i zapreke uklonilo. A to i jest uzrok, što je kapitalistička izradnja postala onom bujicom, koja prelazi preko svojega korita na druga područja (na polje maloga obrta), te ovdje obara i guta, što na putu susretne. Odatle poremećenje sklada u razdiobi narodnoga bogatstva; odatle padanje srednjega gospodarskoga razreda i sustavni porast proletarijata. — Moderna velika industrija stvara dakle socijalno-politička pitanja ponekud u istom smjeru, kojim sama napreduje. Tako ne bi moralo biti, kad bujica ne bi prelazila preko svojega korita.

IV. Razvitak narodnoga gospodarstva obzirom na izmjenu dobara.

A. Naturalno gospodarstvo.

Kod lovačkoga, ribarskoga i nomadskoga naroda nema uvjeta, da se razvije znamenitija zamjena dobara. Jedino može nastati prilika u nomadâ, da nešto više zamjenjuju dobra, ali ne sa suplemenicima, nego sa susjedima. Nego u ratarskom narodu, koji se sa svojega zemljišta ne miče, a svaka obitelj priradjuje isto, težko tako skoro dodje do zamjene. U prvo vrieme dosta su čedne ratareve potrebe, pa ono, što za kuću treba, izradjuje sam. Zadruga, kod Hrvatâ i Srbâ živjela je u takvom autarhijskom gospodarstvu sve do najnovijeg doba. A kako se običaji i potrebe naroda nisu znatno promienile, mogle bi živjeti i danas, da „moderni“, „kulturni“, „napredni“ i još kojekaki razlozi nisu „silili“, da se zadruga razvrgne. Ovakove su ratarske obitelji izradjivale, što je i koliko je trebalo. Kućna izradba ravnala se je po kućnom potrošku. Pod ovakim uvjetima dakle nije mogla nastati, ili barem nije se mogla osobito razviti izmjena dobara ili trgovina. Prvi uvjet izmjene jest dioba rada. I ta dioba mora se već toliko razviti, da pojedina gospodarstva postaju već zavisna o tržištu. S početka o takovoj

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

zavisnosti ne može biti govora kod ratara, dok on sve svoje potrebe u kući namiruje.

Uz taj jedan uzrok, što se nije mogla izmjena dobara razviti, bilo je i mnogo inih. Ako je tko htio, da zamieni svoju stvar drugom stvari u koga drugoga, tada je nastala potežkoća u procjeni vriednosti jedne i druge stvari. Ako su ove dvije stvari bile jedne te iste vrste, mogle su biti različite svojom kakvoćom. Još teže je bilo, ako su ove dvije stvari bile razne vrste. Vol za vola, konj za konja još se dadede donekle lakše zamieniti. Ali kako da se zamieni n. pr. žrvanj za kravu?* A još najteži je slučaj, kad posjednik žrvnja mora uprtiti svoj žrvanj na ledja, pa se odputiti od kuće do kuće, od sela do sela, pa tražiti čovjeka, koji bi mu htio dati kravu za taj žrvanj. Ovo se čini malo smiešno, ali je tako bilo u ono doba, kad su se dobra zamjenjivala u naravi

Težko je reći, da li su ove potežkoće u cieni i prienosu dobara bile razlogom, što je ratar izradjivao sve kod kuće, ili je ovo domaće izradjivanje bilo razlogom, što je zamjena dobara bila riedka. Kako bilo, činjenica je, da na stupnju prirodnoga gospodarstva ne može biti govora o kakovoj jačoj izmjeni dobara. Odatle je i nastala nužda — kada se je dioba rada više razvila, — da su narodi počeli koju odredjenu robu izabirati za novac Tako je došlo do toga, da su negdje zrnca kave, negdje školjke, negdje koralji, negdje komadi kamene soli i t. d., služili kao novac.

Što je koji narod bio u kulturi naprednij, to je i savršeniji novac imao. Već u rano doba počeli su kulturni narodi staroga vieka kovati novac. Rimljani su poznavali već zlatni i srebrni novac. Evropski narodi poslije pada rimskoga carstva nisu bili, misli se, ni časa bez novaca. Rimljani i Bizantinci plaćali su tim narodima harač. Pa i poslije, kad su osvojili rimske pokrajine, našli su gradjansko društvo, od kojega su primili mnoge uredbe, a medju tima i novac.

B. Novčano gospodarstvo.

Već se u naturalnom gospodarstvu javljaju prvi znaci novca. Ali pravo gospodarstvo počima ondje, gdje novac postane državnom

---

* Izračunano je (Umfenbach, Volkswirthschaftslehre, Würzburg 1867 p. 106—107), da bi tržište sa 800 dobara podavalo mogućnost za 319.600 ciena, da se uzmognu ta dobra zamieniti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

institucijom, kada država odredi, što ima biti novcem, koju vriednost imade, te mu poda i nuždne pravne vlastitosti, t. j. učini ga zakonitim sredstvom za plaćanje; pod rečenu vriednost prima sama država taj novac, te obvezuje i svoje državljane, da ga medju sobom pod tu vriednost primaju.

Ovaj perijod narodnoga gospodarstva počima u ono vrieme, kad se stanu dizati gradovi i obrtni stališ gradjanski. Istina, evropski su narodi poznavali novac već i prije ove dobe, ali su to bili samo najviši slojevi. Od sada se procvatom obrta razvila u velike razdioba rada, pa je novac počeo kolati i u srednjem stališu, a odavle dopro je i do širokih slojeva seljačkoga svieta. Kad se je to dogodilo, pokazale su se i posljedice, što ih sa sobom nosi novac. Na mjesto zamjene u prirodninama stupa zamjena robe za novac; na mjesto plaćanja raznih „deputata" i „dacija" u prirodninama i robi, dolaze porezi u novcu; na mjesto feudalne vojske stupaju plaćene čete; na mjesto feudalne uprave i sudstva dolazi plaćeno državno činovničtvo; na mjesto mjestnih oblasti (decentralizacija) stupa središnja vlast (centralizacija); na mjesto mjestnih interesa državni interesi; na mjesto maloobrtničke gradske politike stupa državna trgovačka politika. Kao kruna svemu pojavi se neograničena vladarska vlast, absolutizam i merkantilizam.

Ovako je evo uvedenje novca u promet preobrazilo gospodarske i političke prilike. Svih potežkoća naturalnoga gospodarstva i naturalne izmjene nestade: sve postade pomično i tekuće, kao da se hoće da potvrdi ona Heraklitova: „Sve teče."

Kao sve ljudske uredbe, tako ni ova nije usavršena, i ova ima svoju dobru i lošu stranu, svojih slavitelja i kuditelja. Mi ćemo iztaknuti samo to, da su već rimski pjesnici kudili pohlepu za novcem, „kletu žedju [glad] za zlatom (auri sacra fames)", a Plinij uzdiše za onom dobom, kad se je roba za robu zamjenjivala.

U naše vrieme najveći su neprijatelji novcu socijalisti, koji tvrde, da novac pretvara ljudstvo u živine, a slobodne ljude u roblje. Mi bismo se pak usudili postaviti novac uz vatru i vodu, o kojima veli naša narodna poslovica, da su dobre sluge, ali loši gospodari.

C. Kreditno gospodarstvo.

O kreditu govorimo potanko u posebnom poglavlju, a ovdje se možemo ograničiti samo na to, da promotrimo, koliko je kreditno gospodarstvo korak napried na putu usavršivanja narodnoga gospodarstva.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Najprvo treba iztaknuti, da kredit i kreditno gospodarstvo nije isto. Kredit se nije istom rodio iz novčanoga gospodartva, niti je to kakova stečevina najnovijega napredka. Kredita je bilo bez dvojbe i kod narodâ i na najprimitivnijem stupnju gospodarstva. Ali organizacija kredita u takovom stilu, da se je mogla razviti čitava jedna grana gospodarstva, koja je kredit i s njim spojene poslove dovela do jedne vrsti obrta, — to je stečevina najnovijega vremena. Pa kao što je čisti ratarski narod postao obrtnim narodom, kad se je u njem porodila obrtna grana gospodarstva, kao što je opet ovoj obrtni narod postao industrijalnim narodom, kad se je u njem porodila veleobrtna grana gospodarstva, — tako se je eto dogadjalo i na području gospodarstva obzirom na izmjenu dobara. Naturalno gospodarstvo postaje novčanim gospodarstvom, kad se izmjena prirodnih dobara pretvori u izmjenu za novac; a kreditno gospodarstvo nastaje, kad se pojavlja izmjena dobara na kredit. Ali da se ovo postigne, mora u narodu biti i obrtna grana, koja se tom vrsti gospodarstva bavi.

Vidjeli smo u predjašnjem odsjeku, gdje novčano gospodarstvo znači nedvojbeni napredak narodnoga gospodarstva, ako ga prispodobimo s naturalnim gospodarstvom. Tako se eto često slavi i kreditno gospodarstvo kao veliki napredak naprama novčanom gospodarstvu. Imade pisaca, koji idu pače tako daleko, te misle, da će kreditno gospodarstvo onako potisnuti u kut i gotovo zamieniti novčano gospodarstvo, kao što je ovo iztisnulo naturalno gospodarstvo. Tako misli n. pr. pisac Bruno Hildebrand. To je dakako previše, ali svakako mnogo ima istine u tome, kada kaže: „Naturalno je gospodarstvo ljudstvo vanjskim osjetnim vezovima medju sobom svezalo, ali je time podvezalo razvitak svježega slobodnoga strujenja sokova u organizmu naroda; novčano je gospodarstvo te vezove razkinulo, te ljude na nov život i novu snagu probudilo, ali je ujedno stvorilo sebično gospodarstvo interesa i čitavo društvo u same atome raztvorilo. Kreditno pak gospodarstvo opet spaja ljude duševnim i ćudorednim vezovima; ono ujedinjuje najveću gibivost sa nutarnjom čvrstoćom; ono čini, da kapitalna sila naroda postaje obćim dobrom; ono uklanja proletarijat, te stvara na taj način takav gospodarski red, koji prednosti obadviju predjašnjih gospodarskih razvojnih epoha spaja“ (Jahrb. II. 22.). Macleod opet kliče: „Kredit je kapital!“

Ali kraj svih prednosti, što ih može kredit da pruža, ne može

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

mu se pripisati tolika moć. Istina, kredit je donekle kapital, ali moralni kapital; on je neka projekcija realnoga kapitala, pomišljeni kapital, koji nikada nije kadar, da iztisne realni kapital iz narodnoga gospodarstva. Mi bismo kredit donekle uzporedili s onom lupom, što nam stvari po nekoliko puta poveća: Objektivno ostaje stvar jednako velika, samo joj lupa povećava sliku u našem oku; ali od toga povećanja može biti pozitivnih koristi, pa je u tom slučaju lupa učinila onu službu, što bi nam je učinila stvar sama, da je veća.

Da je od kredita velika korist u privatnom gospodarstvu, služio on priradnji (produkciji), ili potrošku, to je danas od stotinu pojedinih privatnih gospodarstva možda tek jedno oćutilo. A koliko vriedi u narodnom gospodarstvu, to možemo najbolje osjetiti mi Hrvati, koji nismo sve do najnovijega vremena imali najprimitivnije organizacije osobnoga kredita za seljaka. Koliko je tu seljačkih kuća uništeno lihvarstvom! Koliko je tu propalo gospodarstva radi časovite neprilike, a kako lako bi se mogla ta gospodarstva spasiti i domala oporaviti, da seljak bude imao u sgodnom času kredita! A to isto vriedi i za javni kredit. Pomoću javnoga kredita mogu se na području narodnoga gospodarstva provesti razne investicije, koje mogu prihod podvostručiti, potrostručiti, pače i postostručiti, a bez kredita se ne bi mogle nikada provesti. Sto bi se moglo stvoriti pomoću kredita u našoj domovini, kad bismo imali kredita za potrebne investicije! Naše more, naše rieke, naš komad Dunava, naše podzemno blago itd., kako bi to lako sve te investicije amortiziralo i još k tomu neki višak narodu odbacivalo! Danas seljački narod propada, obrtnički stališ propada, pače i sama zemlja i same vode propadaju, jer im nedostaje kapitala, koji oživljujuje. A kapitala nema, jer nemamo kredita, niti kreditne organizacije.

Predaleko bi nas odvelo, kad bismo htjeli nabrojiti, što su sve učinili drugi narodi pomoću kredita. Iztičemo samo, da bi bez njega narodi stajali danas valjda ondje, gdje su stajali pred stotinu godina, jer se gotovo nijedna veća radnja nije izvela bez kredita.

Ali kreditno gospodarstvo ima svoje tamne strane. Na području privatnoga gospodarskoga prometa čini laki prielaz i gomilanje kapitala pomoću kredita, da se poslovi lako podavaju vratolomnim spekulacijama. U ovom pogledu osobito lako i rado grieše dionička družtva. Tu se nadje nekoliko ljudi, koji idući za časovitim sobstvenim dobitkom utemeljuju dioničke poslove pod takovim

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

uvjetima, koji ne zajamčuju niti obstanka, a kamo li procvat poslu. Njima je samo do toga, da im tečaj dionica za čas poskoči, da ih tako čim više razprodadu, bez brige za to, što će biti, ako posao propane. Više puta povuče nekolicina čitave razrede pučanstva u ovakovu spekuleciju, koja se obično svrši obogaćenjem nekolicine i orobljenjem i prievarom množine (Panama!). U ovom pogledu na lošu su glasu t. zv. „crédits mobiliers", banke, koje za pravo ni nisu kreditni zavodi, nego zavodi za štokakove, često vrlo sumnjive poslove.

Pa i samo bankarstvo, koje inače može da bude žilom kucavicom cieloga gospodarskoga razvoja u narodu, može prouzročiti silne potrese u izradnji, da obezvriedi golema imućtva te cieli narodni dohodak navrati na korist bogatašâ, ako se vjeresija i plaćevnost skupi u njihovoj ruci. Već same promjene diskonta mogu pod rukovodstvom egoističnih ljudi prouzročiti zastoj u priradnji i izradnji i zapreke prometu, te čitavo narodno gospodarenje učiniti nesigurnom spekulacijom. Osobito golemih šteta i pogibli može zadati narodnomu gospodarstvu lakoumno i nerazborito poslovanje notnih banaka.

Dobra strana kredita, koja spaja stotinu poslova, može da se pretvori u strahovitu propast, ako kredit izgubi solidnu podlogu. To su tako zvane krize, koje tim većma haraju, to šire krugove zahvaćaju, što je većma kredit razvit, vežući stotine gospodarstva jednim vezom.

Kako privatni, tako i javni kredit može da se izrodi u zlu uredbu. Mjesto blagoslovnih investicija, koje bi služile na korist sadašnjemu i svim budućim pokoljenjima, može država da im lakoumnim i nesavjestnim zaduživanjem nametne jaram. A što je najgore, u ovaj jaram budu obično upregnuti za dugo vremena siromašniji razredi, a bogati razredi, koji su dali zajam, dobivaju cielo vrieme rentu od države. A „moderni rentni teret", veli Schäffle, „sličan je vječnim feudalnim teretima iz predjašnjih vremena samo po svojoj dugotrajnosti, — ali je u tom gori od njih, što obterećenima ne daje prava, da traže kakovu uzvratnu uslugu od povlaštenih".

I tako se eto kreditno gospodarstvo pokazuje u svakom pogledu kao napredak: u dobrom, a i u zlom smjeru.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

§ 4. Znanost o narodnom gospodarstvu i razne gospodarske škole.

Gospodarstvo u obće dolazi u književnosti pod imenom ekonomija. Ime samo pokazuje na grčku kolievku (οἰκονομία), a doslovno prevedeno na hrvatski reklo bi se kućanstvo. Nauka o gospodarstvu zove se ekonomika; a nauka o narodnom gospodarstvu zove se narodna ekonomika*.

Zadaća je gospodarske znanosti u obće, da upozna pravila i zakone, po kojima se je razvio gospodarski život narodâ; a zadaća je narodno-gospodarske znanosti, da proučava te zakone u pojedinih naroda. Odatle se vidi, da znanost o gospodarstvu ima u jednu ruku vrlo široke, gotovo neomedjene granice, jer obuhvata gospodarstvo gotovo cieloga čovječanstva; u drugu pak ruku ima stalno odredjene granice, jer obuhvata samo pojedine narode, t. j. političke narode, one, koji su okupljeni u jedno političko tielo, u državu. Odatle eto i ime narodnoj ekonomiji: „politička“ ekonomija — u mnogih naroda. Tako učenjaci. Po našem pak mnienju to ne bi bila prava oznaka, jer prava znanost ne poznaje političkih granica; a i proces samoga gospodarstva ne da se kitajskim zidom ograditi od drugoga naroda. Naziv je ipak toliko opravdan, koliko narodno gospodarstvo govori o priradnji stanovitog naroda, te o privredi, stečenoj tom priradnjom.

D. Novovjeki gospodarski sistemi.

1. Merkantilni sistem.

Iza križarskih vojna bila se liepo razvila trgovina na Sredozemnome moru. No pravi preokret u gospodarskom životu nastade, kad je Kolumbo odkrio novi sviet. Prekomorska trgovina sasvim preporodi stari sviet. Trgovina prekomorskom (kolonijalnom) robom odkri novo područje poslovima, dovoz plemenitih kovina stvori kapital, obrt se posve odciepi od poljodjelstva, te se pretvori u industriju, a ova opet stvori novi stališ u državi, radnički stališ.

---

* Francezi je nazivaju: Economie politique, Talijani: Economia politica ili publica, Englezi: Public Economy, a Niemci: Politische Oeconomie, ili od vremena Liszta obično Nationaloeconomie.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ovaj gospodarski preokret nastade najprije u onim državama, koje su se najviše bavile pomorstvom i prekomorskom trgovinom, najprije u Španiji, onda u Francezkoj, zatim u Nizozemskoj, pa onda u Englezkoj. Na posljedku uhvati se to i Njemačke i Italije, a odrazi se i u političkim uredbama. Novčani sustav donese sa sobom državne poreze u novcu i centralizaciju u upravi. Mjesto vazalskih četa bude uvedena stalna plaćenička vojska, plemstvo izgubi svoja prava, a kraljevska sila ojača uz izdašnu pomoć gradova i gradjanskoga stališa. Blago, koje se bilo nakupilo u nekim gradovima te podiglo njihovu moć ugled i procvat, sve je to nukalo državnika na proučavanje uzrokâ narodnog blagostanja i moći. Ovim iztraživanjem došlo se do čudnog zaključka, da je obilje plemenitih kovina izvor svega blaga u državi. Kad je sebi to mnienje jednom prokrčilo put, sve se države pojagmiše, kako bi u svoje riznice nagomilale što više zlata i srebra. U tu svrhu stale su se svega laćati, kako bi se u zemlju uvuklo čim više novca, a novcu se zakrčio izlaz iz države. Izvoz se na svaki način podupirao, a uvoz strane robe otežčavao i priečio; sva mudrost trgovačke politike išla je za tim, da se zemlja gospodarski ogradi protiv vanjskog uvoza, te da bude izvoz što veći, uvoz što manji, pa da razliku plati inozemstvo u novcu, da se tako postigne povoljna trgovačka bilanca. U tu svrhu podupirala je država industriju, brodarstvo, naseljivanje preko mora, sklapala povoljne trgovačke ugovore, da nadje u tudjini tržište i da iztisne utakmicu drugih država na tom tržižtu, da steče monopol svojim produktima na inozemnom tržištu. U kratko, vodio se na svim linijama ekonomski rat.

To je eto bila ekonomska politika od početka XVI. do blizu konca XVIII. vieka u zapadnoj Evropi. Uveo ju je bio car Karlo V., a njega su sliedili u tom Francezi (Colbert 1661.—1683.), Englezi (Navigationsakte Olivera Cromwella 1651) i t. d. Merkantilni sistem unapriedio je trgovinu u velike, a znamenovanje novca podigao na vrhunac.

A kako je merkantilizam djelovao na organizaciju produkcije (koncesionistički sistem), o tom je govora na drugome mjestu. Inače se može ovaj sistem smatrati mostom, preko koga je prešla sredovječna produkcija u novovjeku, odatle joj je utro put fiziokratski industrijalni i manchesterski sistem, o kojima nam je sada govoriti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

2. Fiziokratska škola.

Propast je španjolskoga i francuzkoga gospodarstva uzprkos svemu sgrtanju dragih kovina pokazala, da blagostanje naroda ne stoji u hrpama srebra i zlata. S jedne strane to spoznanje, a s druge okolnost, što je merkantilizam bio čedo absolutizma, učiniše, da se je pod konac XVIII. vieka stala očitovati reakcija proti merkantilizmu. Atmosfera, u kojoj je živio francuzki narod, već je bila napunjena onim idejama, koje su svom silom izbile domala na površinu u velikoj francuzkoj revoluciji. Ove ideje odpuhnule su ne samo absolutizam, već i samu monarhiju, a s njom i stališke povlastice. Ovo razpoloženje duhova očitovalo se je na području filozofije, politike, književnosti u obće, pa i na području gospodarske znanosti. Ova reakcija proti tadanjemu gospodarskomu sustavu dolazi pod imenom fiziokratske škole.

Fiziokratska škola vuče svoju lozu iz naturalističke pravne škole (Naturrecht), koja je učila, da je čovječanstvo živjelo u „naravnom stanju“ (status naturalis), prije nego je stvorilo državu (status civilis); u naturalnom stanju da je vladala podpuna individualna sloboda, koja nije imala druge granice do li one, gdje se je sukobila s individualnom slobodom drugoga pojedinca. Ta je dakle individualna sloboda sizala dokle i jakost silâ pojedinca. Sve, što se je nalazilo u okviru ove sile, bilo je vlastničtvo pojedinca, koje se je protezalo najprije na pomične stvari, a onda i na nekretnine i na zemljište, koliko je to mogao pojedinac svojom silom obraniti. U tom dakle naturalnom stanju vladala je podpuna individualna sloboda, ako je pojedinac imao dovoljno sile, da si ju sačuva. On je imao pravo na slobodu, ako je imao dovoljno sile za nju! Pravo dakle i sila naturalnomu su stanju identični pojmovi, pa zato i zaključuju naturalisti sasvim logički, da je u naturalnom stanju vladao rat svih proti svima.

Ali ovo stanje, ma da i jest obilovalo individualnom slobodom, sudeći po daljem naučanju naturalistâ bi reći, da je i naturalnomu čovjeku dozlogrdilo. Jer — uče naturalisti — ljudi su se sporazumjeli i „ugovorom“ medju sobom stvorili državu. — A kako su mudri bili ti naturalni ljudi, vidi se odatle, što oni nisu htjeli — ako ćemo vjerovati Hobbesu, Rousseauu itd. — svoje osobne slobode i svoja prava vlastničtva državi žrtvovati i sebe robljem proglasiti, već su baš zato i stvorili državu, da im zaštiti pravo slobode i imetka.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ovu evo filozofiju poprimili su i fiziokrati. I oni polaze sa stanovišta individualne slobode i prava. I oni uče, da je država radi pojedinaca, te da je sloboda i vlastničtvo individua ona granica, gdje i volja same države prestaje. Ova nauka o individualnoj slobodi služi izhodištem ne samo fiziokratskomu, nego i svim drugim sistemima, koji su se poslije pojavili, osim socijalizma. Do skrajnosti pak dotjerala ju je slobodna trgovačka ili manchesterska škola.

Ova individualna sloboda, uče dalje fiziokrati, stoji u interesu cieloga družtva, osobito na gospodarskom području, na području narodne priradnje. Nepobitna je naime činjenica, da je najekonomičnija ona priradnja, gdje se uz što manje priradne troškove postizava što veći dobitak. Zato valja dati pojedincu slobodu, da uzmogne nabavljati stvari ondje, gdje ih najjeftinije može dobiti, a to je ondje, gdje se najjeftinije izradjuju i gdje vlada najslobodnija utakmica. Zato i savjetuje fiziokrat Gournay: „Laissez faire, laissez passer“ — pustite svakomu, neka radi, što ga volja, i neka hoda, kud ga volja.

* * *

Kako smo vidjeli, početci filozofijskih nazora fiziokratâ nalaze se već u naturalističkoj školi. Ovih nazora naći je već kod Lockea, Fenelona, Filangieria i dr., ali se pravim utemeljiteljem ove škole smatra François Quesnay (1694.—1774.).

Quesnay bio je tjelesni liečnik kralja Ljudevita XV. Bio je suradnikom i Diderotove enciklopedije; no na glas dodje g. 1758., kadno izda dvie razprave o narodnom gospodarstvu: „Tableau économique“ i „Maximes générales de gouvernement économique d' un royaume agricole“. Kao motto, veli se, da je sam Quesnay ovom djelu stavio rieči, da je kraj siromašnog seljaka uboga država i kralj („Pauvre paysan — pauvre royaume, pauvre royaume — pauvre roi“). Quesnay uči, da socijalni poredak počiva na naravnom od Boga odredjenom redu, pa iz toga izvadja sliedeća načela:

Prvobitni izvor narodnog bogatsva i svih dobara jest sama priroda. Prema tomu je obradjivanje prirodnina, t. j. poljodjelstvo, jedini produktivni rad u narodnom gospodarstvu, jer ono uzdržava ne samo sebe, već i sve ostale družtvene klase hrani, te namiruje potrebe države i crkve.

Industrija je na kraju krajeva pasivna. Ona samo preinačuje i preradjuje produkte prirodne. Koliko ovi produkti oplemenjivanjem

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dobivaju veću cienu, to odnese trošak oko preradjivanja i oplemenjivanja, pa je stvar opet ondje, gdje je i prije bila. A postigne li se ipak kakav pretičak, to opet nije nego prikrata seljakove rente.

Trgovina je takodjer pasivna, jer sam promet još ne povećava broj dobara, — ne producira. A dobit, što je trgovac namakne prodajom, oštećuje seljaka, jer bi ta imala seljaku pripasti.

Uza sve to, što kod Quesnaya industrija i trgovina zlo prolaze, on ih ipak ne zabacuje; jer makar ih i smatra nekom vrstom nametničtva na narodnom gospodarstvu, ipak dopušta, da je to neko nuždno zlo: industrija i trgovina stvaraju tržišta poljodjelstvu, te poljodjelskim produktima dižu cienu.

Ove teorije ne imadu baš velike vriednosti po narodno gospodarstvo, ali zato tim više zasiecaju u nj zahtjevi Quesnayevi. Tako on zahtieva, da se odstrane sve zapreke, koje stoje na putu razvitku poljodjelstva (n. pr. desetine, grofovske povlastice, zabrane prodavanja itd.), te da se dopusti podpuna sloboda razpolaganja zemljištnim vlastničtvom. Za industriju traži slobodu, t. j. da se zaprieči uplitanje države u industrijalne poslove, a za trgovinu slobodu koli u tuzemstvu, toli slobodni saobraćaj s inozemstvom. — Državni porezi neka se nametnu samo na pojedina zemljišta, jer da je poljodjelstvo jedino produktivno. — Sloboda i vlastničtvo u savezu sa pravom temelji su družtvenog i državnog života.

Quesnay nadje mnogo pristaša, te se na temelju njegovih nazora stvori čitava škola. Ova je škola djelovala u tri smjera. Quesnay sam, te Mirabeau i Dupont de Nemours radili su oko agrikulture; drugi, na čelu im Gournay i Necker, bavili su se trgovačko-industrijalnim pitanjima, te radili, da ove grane gospodarstva oslobode od prevelikog upliva države (policije). (Laisser faire, laisser passer). Turgot i de l' Aulme kombinirali su obadva momenta. — Neki od ovih istakli su se malo kasnije u francuzkoj revoluciji kao ministri nesretnog Ljudevita XVI. (Necker, Turgot, de l' Aulme), a neki kao vodje revolucionarnoga pokreta (Mirabeau).

Fiziokratizam se nije nikada razvio u praksi do znamenitosti, kao merkantilizam. Ali je za sebe predobio ipak najuvidjavnije vladare svoga doba: nadvojvodu Leopolda od Toskane, Fridrika II. pruskoga, cara Josipa II. i Katarinu II. — Uza sve to učinio je mnogo, što je upozorio na mnoge potrebe suvremenog gospodarstva, te prokrčio put novim nazorima i iztraživanjima i u obće izazvao sistematsko proučavanje narodnoga gospodarstva.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

3. Industrijalni sistem.

Od mnogo većega zamašaja u praksi postade industrijalni sistem, kome je bio početnik školski filozof i moralista Adam Smith (1733.—1790.). Obćeći osobno i dopisivanjem s francuzkim fiziokratama usvojio je mnoga njihova načela, ali je stvorio posebni, od njihova različit gospodarski sistem. I on se osloni u mnogom na nauke naturalističke pravne škole, kao i fiziokrate. I on uzima individualističku slobodu osobe i mutka za izhodište svoga sistema, pa odatle mnoge dodirne točke izmedju njegova i fiziokratskoga sistema. Adam Smith je umio, da se postavi na stanovište tadanje gospodarske potrebe svoje domovine, pa to je i bio razlog, da je njegov sistem brzo našao pristaša upravo kod najaktivnije gospodarske klase u Englezkoj. Kao u Francuzkoj, tako je naime i u Englezkoj vladao merkantilni sistem i policajno tuturstvo nad privatnim poslovima, kao i na kontinentu. Kao posvuda drugdje, tako je i u Englezkoj imao ovaj sistem i svojih dobrih posljedica. Pod zaštitom nerkantilizma razvio se je bio naime u velike englezki obrt, te je tražio šire tržište, nego mu je Englezka mogla podati. Ali merkantilni sistem po čitavoj Evropi bio je nesavladivom zaprekom tomu proširenju. U samoj Englezkoj bila je jaka stranka agrarnoga veleposjeda, kojemu je prohibitivni sistem dolazio u prilog. Zato su englezki obrtnici pravim oduševljenjem pozdravili oštroumno i duhovito obrazlaganje nove gospodarske politike, koja je njima išla toliko u prilog.

Godine 1776 izda Smith svoje djelo: „Iztraživanje o naravi i uzrocima bogatstva kod naroda“ (An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations). U toj knjizi postavlja Smith pravilo, da je ona množina dobara, što je sebi neki narod u godini dana priradi, onaj fond, iz kojega narod namiruje za to vrieme svoje potrebe i užitke. — Odatle zaključuje Smith dalje, da je izvor svega narodnoga bogatstva rad. Što više obiluje koja zemlja množinom vještih i raznostrukih radnika, to će njezin rad biti veći i mnogovrstniji te će se po tom i više tražiti. — Ali broj radnika zavisi o množini kapitala, t. j. o onom fondu narodnih dobara, što ih narod ima na razpolaganje za rad. Prema tomu zavisi rad o količini nabrana kapitala.

Dakle rad i kapital su uvjeti narodnoga bogatstva. Ali po nazoru Smithovu od velike je važnosti i sam način, kako ova dva

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

faktora djeluju. Evo, kako on sada lomi koplje protiv policajnoga tutorstva, a za individualnu slobodu.

Po Smithovu su mnienju dva načina, po kojima se pribavlja narodno bogatstvo: naravni i umjetni. Naravni je onaj način, kad čovjek radi onako, kako mu se samomu najprobitačnije čini; a umjetni je onaj način, gdje nad pojedincem bdije i stražari neka viša sila, koja ga upućuje, kako da upotrebi svoj kapital i svoj rad, pa prema tomu ta vlast jednoga i odveć podupire, a drugoga prieči. Ali svaki sistem, koji nekoj grani obrta izvanrednim unapredjivanjem dodjeljuje više sredstava iz narodnoga imetka, nego li bi ih sebi ta grana naravnim putem pribavila, radi upravo protiv svrhe, za kojom teži. Isto se dogadja, ako se kojoj grani obrta izvanrednim odredbama podvezuje onaj pritok iz narodnoga kapitala, koji bi ta grana obrta sama svojim radom sebi pribrala. — Ako se priradnji pusti naravni tok, t. j. ako se svakom pojedincu prepusti, da priradjuje prema svojoj uvidjavnosti, tada će se svaki rad i svaki kapital onoga posla i na onome mjestu prihvatiti, gdje će mu se činiti, da će se najbolje izplatiti. Na taj će način svaki pojedinac tražiti u svom vlastitom interesu, gdje će i kako će svoje materijalne i fizičke sile na najrentabilniji način izrabiti. A na taj način idući za svojim vlastitim interesima najbolje će pojedinci služiti skupnim interesima. „Mi ne očekujemo od dobrote mesarove, pivarove, ili pekarove naš ručak, nego od njihova koristoljublja. Mi se ne obraćamo na njihovu ljubav spram bližnjega, nego na njihovo samoljublje. Mi se ne pozivamo na našu potrebu, nego na njihovu korist“. — Zato je najsgodnije, da se svakomu prepusti, neka u okviru pravice po miloj volji radi o svom boljku, neka traži svoju probit, na kojem hoće putu, neka sdružuje svoj rad i svoj kapital s radom i kapitalom, kojega mu drago drugoga pojedinca ili razreda.

Stoga je sistem osobne slobode najprobitačniji, po rad i kapital pojedinca i najkomotniji po vladara, jer će on skinuti vladaru s vrata težku brigu za svakoga pojedinca, pri čem mu nikada ne može da uzmanjka razočaranja.

U tom smislu uči dalje Smith, da su poljodjelstvo, obrt i trgovina tri grane narodne privrede, koje su sve tri jednako produktivne. To je velika razlika napram nazoru fiziokrata. — Pravo istinita i sigurna vriednost dobara može se ustanoviti jedino slobodnom utakmicom (konkurencijom). Slobodna utakmica jedina je podobna, da odkrije pravi odnošaj izmedju količine potrebe i produkcije, iz-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

medju ponude i potroška. A iz pravedne ciene zapada pravedan dio naplate svakoga, tko je kod stvaranja produkta sudjelovao. — Država se nema uplitati u rad pojedinca. Osobna korist tako je moćno poticalo na rad, da se država ne treba upuštati u kakovo izravno podupiranje pojedinca. Dužnost države stoji samo u tom, da odstrani zapreke, što leže na putu slobodnomu gospodarskomu gibanju i radu pojedinaca. — Država, ne će li da podkopa narodno gospodarstvo, smije namirivati svoje potrebe jedino iz čistoga dobitka svojih sugradjana. Dakle jedino čisti prihod može biti oporezovan.

Smithovo djelo postalo je u brzo poznato po cielom svietu, te je bilo prevedeno u sve kulturne jezike. Malo po malo osvajalo je ono za sebe učenjake i zakonodavce, pa i vlade, te se tako izpunilo, što je rekao već god. 1797. Englez Pulteney u parlamentu: da će Smith tadanju generaciju uvjeriti, a budućom vladati. U novije vrieme nalazi Smithov sistem sve to više protivnika, ali uza sve to može se reći, da njegovi nazori uz neke modifikacije vladaju i danas gotovo na svim katedrama, u svim učevnim knjigama i u svim državnim upravama. Adam Smith stoji kao neki obelisak u znanosti narodne ekonomije, te je dieli u dvije pole: predsmithovsku i posmithovsku. Slično se izjavljuje i Roscher, koji veli, da sve predjašnje izgleda kao priprava k Smithu, a sve kasnije kao nastavak Smitha, ili pobijanje njegovih nazora. (Gesch. d. Nat.-Oekon., p. 593—4.)

Adam Smith imao je mnogobrojne privrženike, koji su njegov sistem dalje razvijali. Izmedju ovih osobito se iztiče David Ricardo (1772.—1823.) i Thomas Robert Malthus, anglikanski svećenik (1766.—1834). Prvi je glasovit sa svoje teorije o razdiobi narodnoga prihoda i o željeznom zakonu radničke plaće, a potonji dodje na glas sa svoje neizpravne teorije, da pučanstvo raste u geometrijskoj progresiji (kao 1 : 4 : 9 : 16), dok živežna sredstva rastu u aritmetičkoj (1 : 2 : 3 : 4). Po Ricardu raztvara se sav prihod narodnoga gospodarstva u zemljištnu rentu, kapitalističke kamate i radničku nadnicu. Zemljištna renta ravna se prema obradbenim troškovima najskupljega zemljišta, koje još dolazi na red, da obskrbljuje tržište.

Da razjasnimo ovu točku o zemljištu, koje već ne dolazi na tržište sa svojim prirodom.

Na neko tržište dovaža se neki poljodjelski prirod, kojega

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

jedna q stoji, dok se priradi: na parceli A 1 for, na B 2 for., na C 3 for., na D 4 for., na E 5 for.

Parcele A, B, C nisu dosta, da sasvim obskrbe potrebu tržišta; mora se dakle pritegnuti i parcela D. No budući da i ova parcela hoće da ima čistoga prihoda, to ona prodaje istu količinu (kao i A, B, C) priroda po 5 for.; a budući da A, B, C, nisu voljni i ne moraju dati svoga priroda izpod ove ciene, to onda i oni imadu čistoga prihoda (rente), koji iznaša kod A 4 for., kod B 3. for., kod C 2 for. kod D 1 for., a kod E ništa ne dolazi do prodaje. Visina rente zavisi kod ovih svih parcela o parceli D, koja zadnja dolazi uz najpovoljnije uvjete, da namiruje tržištne potrebe.

Što se tiče radničke nadnice, to je Ricardo o njoj mislio isto, što i Adam Smith, t. j. da obstoji u narodnom gospodarstvu stanovita količina kapitala (Fonds), koji je odredjen za radničku nadnicu. Prema tomu zaključivao je Ricardo, da radnička nadnica zavisi s jedne strane o veličini toga fonda, a s druge o dnevnoj potrebi radnika. — Kamati kapitala pak zavise o zemljištnoj renti i radničkoj nadnici. Čim su ove veće, tim su manji kamati kapitala. A jer zemljištna renta i radnička nadnica imadu u istinu tendenciju, da rastu, to će kapitalistički kamatnjak sve to većma padati. — Od svih ovih prihoda, misli Ricardo, najmanje je opravdan i zaslužen prihod poljodjelstva, zemljištna renta; zato da bi se trebalo postarati, da uzmognu stupiti na tržište i one vrste zemljišta, koje uz najnepovoljnije uvjete priradjuju. Od većega dojma nego li vjerojatnosti bila je njegova teorija o radničkoj nadnici. On drži, da ta nadnica zavisi o stanovitoj količini kapitala u narodnom gospodarstvu, koji može doduše da s vremenom u nekom stanovitom tempu raste, ali koji se naprečac ne da prilagoditi potrebi niti utjecajem države, niti utjecajem družtva.

Na ovu Ricardovu teoriju nadovezao je Thomas Malthus svoju još drastičniju teoriju o rastenju pučanstva. Malthus uči, da se pučanstvo tim većma množi, čim imade više obskrbnih sredstava, pače da to množenje teče u geometrijskoj progresiji, u kvadratičnim omjerima naprama množenju živežnih sredstava. I tako biva, da se uviek nadje više radnih ruku, nego li rada, više trošitelja živežnih sredstava, nego producenata. Odatle izvadja Malthus nekaki prirodni zakon, koji tobože bezuvjetno suvišne upropašćuje, osudjuje na skapavanje i smrt: nestašice radjaju bolesti, koje opet reduci-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

raju broj radnika na normalno stanje, t. j. prema količini fonda, prema količini živežnih sredstava. — Odatle se izveo onaj „gvozdeni zakon o radničkoj nadnici“, koji veli, da radnik ne može nikada dobiti veće plaće, nego što mu je najnuždnija za životarenje. Imade li naime više razpoloživa fonda, porasti će za neko vrieme radniku plaća, ali poradi toga domala će se poroditi toliki broj radničtva, da će radi utakmice morati radnici raditi uz takovu plaću, da tek mogu živjeti. Ponaraste li pak broj radnika preko količine fonda, onda je njihova sudbina ista, kao i onih brodolomaca, za koje više nema mjesta na splavi.

Koliko je ovaj jednako nesmiljeni kao i neispravni „zakon“ uzvitlao prašine, to ćemo vidjeti, kad budemo govorili o socijalizmu.

K odlučnim pristašama Smithove škole treba da se pribroji i John Stuart Mill (1806.—1873.).

4. Slobodna trgovačka ili manchesterska škola.

Učenici i pristaše Smithova sistema razvijali su njegov sistem dalje i dotjerali ga do skrajnje individualističke slobode, pače samovolje. K ovoj školi pribrajaju se osim spomenutih još: Torrens, Macculloch Senior, Tooke, Macleod, I. B. Say, Rossi, A. Blanqui, Michel, Chesalier Ch. Dunaher, Baudrillart, Courcelle-Senueil i Dumesnil-Marigny.

U Njemačkoj razširili su Smithovu nauku već u prvom desetgodištu XIX. stoljeća Satorius, Süder, Jacob Kraus, a dalje ju nastavljali i poglavite ideje razvijali — Hufeland, Lotz, Storch itd. Na drugome mjestu govorimo o socijalizmu i predočujemo cieli sistem manchesterske škole, kako ga je razvio Prince-Smith, pa nam zato nije nuždno dalje govoriti o tom sistemu. Samo napominjemo to, da je taj sistem bio dosta omražen, jer su mu spočitavali, i ne bez razloga, najbezobrazniji kapitalistički egoizam.

Ma koliko Smithov sistem pobudio simpatije za sebe, nije nedostajalo uvidjavnih ljudi, koji su odmah opazili i prave posljedice njegove nauke, te je s toga pobijali. Ovdje spominjem u prvom redu Sismonda de Sismondi (Nouveaux principes d' économie politique 1819). On spominje, da je ovo naopaka organizacija industrije, koja vodi do sukoba izmedju bogatstva i proletarijata, te upozoruje na tu pogibao, obara se na neobuzdanu konkurenciju i

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

sgodno opaža, kako su pri tom na službu kapitalu najjača i najsilnija sredstva, kao što su n. pr. strojevi, banke, prometala itd.

I u samoj domovini Smithovoj pojavio mu se je doskora protivnik James Lauderdale (An inquiry into the nature and the origin of public wealth 1804.). Ovaj pobija važnost trgovačke djelatnosti, koju su toliko uvažavali Smithovi učenici, pa iztiče, kao i prije spomenuti Francuz, da sve blago i bogatstvo naroda ne stoji u bogatstvu u obće, nego u pravednoj razdiobi dobara medju sav narod. Nije svrha produkcije, misli Sismondi, da se obogati jedan, pa bio to i znatan dio družtva, već joj je svrha, da sav narod obskrbi nuždnim dobrima.

Poslije ovih pojedinaca pojavile su se domala ciele škole, koje su pobijale Smithov sistem. Tu dolazi najprije:

5. Njemačka romantička gospodarska škola.

Vrlo je sretna oznaka ove škole, jer u istinu ono, za čim ona teži, ne može se drugačije označiti, nego romanticizmom i nekom vrsti vjetrogonstva na području narodno-gospodarske znanosti. Ova škola uzdiše za onim zlatnim vremenima naturalnoga gospodarstva, gdje nije trebalo novaca, nego se je za svakojaku robu svakojaka roba dobivala. Prvakom ove stranke može se smatrati Adam Miller, profesor u Tübingenu (Vorlesungen über die Elemente der Staatskunst 1809.). A najuplivniji član te škole bio je Fridrik Gentz, privatni tajnik kancelara kneza Metternicha. Osim ovih idu amo još K. L. von Haller, Stahl, Leo i Bernhardi.

Ova škola sa svojim neizvedivim programom, ova tako rekući platonička opozicija nije dakako mogla da mnogo naudi svojim praznim hitcima čvrstomu, reć bi na granitu sazidanu Smithovu sistemu.

6. Sistem zaštitne carine.

Ovaj sistem uzeo je propoviedati u Njemačkoj Fridrik List (1798.—1846.). On upozoruje njemački narod, da Smithov sistem u praksi ima tu svrhu, da za englezku industriju izvojšti monopol u svietu. Početkom i u prvoj polovici XIX. vieka bila je naime englezka industrija već tako jaka, da je mogla utući svakoga konkurenta. Zato nije ni čudo, što je u Englezkoj načelo „slobodne“ trgovine našlo sijaset prijatelja. Dalje on zahtieva, da se u gospodarstvo uvede narodni momenat, a da se iztisne kozmopolitizam.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ekonomski život mora se podrediti političkim narodnim svrhama, ali napredno gospodarstvo najbolja je podpora narodne moći i civilizacije. List zahtieva ujedinjenje Njemačke — nekoliko desetgodišta prije, nego se je to postiglo — u ime narodnoga gospodarstva i prosvjete. Narodno gospodarstvo može procvasti, samo ako se jednako uporedo razvijaju sve produktivne sile, a ne samo industrija, ili trgovina. U normalnom stanju naroda tri su glavne produktivne sile: poljodjelstvo („agrikultura"), obrt („manufaktura") i trgovina. Da se koji narod uzmogne podići s nižega stupnja gospodarstva na viši, mora početi slobodnom trgovinom (t. j. ne smije udariti na uvoznu robu visoke ciene), te u isti čas raditi, da si kod kuće podigne „manufakturu". A kad se je manufaktura stvorila kod kuće, onda je valja štititi carinom, da je ne utuče konkurencija vanjske robe na domaćem tržištu. Je li se napokon domaći obrt na toliko ojačao, do je podoban stupiti u boj sa vanjskom utakmicom, tada se valja opet povratiti na slobodnu trgovinu.

List je i danas u velikom ugledu kod njemačkog naroda i mjerodavnih krugova. Valja znati, da njemački narod već pol vieka provadja u gospodarstvu u mnogom pogledu Listov program. Ta okolnost morala bi na sebe svratiti pažnju u prvom redu naše monarkije. List uči, da u područje „njemačkoga narodnoga" gospodarstva spada ciela srednja Evropa, u prvom redu Austrija, a preko nje kao gospodarsko zaledje — Balkan i Mala Azija. Trst i Hamburg imaju biti dvie njemačke luke.

Ne valja smetnuti s uma, da najbolji njemački ekonomi izjavljuju, da je državna gospodarska politika samo toliko nešto razborito stvorila, koliko se je držala Listova programa.

Ovaj zaštitno-carinski sistem ima svoj korien već u merkantilizmu. Razlika stoji samo u tom, što ondje carina nosi izrazito prohibitivni karakter, dok u potonjem slučaju ima samo zaštitni. Friderik List je presadio ovu biljku iz Amerike. Ondje su se bili digli ekonomi Carey i Hamilton protiv englezke utakmice, dokazujući, da će englezki obrt posve uništiti domaću industriju, ako se ova ne zaštiti carinom protiv silne englezke utakmice. U to vrieme stajala je Njemačka gotovo na istom stupnju industrijalnoga i poljodjelskoga razvitka, kao i sjevero-američka Unija. Oštrovidni List je to vidio na svoje oči, pa kad se je vratio iz Amerike u domovinu, uzeo je propoviedati isti sistem proti istomu neprijatelju — englezkoj industriji.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

7. Historijsko-etička škola u Njemačkoj.

Pod konac prve polovice i na početku druge polovice XIX. stoljeća dadoše njeki ugledni njemački učenjaci i ekonomi novi smjer gospodarskoj znanosti. Oni idu za tim, da iztraže uzroke i razvitak raznim gospodarskim sistemima, koji se razilaze od Smithova, i da izpitaju, koliko su opravdani. Glavni predstavnici ove nove škole jesu: Lorenz v. Stein (Sozialismus u. Komunismus des heutigen Frankreichs 1842.); Bruno Hildebrand (Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft 1848.); K. Knies (Die polit. Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode 1823.); no čitavu biblioteku napisao je u ovom historijskom smjeru W. Roseher (1817—97.). (System der Volkswirtschaft 1854; Geschichte der National-oekonomik in Deutschland 1874.). — Uz ove ima još cieli niz učenih i po znanost vrlo zaslužnih ljudi.

U semdamdesetim godinama XIX. vieka počela je historijska škola svoje djelovanje. Ona je uvidjela, kako nije dovoljno, da se važne, gospodarske pojave iztražuju i historijski izpituju sve do njihova postanka te da se uzroci postanka protumače, već da valja dobivene resultate i pouku praktički upotriebiti, te iz stečena izkustva stvoriti pravila, koja će narodno gospodarstvo postaviti na što zdraviju podlogu. Na čelu ovoga smjera stoje Albert Schäffle i Adolf Wagner. Prvi izpituje u nizu gospodarskih djela družtvenu stranu naroda i odnošaj družtva spram narodnoga gospodarstva; potonji posvećuje više pažnje odnošaju gospodarstva napram pravu i pravnim znanostima, a osobito nastoji, da odredi granice pojmovima „slobode“ i „vlastničtva“ te njihov odnošaj spram državne vlasti.

Nije bez zanimljivosti i znamenitosti stanovište ove škole, što ga je zauzela spram radničkoga pitanja. U listopadu god. 1872. sastadoše se u Eisenachu zastupnici ove škole, sve sami ljudi od znamenita imena na polju narodno-gospodarske znanosti, da upozore sviet na stanovište znanosti spram socijalnoga pokreta u radničtvu. Kako ćemo domala vidjeti, bila se u Njemačkoj razmahala borba izmedju socijalističke i kapitalističke ili manchesterske stranke. U ovoj književničkoj i novinarskoj borbi pozivali su se manchesterski književnici na znanost te u ime njeno, u ime kulture, napredka i Bog ti ga znao, u ime čega sve pobijali su sve i najopravdanije zahtjeve radničtva. Osobito pak izticali su to, da država nema nipošto prava, da se upliće u „privatne stvari“ izmedju radnika i

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

njihovih poslodavaca. Kad je ta zla poraba manchesterske škole znanošću već postala bezobzirnom, te stala zavadjati neupućene družtvene krugove u bludnju, držali su ovi učenjaci svojom dužnošću, da osieku stanovište znanosti u ovome sporu i da učine kraj zlorabljenju ugleda nauke u stranačke i egoistične svrhe jedne stranke.

Karakterističan je govor, kojim je Schmoller otvorio ovaj sastanak u Eisenachu: „Ljudi,“ veli on, „koji su sazvali ovu skupštinu, dozvoljavaju, da se radnici danas možda bolje odievaju i hrane, da ih možda ne skapava laganim umiranjem od gladi toliko hiljada, kao u prošlim stoljećima; ali oni ne gledaju u prvom redu na to, već pitaju, da li životni uvjeti, pod kojima najveći dio radnika danas žive, omogućuju njihov ćudoredni i gospodarski napredak. Oni moraju ovo pitanje barem za velik dio radničtva zaniekati. Mjesto toga ćudorednoga i gospodarskoga napredka vide oni, gdje radničtvo dolazi u sve to oštriju opreku spram boljih i obrazovanijih razreda; a pri svem tom čini se njima opasnijim onaj jaz u ćudorednom osjećanju, naobrazbi, nazorima i idealima, nego li opreka njihova gospodarskoga stanja. Ovi muževi sjećaju se iz povjesti, da je svaka viša kultura, kao ona Grkâ, Rimljana i drugih naroda propala poradi sličnih opreka medju razredima, radi nesposobnosti, da se pronadje način izmirenja izmedju viših i nižih razreda. Ovi muževi vide — premda još u dalekoj budućnosti, jednaku pogibao za našu kulturu, ako ne podje za rukom, da se na temelju naše pravne jednakosti, naše obćenite školske i obranbene dužnosti, kao i na temelju svih ostalih reforma, na kojima sadašnjost radi, razredi toliko podignu, naobraze i izmire, e bi se mogli u skladu i miru priviti uz organizam družtva i države.

Nije naš društveni ideal kakovo niveliranje u socijalističkom smislu; mi držimo ono društvo za najmoralnije i najzdravije, koje pokazuje svoju razdiobu u spodobi ljestvice raznih eksistencija, ali s lakim prielazom s niže priečke na višu. Ali naše današnje družtvo sve to većma počima nalikovati onoj ljestvici, gdje priečke napram dolje i gore postaju sve gušće, dok se one u sredini lome, tako te se još može stajati samo na najdonjem i na najgornjem kraju. Mi mislimo, da odveć veliki nerazmjer u razdiobi imetka i dohodaka, kao i ogorčena borba medju razredima mora s vremenom uništiti i sve slobodne političke institucije, te nas opet privesti absolutizmu: pa već s toga držimo mi, da država ne smije prekrštenih ruku gle-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dati ovakav razvitak stvari. Mi zahtievamo od države, kao i od cieloga družtva te od svakoga pojedinca, da se svedjer sve to veći dio našega naroda privuče do viših dobara kulture, do naobrazbe i do blagostanja."

Ovako je evo znanost u njemačkoj shvatila socijalnu borbu izmedju socijalizma i kapitalizma. U opreci spram manchesterske škole zahtieva ona intervenciju države u prilog radničtvu. To je bio razlog, da je machesterska škola prozvala ove učenjake katedarskim socijalistima.

8. Socijalistički i komunistički sistem.

Svi ovi dosele napomenuti sistemi i škole imadu pred očima pojedine gospodarske jedinice te misle, da se može postići napredak i procvat čistog narodnog gospodarstva, ako se podignu i procvatu sve ove pojedine gospodarske jedinice. Proti ovom nazoru diže se nova struja, nova nauka, koja u družtvenom, ponajvećma kolektivističkom posjedu i radu želi postići blagostanje naroda. Prije spomenuti sistemi misle tu svrhu postići što slobodnijim gibanjem i utakmicom pojedinih gospodarskih jedinica, dok ova potonja nauka gotovo svaku utakmicu izključuje, jer ponajvećma zabacuje izključivo vlastničtvo. Ova nova gospodarska stranka, škola, ili nauka, koja broji nebrojene pristaše u najnižim i najbjednijim slojevima družtva, — zove se socijalizam i komunizam.

Socijalistička nauka polazi sa stanovišta, da je sloboda i jednakost pravo svakoga čojeka. A jer u današnjim uredbama vlada nejednakost, nesloboda i nepravica, to se moraju kako politički, tako socijalni i ekonomski odnošaji iz temelja popraviti, reformirati. U gospodarskom pogledu želi ova nauka maknuti privatni kapital, pa na njegovo mjesto postaviti kolektivnu (skupnu) glavnicu; a mjesto slobodnog individualnog gospodarstva državnu upravu cielog narodnog gospodarstva.

Komunizam i socijalizam nije baš jedno te isto, ma da u mnogom pogledu i nalići jedan drugomu kao jaje jajetu. O kakovoj indentičnosti može ovdje biti tim manje govora, što imade u jednome kao i u drugome različnih nazora, koji nisu medju sobom u skladu. Kao što socijalizam, tako ima i komunizam raznih smjerova.

Razlika izmedju socijalizma i komunizma stoji u tome, što socijalizam zahtieva, da r a d bude mjerilo za posjed dobara. Prema

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

tomu socijalizam ne zabacuje vlastničtvo bezuvjetno. Komunizam naprotiv stoji na stanovištu podpune jednakosti i jednakopravnosti svih ljudi, te prema tomu stoji nepokolebivo na načelu, da svi ljudi imadu jednakopravno sva dobra. Ovime se ukida bezuvjetno svako privatno vlastničtvo.

Komunizam.

Komunizam u širem smislu ili naprosto komunizam, dieli se u tri podvrsti.

I. Negativni komunizam. — Komunizam ne priznaje privatnoga vlastničtva: sva dobra pripadaju svima, zemlja ne pripada nikomu, njezini plodovi svima. Danas ovaj komunizam nema nikakvih apostola, jer je očevidno, da bi kraj ovakovoga sistema, gdje bi svi imali pravo na svačije dobro, brzo ponestalo volje za svaki rad, a poradi toga bi ponestalo i onih za život najpotrebnijih dobara. — Ovaj sistem urodio bi gorim stanjem, nego li je bilo ono naturalno stanje (status naturalis) naturalističke škole. Ondje je sloboda razpolaganja vlastničtvom stajala barem donekle pojedincu na volju; ondje je imao pojedinac barem nekakovo pravo na svoj rad, — ali pri ovakovom komunističkom gospodarskom sistemu svi bi imali jednako pravo na rad pojedinca, koliko i on, pače još više, nego on. Zato ova vrst komunizma stoji kao posebna vrst samo u pojmu.

Glavni je zastupnik komunizma Baboeuf, koji je g. 1796. smaknut, jer je htio nasilnim načinom, revolucijom, da obori tadanje državno uredjenje, ukine vlastničtvo i uvede komunizam. Cabet (1780.—1854.) zastupa takodjer komunizam, samo ne onako nasilno, kao Baboeuf. On to želi provesti mirnim putem. Vlastnik svega je država, koja ima da uzdržava sve obitelji. Novac se imade ukinuti; svaki državljanin, koji je navršio 21. godinu, član je zakonodavne skupštine, koja većinom glasova o svem odlučuje. Nitko ne može zaključku većine uzkratiti posluh.

II. Skrajnji (ekstremni) pozitivni komunizam. — Ova vrst komunizma hoće da sva dobra bez izuzetka prenese na družtvo, državu; hoće da dobra zajednički priradjuju i zajednički uživaju. Objedi, spavaonice, bolnice, odgajališta — sve je to zajedničko. — Ova vrst komunizma bila je idealom starijih komunista. Ovamo bismo mogli pribrojiti velikoga, ali nepraktičnoga grčkoga filozofa Platona.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

III. Umjereni pozitivni komunizam. — Ova vrst komunizma hoće da radna sredstva izuzme iz privatnoga vlastničtva, te da ih prenese u vlastničtvo pojedinih radničkih obćina. Ove obćine bile bi medjusobno spojene u savez, ali nad sobom ne priznavaju nikakve više vlasti. Odatle ime „anarhisti“ za ovu vrst komunista. U Francuzkoj nazivaju pristaše nezavisnih obćina komunistima, ali se ovi francuzki komuniste, ili bolje rekući: komunardi, razlikuju od spomenutih anarhističkih komunista u tom, što oni svi ne zahtievaju zajedničko vlastničtvo.

Socijalizam.

I. Socijalistički sistemi. — Obćenito se uzima, da je začetnik današnjega socijalizma komunističke naravi francuzki aristokrata grof Henri de Saint Simon (rodjen 1760., a umro 19. svibnja 1825.). On izda u dvadesetim godinama svoje socijalističke spise (Catéchisme des Industriels 1822; Nouvean Christianisme 1825.). U tim spisima prihvaća misao Adama Smitha, da je rad izvor svega bogatstva, pa izvadja dalje: Ako su radnici tvorci svega bogatstva, onda je pravo, da oni budu prva klasa i prvi uživatelji toga bogatstva, a ne zadnji, kao što su danas. Saint Simon spočituje trećemu stališu, buržoaziji, da je digla veliku revoluciju, uzvitlala golemu prašinu protiv staroga družtvenog poredka sve u ime čovječanstva, njegovih prava i njegova boljka, osobito pak da su joj bila puna usta zahtieva za potlačene; u istinu pak ona nije gledala nego samo na svoju vlastitu korist prema onoj: ustani sa stolice, da ja na nju sjednem.

Sa stanovišta radničtva nije se u družtvu, kaže, nikakova promjena dogodila, jer liberalizam buržoazije nije ništa bolji od predjašnjega feudalizma. Zato mora radnik nastojati, da se i taj liberalizam nadomjesti drugom udružbom ljudî, u kojoj će se svakomu davati rad prema njegovim sposobnostima, a svakoj sposobnosti naplata prema njezinu radu. Saint Simon nije postigao osobitoga upliva niti efekta svojim spisima; on je ostao teoretik.

Više uspjeha imali su njegovi učenici, Amand Bazara i Enfantin. Bazara razvijao je dalje Saint Simonove nauke u svojem spisu „Doctrine de St. Simon“ (Paris 1829.). Da odstrani nejednakost i nepravednost u postojećem poredku vlastničtva, zahtieva podpunu preobrazbu nasljednoga prava. Na mjesto nasljedstva po krvnom rodbinstvu neka nastupi nasljedstvo po zaslugama, ili bolje

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

rekući, neka državu zapane svaka baština, a ona onda neka je podjeljuje medju najvrednije. Inače saint-simonisti ne traže sistem zajedničkoga vlastničtva, jer ne samo da priznavaju nejednakost ljudi, već dapače drže, da je ta nejednakost nuždan preduvjet socijalnoga poredka.

Država treba da u svoje ruke uzme sav posjed zemlje i sav kapital, te da svakomu pojedinomu članu podieli prema njegovim sposobnostima sredstva za rad, pa što si koji privriedi, ono neka mu bude. Ova je privreda u neku ruku privatno vlastničtvo, kojim se može pojedinac po volji služiti, — dok živi. Oporukom ne može se ništa ostaviti drugomu, već opet pripadne državi. — Saint Simon htio je ukinuti i ženidbu, koja je, kaže, nemoralnost (!).

U isto vrieme, kada je Saint-Simon naučao socijalizam u Francuzkoj, javlja se kraj njega Charles Fourier (rodj. 1772., umro 1837.). U nizu svojih spisa, što ih je izdavao tiekom 20 godina (Théorie des quatre mouvements, 1808; Traité de l' association domestique agricole, 1822; Nouveau monde industriel, 1829.) zagovara federativni sistem. Bogatstvo je podloga ljudske sreće, ali u ovaj čas vlada siromaštvo, koje je liberalizam još povećao. Izrugava se „glupoj iluziji", da je država postala slobodnim družtvenim ugovorom, dok u istinu obstoji samo na temelju bajuneta i glada. Na svim područjima narodnoga gospodarstva vlada ciepanje i razsipavanje radnih sila i kapitala, a to dolazi odatle, što se narodno gospodarstvo pociepalo u bezbroj pojedinih gospodarstva. Sva ova gospodarstva treba sjediniti, tako da se na svaku četvornu milju smjesti jedna „falanga" od 2000 ljudi, koji će zajedno raditi u velikoj sgradi, tako zvanoj „falansteriji", gdje će i stanovati, te živjeti i raditi pod vodstvom i nadzorom jednoga pročelnika, tako zvanog unarke. Ove falange mogu se dalje dieliti u serije, a serije u družtva ili hrpe. Svatko može posao po volji mienjati, jer će time porasti ljubav k radu i rad će dobiti svoju poeziju. Od dobitka, što ga priradi falanga, odpadaju $^4/_{12}$ kao kamati na kapital, $^3/_{12}$ idu za naplatu talentu, a $^5/_{12}$ ostaje radu.

Uza sve to ne zabacuje ni Fourier privatnoga vlastničtva, nego samo zahtieva, da vlastnici (posjednici) dadu svoja dobra u svrhu zajedničkoga poslovanja, a da pri tom ne izgube svoje pravo vlastničtva.

Ovaj socijalistički sistem običavaju nazivati industrijalnim socijalizmom.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Fourier je imao mnogobrojne pristaše, pače su mjestimice u Americi i u Francuzkoj kušali, da njegov sistem u praksi provedu.

Učenik Fourierov bio je Victor Considérant, koji je sistem svoga učitelja dalje razvijao u djelu „Destinée sociale". O čitavom sustavu izražava se njemački učenjak V. Mohl, da ne stoji i ne pada sa ludom primjesom (mit dem tollen Beiwerke), već da daje ozbiljna poticaja na razmišljanje.

Državni socijalizam. — Propoviedao ga je Louis Blanc i Sismonde de Sismondi. Ovoga potonjega ubrajaju medju socijaliste, premda za pravo ovamo ne spada. U svom djelu „Organisation du travail" prihvaća on nazor Sismondov, da je jedno od najvećih zala slobodna, ili bolje rekući, razuzdana konkurencija. Da se tomu na put stane, preporučuje, neka bi država kao producent stupila u utakmicu sa privatnim poslovima i produkcijama te pobivši ove da bi ostala jedina na poprištu i tako odstranila konkurenciju pojedinaca. Ta gospodarska vojna imala bi se po mnienju Blankovu provesti od prilike ovako: Država sklopi zajam te si na ovaj način pribavi sredstava, kapitala, kojim će osnovati velike tvornice dobara (robe) na području poglavitih grana narodne priradnje. Producirajući u većem stilu, nego ikoji privatni posao, mogla bi ona prisiliti privatne poslove, da obustave samostalnu produkciju, pa da se pridruže kao podružnice državnoj produkciji. Na taj način misli Louis Blanc, da bi država mogla s vremenom svukoliku produkciju u svoje ruke pribrati. Sav godišnji prihod, koji bi odatle nastao, imao bi se podieliti u tri diela: 1. dio imao bi zapasti članove udruga, koje bi postajale, dok bi još ovaj proces trajao; 2. dio imao bi služiti za uzdržavanje staraca, bolestnika i za rad nesposobnih radnika, kao i za podporu onih grana industrije, koje bi zapale u krizu; 3. dio imao bi se upotriebiti za proširenje ovakove udružne produkcije, da se uzmognu malo po malo svi radnici namjestiti. I kapitalisti imali bi se privući u ovakove udruge, te bi za posudjeni kapital dobivali kamate, ali na čistom prihodu poduzeća mogli bi kao dionici sudjelovati samo onda, ako bi pri tom poduzeću kao radnici sudjelovali. Plaću, što bi je svaki radnik dobio, mogao bi upotrebiti, kako bi htio, ali prednosti zajedničkoga življenja sklonile bi ga, da dobrovoljno pristane na udružno gospodarenje. A to sve skupa bi dovelo do rezultata, da bi se radilo prema radnoj sposobnosti, a uživalo prema individualnoj potrebi. — God. 1848. dodje Louis Blanc u privremenu republikansku

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

vladu, gdje mu podje za rukom, da se je pokušalo sa nekoliko narodnih radionica (ateliers nationaux); ali domala padne ova vlada, a s njom i njegovi pokusi. — Uza sve to misli V. Scheel (Schönberg's Handbuch, I. 97), da ovaj neuspjeh pokusa još uviek ne dokazuje neizvedivost Blancovih ideja, što ih je razvio u spomenutom svojem djelu o organizaciji rada.

Još nam je letimice spomenuti jednu vrst socijalizma, koju bi bilo bolje spremiti medju komunizam, ali ju znanost pribraja k socijalizmu pod imenom kritičkoga socijalizma. Ovaj smjer socijalizma zastupao je P. I. Proudhon u četrdesetim godinama pr. stoljeća. Proudhon nije zadovoljan niti kojom socijalističkom niti komunističkom teorijom, niti u obće kojim obstojećim sistemom. Vlastničtvo je za njega otimačina („la propriété c' est le vol"), kojim jaki izrabljuju slabe; a zajedničtvom (zajedničkim posjedom dobara) izrabljuju slabi jake. — Svaki radnik ima se jednako naplatiti bez obzira na rad, sposobnost i kapital. Zakon valja da proizlazi iz znanosti, te se oslanja na osvjedočenje. Svatko je prema svom uvjerenju obvezan. Zato ne treba zakonodavstva već zakonom postaje obće priznana istina. Ovakovo uredjenje društva naziva on „slobodom". Prema tomu je „sloboda", gdje nema nikakve vladajuće sile, gdje je anarhija.

* * *

Tamo od francuzke revolucije Francuzka je bez prestanka ognjištem prevrata i revolucija. Onaj mir, što ga je za čas umio uzpostaviti silni Napoleon, tek je na čas obuzdao strasti, koje je revolucija razpirila. Sve ove revolucije bile su ponajvećma političke naravi, ali se je k njima pridružilo i još ih povećalo i nezadovoljstvo razočaranih u svojim nadama nižih slojeva. To je bio razlog, što su u Francuzkoj poslije revolucije nicali raznoliki socijalistički učitelji i sistemi kao gljive iza kiše, koji su kod nezadovoljnika razpirenih strastima nalazili odziva, što ga u normalnim prilikama valjda ne bi našli. Mi smo ovdje nabrojili samo poglavitije sisteme i uplivnije učitelje, premda i drugi, kao: Cabet, Pierre Leroux, Blanqui etc. nisu bili bez upliva. Ovi su učinili, da je socijalnorevolucionarni elemenat bivao sve to rogoborniji, te su ga uzgojili sve do zrelosti za nasilja. Tako se dogodilo, da je god. 1839. došlo do krvavoga sukoba. God. 1848. bili su radnici, kako smo vidjeli, došli nekako u provizornu vladu, koju je buržoazija srušila. Malo

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

zatim digne se radničtvo silom proti njoj, ali bude krvavo razbito. Sada za neko vrieme umukne radničko pitanje. Istom god. 1864., kadno se u Londonu osnovala medjunarodna radnička asocijacija, tako zvana „internacionalka“, pojavi se opet u Francuzkoj radnički revolucionarni duh, koji izbi god. 1871. na površinu kao komunardski ustanak.

Poslije toga nije bilo više dozvoljeno radnicima, da osnivaju politička društva, ali su ih oni potajno podržavali. Istom koncem sedamdesetih godina bude socijalistima dozvoljena veća sloboda, pa se sada povrate u Francuzku vodje nekadanje internacionalke i parižkih komunarda, koji su bili prognani iza ugušenja one bune od 1871. God. 1880. razdvoji se socijalistička stranka na kongresu u Havreu u dva krila: u posibiliste i marxiste. Poslije toga još su se i više ciepali, čim im je bila dana veća sloboda, tako da se diele u više grupa. Najbrojnija je grupa „neodvisnih socijalista“. Ova sastoji od svake vrste elemenata: tu ima komunista, umjerenih državnih socijalista, tu internacionalaca i nacionalaca, tu su zastupane čisto gospodarske i čisto političke boje. U kratko: kraj deset programa — nema nikakvoga. God. 1893. bilo je u francuzkom parlamentu oko 50 zastupnika socijalista, od kojih je 35 pripadalo „neovisnim socijalistima“. Medju ove ubraja se i Jaurès, jedan od najboljih govornika u francuzkom parlamentu. Ova je grupa još najumjerenija izmedju svih socijalističkih frakcija. Osim ove još su tri frakcije. To su tako zvani alemanisti, ili revolucionarna radnička stranka; druga frakcija zove se marxistima, ili francuzka radnička stranka; treći su blankisti. Prve dvie frakcije odielile su se na kongresu u Havreu od posibilista, dočim su blankisti preostatci nekadanje komune.

Alemanisti su stranka radničkih družtava, sindikata, koji idu za ekonomskim poboljšanjem, te se nerado upuštaju u politiku. Njihovo su oružje obći štrajkovi. Marxisti zabacuju obće štrajke te polažu najveću važnost na to, da se dočepaju političke vlasti. Oni su dakle više politička stranka. Blanquisti su često politička i često revolucionarna stranka: oni idu za tim, da se pomoću revolucije dočepaju političke vlasti.

III. Socijalizam u Englezkoj. U Englezkoj nije bilo početkom XIX. vieka još ni traga kakvomu socijalizmu medju radničtvom, ali zato je bilo ipak nezadovoljstva sbog velike biede, koja je vladala medju radničtvom. A to je bio najpogodniji pred-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

uvjet za širenje socijalizma. — U Englezkoj se bila razvila već velika industrija do višega stupnja, nego igdje u Evropi, zato su se ondje pokazale najprije posljedice kapitalističke produkcije. Englezka je bila osim toga domovina naturalnoga prava i individualističkoga liberalizma, pa se je tako dogodilo, da se je u Englezkoj liberalizam i njegova gospodarska načela najprije u praksu uveo. Stoga već god. 1804. uči Charles Hall, da je sloboda konkurencije najveće zlo, te da vodi do toga, da će bogataši postati još bogatiji, a siromasi još siromašniji. Zato on predlaže, neka bi država od vremena do vremena odredila novo dieljenje zemljišta.

Medjutim je nezadovoljstvo radničtva bivalo svaki dan sve to veće, kao što je bivala sve to veća i njihova bieda. Krize na svim područjima gospodarstva stale se pojavljati: ratovi protiv Napoleona, onda njegova trgovačka politika spram Englezke (1809. god. zatvori on gotovo cielo evropsko kopno uvozu englezke robe). Englezko se tržište prezasiti, nastane golema utakmica, padanje ciena produktima, kriza u produkciji, nestalnost i neizvjestnost u cieloj zemlji pogorša stanje radnika. Spisi, koji nam slikaju biedu tadašnjega radničtva, upravo su strahoviti, a egoizam kapitala do skrajnosti brutalan. Samo da bude nadnica što niža, odpuštali bi tvorničari skuplje mužke radnike, te namještali čitave mase žena i djece. Čovjek ne bi vjerovao, do koje je granice izrabljivanje radničtva doprlo, kad ne bi bilo i službenih izvještaja, koji svjedoče, da su čak i djeca izpod 8.—9. god. morala raditi po 12—14 sati danju i noću. Da je pri tom čovječji ponos i ćudorednost medju radničtvom duboko pala, razumije se samo po sebi.

Tomu težkomu materijalnomu stanju i ćudorednoj zapuštenosti radničtva htjede doskočiti jedan plemeniti čovjek, imenom Robert Owen. Ovaj je bio i sam fabrikant, pa je najprije u svojim vlastitim tvornicama pokušao, da pomogne i podigne radnike. U tu svrhu skrati ponešto radnju, povisi ponešto plaću, žene i djecu oslobodi rada, dade im nuždnu poduku — i rezultati bijahu povoljni. Radnici su izradjivali jednako kao i prije, premda su radili kraće vrieme, a ćudoredni râz bio se visoko podignuo uz materijalno poboljšanje radnika i njihovih obitelji. Ovi uspjesi pobude Owena na agitaciju. On stane učiti, da moralna vriednost čovjeka ovisi o tom, u kakvim okolnostima živi. Zato opominje poslodavce, neka barem toliko brige posvete radničtvu, koliko je posvećuju mašinama, pa će već time podignuti karakter radnika. A da se materijalno

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

podigne radnik, neka bi se bezposleno radničtvo organizovalo u velike obitelji od 500—1000 članova, kojima bi se dao stanovit komad zemljišta, da na njem obradjuju i priradjuju sve, štó im treba. Ta priradnja smjerala bi pak samo na namirenje domaćih potreba, a ne na tržište. Prema tomu to bi bile autarhijske velike obitelji, koje bi same sebi udovoljavale. Sam Owen pokušao je sa ovakvim eksperimentima kasnije i u većem stilu; ali su mu se pokusi izjalovili. Nu taj plemeniti čovjek nije prestao raditi i pisati u tom smjeru do smrti (1823.).

Ovaj neumorni rad Owenov našao je donekle odziva. Nekako u istom smjeru piše i William Thompson (1824.). I on kao i Hall naučava, da današnji razvitak vodi do još većega obogaćenja bogatih i do još većega osiromašenja siromašnih. A to se dogadja zato, što siromašni ne dobivaju podpune nadnice za svoj rad, nego samo minimum. Preostatak zapada djelomice kapitalistu kao kamati, djelomice posjednike zemljišta kao renta. Tomu se može pomoći, misli Thompson, ako bi se osnovale onakove komunističke zadruge, kakove je preporučao Owen.

Medjutim se i samo radničtvo stalo organizovati i pomišljati, kako bi sebi u sdvojnom položaju pomoglo. Kako je taj elemenat bio ogorčen, vidi se odatle, što bi svaki čas došlo do kakove gungule, koja bi se obično time svršila, da bi radnici provalili u tvornicu i razbili omražene im mašine. U isto vrieme bilo je i medju buržoazijom nezadovoljnoga radikalnoga elementa, koji je tražio proširenje slobodoumnih institucija. Radničtvo je u prvi čas prionulo uz ove elemente. Ali domala opazi, da su ga i oni ostavili na cjedilu. Kad je naime prodrla ova nezadovoljna buržoazija sa svojim zahtievima te dotjerala dotle, da je liberalno ministarstvo došlo na vladu, tad zaboravi na svoje dojakošnje radničke saveznike. A ministarstvo, ćuteći se sigurnim na svojoj stolici, odbijalo je sve zahtieve radničtva. Tako je to potrajalo tamo od 1832—1837. Ove potonje godine organizuju se radnici kao posebna „radnička stranka“ s posebnim programom, u kojem su zahtievali obće pravo glasa, tajno glasovanje, odstranjenje imućtvenog ključa za izbornike, svakogodišnje parlamente, dnevnice za zastupnike i jednake izborne kotare. Ovaj program nazivali su radnici magnom chartom radničke slobode, pa im odatle i ime chartiste.

Kako se odavle vidi, organizovali su se radnici u političku stranku, njihov program je skroz politički, a ipak povod svemu bio

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

je ekonomske naravi. Radničtvu je u jezgri bilo manje stalo do političkih prava, a više do pravednije razdiobe prihoda i vlastničtva. S toga su u toj radničkoj organizaciji sve to više maha preotimali oni elementi, koji su išli za materijalnim poboljšanjem radničkog stanja, odnosno za novom razdiobom posjeda. Kako se vidi, sjeme je Owenove, Thompsonove nauke palo baš na vele neplodno tlo. Već god. 1839. preotmu maha u radničkoj organizaciji ovi revolucionarni elementi. Iste god. dodje do nasilnoga ustanka. Radnici navale na parlamenat i opliene ga. Oni budu doduše suzbiti, ali od sada ne prestaju salietati parlamenat peticijama za materijalno poboljšanje. A kad su ovakove molbe ostale bezuspješne, dogodili bi se opet pojedini izgredi. Od god. 1840. cieli decenij unapried radili su radnici na organizaciji radničkoga elementa; pomoću njezinom bilo bi moguće provesti golemi štrajk u isti čas po cielom kraljevstvu i u svim granama produkcije.

Ova organizacija nosila je u sebi i pogibao velike revolucije, jer je sve to većma preotimalo maha mnienje, da se buržoazija i radničtvo ne će prije sporazumjeti, dok krv potokom ne poteče.

Ali do toga, Bogu hvala, nije došlo. Tri su tomu razloga: Vanredno agilni rad kršćanskoga socijalizma (Fr. Dr. Maurice, Eh. Kingsleg i I. A. Ludlow; prva su dvojica anglikanski svećenici, a potonji je odvjetnik), organizacija brojnih radničkih družtava i napokon zaštitni radnički zakoni, što ih je parlamenat izdao pod pritiskom pogibli. Kršćanski socijalizam velikim je marom radio, da u jednu ruku podigne i râz religijoznog i ćudorednog čuvstva u zapuštenom dosada radničtvu, dok je u isti čas radio i na tom, da radničtvu i materijalno pomogne organizovanjem raznih udruga. A osim toga radio je kršćanski socijalizam i na tom, da tim radničkim udrugama i družtvima pridigne ugled. — Radnička pak družtva, koalicije, bila su materijalna sila radničke vojske, koja su išla za tim, da poduzetnicima izprešaju povoljniju naplatu za rad. Napokon bile su sve te radničke organizacije gromoglasna opomena parlamentu, da i on posveti nešto pažnje radničkomu stališu, dok je još vremena. A odatle su se rodili spomenuti zažtitni radnički zakoni. Ovako evo bude pomoću moralnih gospodarskih i pravnih norma odstranjena od družtva u Englezkoj golema pogibao. Još i danas medju svim radničtvom materijalno najbolje stoji organizovani englezki radnik. A to je eto razlog, što se nekada najrevolucionarniji englezki radnički elemenat nije kasnije oduševljavao za

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

revolucionarnu taktiku internacionalke, ma da se ona i jest rodila na englezkom teritoriju.

Tamo od osamdesetih god. unapried počeo se je opet pojavljati socijalizam u Englezkoj. Bio je tomu uzrok s jedne strane porast brojnoga neškolovanoga i neorganizovanoga radničtva, gdje je bieda bila silno mah preotela, a s druge strane mnoge gospodarske krize i nesigurnost u industriji i trgovini, što je i opet veliki broj organizovanih radnika lišilo kruha. Napokon dosta je tomu doprinio i izaziv bogatih klasa, koje su prekomjernim razkošjem pobudjivale ogorčenost u gladnom radničtvu. God. 1884. utemelji se socijalno-demokratska „federacija", koja si je postavila zadaću, da osnuje samostalnu socijalističku radničku stranku. God. 1892. izstupi nekoliko socijalističkih radničkih družtava iz socijalno-demokratske federacije, te osnuje „neodvisnu radničku stranku". U isto vrieme, kad se je osnovala socijalno-demokratska federacija, osnuje se i družtvo „Fabija". Ovi su sebi postavili zadaćom, da staru historijsku stranku Whiga pretvore u neku vrstu socijalističke stranke. Ovi fabiji broje mnoge podružnice u cieloj zemlji, pa zato i jesu socijalističke ideje uhvatile korena u englezkom gradjanstvu više, nego gdje drugdje. Ali englezki socijalizam dobrano se razlikuje od njemačkoga, Marxova socijalizma. „Federacija" je doduše marxistička, ali i zato najmalobrojnija. Kod izbora god. 1892. dobila je jedva nešto preko 3500 glasova. — „Neodvisna radnička stranka" prihvaća samo povjestno-filozofijsku nauku Marxovu, dok glavnu njegovu teoriju o vriednostnim višcima (Mehrwerththeorie) zabacuje; isto tako Lassalleov gvozdeni radnički zakon. Istim smjerom brode i fabiji. U obće po svom programu, koji sadržaje sve same takove točke, koje se dadu u okviru današnjega družtva oživotvoriti (n. pr. obće pravo glasa, dnevnice za zastupnike, svakogodišnje parlamente, visoko oporezovanje, kapitalističkog kamatnjaka i zemljištne rente, podržavljenje željeznica itd.), moglo bi se reći, da je ovo prije kakova buržoazijska radikalna opozicija, nego socijalno-demokratska stranka.

IV. Socijalizam u Njemačkoj. Socijalnim pitanjem u Njemačkoj počeli su se učeni ljudi baviti već dosta rano. Filozof Fichte, V. Thünen i pl. Rodbertus, bivši ministar, razpravljaju o gospodarskim pitanjima, a ovaj potonji sasvim jasno u socijalističkom duhu. Ali sav njihov rad niti je imao te svrhe, da stvori kakvu stranku u ovom smislu, niti ju je stvorio. Pače

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dugo vremena ni sami agitacioni spisi, koji su za tom svrhom išli, nisu je dugo vremena postigli. Spis Lorentza v. Steina o komunizmu i socijalizmu u Francuzkoj, što ga je objelodanio god. 1842., zvučio je njemačkoj publici ponajvećma kao priča iz daleke tudjine, veli Roscher. A rovarenje nekih komunističkih bjegunaca u Švicarskoj, kao n. pr. Weitlingovo, doimalo se Niemaca, veli isti učenjak, više komično, nego tragično. Pa i sami spisi Fridrika Engelsa, koji je (1845) u strahovitim bojama slikao neizrecivu biedu radničkih razreda u Englezkoj, nisu mogli da u Njemačkoj pribave sgodnoga tla za socijalističke ideje. God. 1850. izda Marlo svoje djelo: „Sistem svjetske ekonomije, ili iztraživanja o organizaciji rada“. Ovo djelo, koje se imade ubrojiti medju najtemeljitije, najsavjestnije i najrazboritije tvorine socijalističke literature, zapade — tek što je sunce ugledalo — u zaborav. Iz svega toga se vidi, da u Njemačkoj po svoj prilici još nije bilo pravih uvjeta za širenje socijalističkih ideja. Socijalizam u Njemačkoj počima istom u četrdesetim godinama XIX. vieka, a izazvao ga je neumornom agitacijom (1860.—1863.) Ferdinand Lassalle. Njegov rad urodi tim plodom, da se je na 23. svibnja 1863. osnovalo u Lipskom obće njemačko radničko družtvo.

Lassalleova socijalna demokracija razlikuje se od one socijalne demokracije, koja nam u običnom govoru pred očima lebdi (internacionalka) time, što je ovo nacionalni socijalizam, dočim je ona prva internacionalni komunizam; ova hoće poboljšanje radničkoga stanja pomoću države, dočim ona ide više za nasilnim sredstvima. Lassalle nadovezuje na postojeće družtvo. On se izmiruje s postojećim kapitalom, kao s gotovom činjenicom, pa ide samo za tim, da u buduće kapital ne proguta još ona dobra, što nisu u njegove pandže zapala. „Ako mi i prelazimo preko onoga kapitalističkog vlastničtva, koje je već jednom nastalo, te ga smatramo pravnom činjenicom, koja stoji u skladu s postojećim odnošajima“ — veli Lassalle, — „ali zato imademo mi ipak neosporivo pravo, da ona dobra budućnosti, što još nisu postala vlastničtvom, učinimo pomoću preobraženja produkcije vlastničtvom radnika. Valjda naša gospoda gradjani ne će htjeti da postave feudalnu tvrdnju, e su radnici njihovi „grudi pripisani“ kmetovi, te da narod mora nastaviti ovaj način produkcije u korist kapitalu i nakon što je progledao i proniknuo u obljubljenu tajnu današnje produkcije.“

Ekonomski je program Lassalleov, što ga običavaju i mo-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

narhističkim socijalizmom nazivati, da se kapitalistički način produkcije nadomjesti takovim sistemom produkcije, koji će radniku pravedno udieliti njegov dio zarade. A taj sistem stojao bi u tom, da bi se osnovale produktivne asocijacije od stanovitog broja radnika iste struke. Ove asocijacije birale bi si same slobodnom voljom svoje poslovodje, te bi pod njihovim rukovodjenjem na svoj vlastiti račun priradjivale dobra, koja bi prodavale i prihod od svoga rada slobodno po svojoj uvidjavnosti medju radnike dielile. „Ne radi se nipošto o tom,“ veli Lessalle, „da se odstrani dioba rada, koja je izvor svake kulture, već da se kapital degradira na mrtvi službujući instrumenat rada; ne radi se o tom, da se ukloni razdioba rada, već baš protivno, da se još više razvije.“ — Najzgodnije sredstvo, da se to postigne, jesu produktivne asocijacije radnika, pa se za to „moraju osnovati asocijacije, i one se hoće osnovati, pa makar se sviet u komade lomio.“

Ali osnivanje produktivnih asocijacija nije moguće kraj današnje velike industrije sbog toga, što družtvena produkcija mora da razpolaže kapitalom, a toga radnici nemaju. Ovdje valja da država priskoči u pomoć, t. j. da asocijacijama posudi nuždni kapital, na koji se može osigurati, jer te asocijacije ne traže diela nego od onoga dobitka, što će ga pomoću toga kapitala priraditi. — Da se pojedine asocijacije uzmognu očuvati od krizâ, morale bi stupiti u neku vrstu kartelističke sveze. — Dužnost je države, da priskoči u pomoć radničkim asocijacijama, jer je njezina zadaća i svrha, da podpomaže i omogućuje kulturni napredak čovječanstva. Ali dok je vlada u rukama posjedujućih klasa, dotle ne će te klase dopustiti, da vlada pomogne radniku. S toga valja da si radnici pribave utjecaj na vladu, da njezinu vlast upotrebe u svrhu provedbe ovakovih socijalnih reforma. Zato je praktični cilj najbližeg radničkog nastojanja taj, da si izvojšte obće izborno pravo, da uzmognu u što većem broju poslati radničkih zastupnika u parlamenat, gdje će ovi želje radnika zagovarati i provesti.

Otobitom žestinom obara se Lassalle na nauke manchesterske škole, što ih je razvio Prince-Smith, u kojima se traži podpuna sloboda za ekonomski rad pojedinaca i u kojima se već unapried baca krivnja nastradalih na njih same. A kada je jedan pristaša ove škole, naime Schulze-Delitsch, pozvao radničtvo, da si samo pomogne štednjom i umjerenošću, obori se na nj Lassalle svom žestinom svoje zagrižljive ironije. Knjigu, u kojoj je Schulze-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Delitch dao radnicima ovakove savjete, nazvao je sam „radničkim katekizmom". Schulze je gotovo od rieči do rieči preveo francuzkoga manchesterliju, pa mu Lassalle piše poslanicu pod naslovom: „Gospodin Bastyat-Schulze plemić od Delitscha, ekonomski Julijan, ili kapital i rad." — Već u samom naslovu sadržana je ujedljiva ironija, jer mu se pridjevkom „Bastyat" već spotiče plagijatstvo, a pridjevkom „plemić od Delitscha" hoće se u jednu ruku da iztakne, kako i on spada u onu klasu, od koje radnici ne imadu nikakova dobra očekivati, a u drugu ruku kako se ulaguje vladajućoj manchestersko-liberalnoj kliki, e bi mu ona udielila plemstvo. Sam bo Schulze nije bio plemić, već je nosio pridjevak „Delitsch" po svom rodnome mjestu, i to za razliku od suvremenoga Schulze-Gävernitza.

No vratimo se na samu poruku Lassalleovu, u kojoj se ovako izrugava Schulzeovu savjetu o štednji, kojom da su i kapitalisti došli do svoga blaga, pa se štednja, odricanje i pregaranje savjetuje i radnicima, da i oni postanu kapitalistima. Evo, što Lassalle na to: „Glavnični profit je plaća za pregaranje! A evropski milijunari, askete i indijski pokajnici, sve sami svetci, što po stupovima na jednoj nozi stoje, nagnu gornje tielo napred, pa blieda lica izpruže ruku s tanjurićem i prosjače, e bi ih narod nagradio za njihovo pregaranje! A posred njih na najvišem mjestu izmedju svih pokornika kao glavni patnik i pregaralac kuća Rothschildova! To je eto položaj družtva! Ali samo kako to, da ja to nisam mogao opaziti! — Ta da to bude rekao tko drugi, n. pr. kakav bankir, ali baš vi, moj gospodine! Kakav ste vi morali biti razsipnik i požderuh cieloga svoga života, jer mi prijatelji o vama vele, da vi u obće ni nemate kapitala, pa bi se i osrednji bogati bankir ustručavao, da onoliko, koliko je navikao trošiti za priličan ručak, dade u ime godišnje nagrade za odricanje svoga (t. j. kamate), toliko vi toga da potrošite! Pa istom ti radnici, kakvi mora da su to tek pijanci i gladni požderusi, koji negdje potajice imadu svojih villa, zaselaka, milostnica, gdje sigurno drže svoje orgije, budući da ama baš nikakve nagrade i naplate u ime svoga pregaranja ne pobiru! Ali šalu na stranu, jer se ovdje nije moguće šaliti . . . Vrieme je, dapače već skrajnje vrieme, da se piskutljivi glasići tih eunuka zatome gromornim glasom gruboga basa! Ta je li se ikada što slična čulo, da bi se profit od glavnice . . . one glavnice, koja je nekakva spužva, što prirad i znoj radnikov u

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

sebe upija . . . da se ta glavnična dobit predstavlja radnicima kao neka nagrada za njihova odricanja i pregaranja! Pa još ima netko drzovitosti, da se radnicima, onim kukavnim i oskudnim radnicima, dobaci neopisivo ruglo i pogrda u lice! Zar ne ima više savjesti na svietu, pa zar je i sam stid već medju životinje pobjegao? I to toliko poživinčenje puka već se je s tolikim uspjehom provelo, da radnici tu porugu najstrpljivije podnašaju! Zašto nema zakona, kakove kazni za ovakove stvari? Svjetska povjest ne poznaje ni jedne toli nizke i kukavne licemjernosti, kao što je ova."

Evo ovo je program Lassalleova socijalizma. Što se njegove praktične vriednosti tiče, za to bi mogli navesti rieči kneza Bismarcka, koji je jednom zgodom rekao: „Podieljenje državnih sredstava za produktivne udruge jest stvar, o kojoj se ja ni danas nisam uvjerio, da bi bila neshodna."

Lassalle ova socijalna stranka nije bila dugoga vieka. God. 1864. na 31. kolovoza umre Lassalle od rane, što ju je dobio u dvoboju. Poslije njegove smrti razpade se njegova stranka u frakcije, čemu su bili poglavito krivi nespretni predsjednici. Poslije njegove smrti postade predsjednikom neki Bernard Becker, čovjek surov i neznalica, koji nije mogao podnašati ništa, što je odavalo naobrazbe i duha. Iza njega postade predsjednikom malo bolji čovjek, neki Töleke, koji je običavao predsjedati s omašnom toljagom u ruci. Poslije ovoga postade predsjednikom neki Perl, koga su sami socijalisti nazivali glavnim smetenjakom. Na sreću stranke postade predsjednikom neki I. B. v. Schweitzer (1867.—1872.), koji je stajao na čelu stranci upravo u ono vrieme, kad joj je najveća pogibao zaprietila od privrženika Marxovih, kojima su bili u Njemačkoj na čelu Liebknecht, književnik iz Lipskoga, i Bebel, tokarski majstor odande. Domala proguta ipak Lassalleovu stranku radikalnije socijalističko krilo Marxove boje. Ali ipak zato još u dva kongresa socijalističke stranke u Njemačkoj čvrsto izbija na površinu upliv Lassalleovaca.

Kako se je dalje socijalizam u Njemačkoj razvio, o tom je govor ondje, gdje je rieč o internacionalki.

V. Socijalizam u austro-ugarskoj monarkiji. Vidjeli smo, kako je u Englezkoj i Francuzkoj već krv tekla tamo u tridesetim godinama sbog socijalističkih uzrokâ, a u Njemačkoj još se nije ni sanjalo o kakovim socijalistima. Tri je desetgodišta trebalo, dok je shvaćanje za ovakove stvari prešlo preko Rajne i Kanala.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Kada se je jednom u Njemačkoj pojavio socijalizam, onda mu nije bilo težko prodrieti u našu monarkiju. Mi stojimo u odveć tiesnom saobraćaju sa susjednim carstvom, ne samo geografski, nego i u kulturnom i socijalnom pogledu, a da bi nam kakova znatnija pojava mogla ostati sakrita. I tako se dogodi, da još nije prošlo niti jedno desetgodište, odkako se u Njemačkoj konsolidovala socijalistička stranka, i već se u našoj monarkiji pojavlja omašan broj socijalističkih družtava. Godine 1879. mogahu se austrijski socijalni demokrati pohvaliti brojem od 202 družtava, koja su imala manje više dosta veliki broj članova. A kako se je ta struja kod našega radničtva hitro širila, vidi se odatle, što je već sliedeće godine porastao broj socijalno demokratskih družtava na 224. A bilo bi ih još i više, da nije policija od god. 1879.—1880. veliki broj družtava razpustila. Po broju družtava na prvome mjestu stoji Češka sa 66 družtava, Beč sa 33 družtva, a u samom Tirolu, gdje bi to čovjek najmanje očekivao, ima 12 družtava.

Ovo je samo austrijska polovina bez Ugarske, koja nipošto nije zaostala za svojom družicom s onu stranu Litave. Na kongresu, što se držao u Pešti u mjesecu svibnju god. 1880., nadje se 111 odaslanika, koji su zastupali 152 družtva.

Ovako brzomu širenju socijalizma u Austriji bila je kriva sama vlada. Liberalni regim htio se poslužiti socijalistima protiv klerikalizma, pa je sam povećao broj socijalnih družtava. Liberalni je regim mislio, da će moći izrabljivati socijaliste, učinivši ih svojim oružjem, da ga odbaci kao izciedjeni limun, kad ga ne bi trebao. Austrijski državnici odlikuju se po staroj navadi kratkovidnošću, pa tako nisu ni ovdje opazili, da socijalizam ima svoje posebno korenje, svoj posebni život, neodvisan od vlade.

Kada je brzi porast socijalne demokracije i njezinih družtava otvorio oči bečkoj vladi, tada ona udari u druge diple, te poče toliku strogost upotrebljivati protiv socijalista, kolikom ih je prije blagosti i popustljivosti gladila.

Socijalisti u Ugarskoj imadu dva lista, jedan njemački i jedan magjarski, koji u Pešti izlaze; osim toga imadu jednu mjesečnu smotru, koja se tiska u Požunu. Ove novine doduše ne dopiru na ladanje, ali ondje ih zamjenjuje strahoviti agent: lihva, koja se ondje u nečuvenom stupnju tjera. Ovaki lihvom izsisani seljak vrlo je sklon socijalističkim naukama o oslobodjenju osiromašilih klasa iz njihova zdvojnog položaja. Jedan dopisnik „Kršćansko-socijalnih

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

listova“ (1882., svezak 4.) piše o množenju socijalizma u monarkiji ovako:

„Organizacija socijalno-demokratske stranke u Austriji stoji na početku god. 1882. u glavnom na istom stupnju, kao i na početku predjašnje godine. Mjesto nekoliko razpuštenih družtava pojavi se više s nova utemeljenih, mjesto obustavljenih listova bude ih nekoliko novih osnovano, stari vodje pojavljaju se na čelu pokreta, isti govornici zastupaju u mnogobrojnim javnim skupštinama načela stranke, isti spisatelji rade u štampi istim sredstvima, kao i prije, te gotovo s istim uspjehom, kao u god. 1880., bude u god. 1881. čvršća organizacija stranke provedena u unutrašnjosti i dovedena u tjesniju svezu sa internacionalnom socijalnom demokracijom, a napokon se nastoji, da se pokret prenese preko radnika na zanatlije i seljake“.

A sada dalje pripovieda dopisnik, s kojih razloga pada srednji stališ u mreže socijalne demokracije: „U ostalom dvie su stvari, koje u našem cielom srednjem stališu medju gradjanima i seljacima od godine do godine rastu sve to većma i sve to strašnijim načinom: Sve to veći zahtjevi života kraj sve to veće materijalne kulture i propadanja kršćansko-religijoznoga mišljenja i života. Tako ovo od godine do godine u velike samo otežčava socijalno pitanje i socijalnu pogibao, bez obzira na to, da li organizacija socijalne demokracije raste, ili pada“.

Već pet godina proganja bečka vlada socijalnu demokraciju, pa ipak se osjeća prinuždenom, da početkom god. 1885. predloži rajhsratu zakonski predlog protiv socijalista. Pri obrazlaganju toga zakonskoga predloga prizna vlada, „da je izkustvo pokazalo, kako su socijalno demokratske ideje u Austriji odveć proširene, a da bi se mogle zagraditi običnim sredstvima“. — U isti pak čas rade austrijski manchesterlije bezobzirno na svom programu, te izazovu u mjesecu lipnju iste godine (1885.) u Brnu u Moravskoj štrajkove i burne izgrede radničtva svojim bezobzirnim i prekomjernim zahtjevima.

Medjutim nastade medju austrijskim socijalistima neki mir. Bit će tomu u prvom redu razlogom proces čišćenja, koji se je porodio u samoj stranci (bilo je tu naime kraj umjerenih kolektivista i neobuzdanih anarhista). Osim toga stalo se je i narodno zastupstvo zanimati za položaj radničtva i razpravljati o zaštitnim zakonima za radničtvo. Ozbiljni ljudi medju socijalistima, kojima je bilo do

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

triezna rada, čekali su na posljedice zakonodavnoga rada, pa su mirovali. Ali ljudima, kojima je bilo pod svaku cienu do rovarenja, kao što su oni, koji su se sakupljali u uredničtvu tadanjeg oficijelnog internacionalkinog organa „Socijal-demokrata“, već su unapried sve odsudili, što će zakonodavstvo zaključiti. Socijalističke agitacije postadoše ponešto manje bučne, ali zato ipak nisu jenjale, što je dalo povoda, da su mnoga družtva bila razpuštena, a mnoga se sama razišla. Ali zato se socijalni demokrati odštetiše u družtvima za podporu bolestnih i invalida. Ova se družtva razširuju po cieloj monarkiji, te su u brzo brojila preko 100.000 članova, koji su poglavito pripadali socijalnoj demokraciji.

God. 1886. bude odkrit nekakav anarhistički komplot, koji dade izliku vladi, da je malo oštrije stala postupati sa socijal-demokratima. Sada se je mislilo, da je socijalizam u Austriji na umoru, kad je bečki odaslanik na kongresu u Parizu, koji se je obdržavao 14. srpnja 1880., izviestio, da se je socijalistički pokret upravo od god. 1886. „iznova počeo razvijati“. Dalje izvješćuje isti odaslanik bečkih socijalista, — čudne li ironije! — Židov i milijunar Adler, da je mnogo muke stajalo, dok su se nutarnje razmirice izravnale. Osim toga da je bilo razlogom zastoju u razvitku socijalizma u Austriji to, što nema zakona o družtvima, ograničenje štampe i kolportaže, narodnostne i jezične razlike, vrlo nizki stupanj naobrazbe i utjecaj zakonodavstva na poboljšanje radničkoga stanja, te da su ovi zakoni, premda manjkavi, bili od nemaloga upliva.

Ako je Adler pripoviedao, da je socijalna demokracija god. 1886. novim životom uzživjela, nije krivo izviestio; jer kongres, koji se je god. 1888. obdržavao u Hainfeldu, dao je tomu nedvojbena dokaza. Na kongresu se sastalo 67 odaslanika, od kojih je poslao Beč 22, Donja Austrija 5, Gornja Austrija 5, Salzburg 1, Štajerska 6, Koruška 2, Kranjska 2, Tirolska 2, Češka 10, Moravska 10, Slezka 1, Galicija 1. K tomu je nadošlo još 30 gostova.

Kako se odatle vidi, socijalna demokracija pretrpjela je ipak neki poraz, sudeći barem po broju odaslanika i po broju družtava. Tako je u Češkoj spao broj sa 65 na 10, a u Beču sa 33 (god. 1880.) na 22. Uza sve to nije se mogao omalovažiti ovaj kongres, jer je dokazao, kako je već daleko u sve austrijske pokrajine prodrla socijalna demokracija, kraj svih zapreka nutarnjih i vanjskih. Na ovom kongresu kano da se je stranka iznova konstituirala. Prvi članak načelnoga programa kaže: „Socijalno-demokratska radnička

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

stranka jest medjunarodna stranka. Ona zabacuje sva preimućtva narodnosti, rada, porietla i imetka. Ona izjavljuje, da borba protiv izrabljivanju radnika mora biti internacionalna, budući da je i izrabljivanje internacionalno".

Valja znati, da su se u ovo vrieme činile priprave u čitavom svietu za medjunarodni socijalno demokratski kongres, koji se je imao sliedeće godine sastati u Parizu prigodom svjetske izložbe. Kakove je zaključke stvorio taj kongres u Parizu, to će čitatelj naći na onome mjestu, gdje se govori o internacionalki. Na ovome mjestu spominjemo samo to, da je austrijska socijalna demokracija na svom kongresu u Hainfeldu (1888.) stvorila u glavnom iste zaključke, koji su godinu dana kasnije bili primljeni na parižkom kongresu kao program za svekoliko medjunarodno radničtvo.

God. 1889. brojila je socijalna demokracija u Austriji kojih 8—9 listova i čitavo čislo perijodičnih listića. Poslije toga znatno se je umnožio broj socijalističkih članova u svim zemljama Austrije.

* * *

O socijalnoj demokraciji u Ugarskoj izvješćuje nas dopisnik „Socijal-demokrata" u broju od 20. travnja 1889. ovako:

„Dok inače posvuda, gdje je moderni industrijalizam predjašnji mali obrt pomalo uništio, socijalna demokracija pokazuje moćni porast, a njezini se redovi od dana do dana sve većma novim borcima napunjaju, mora se u Ugarskoj na žalost opaziti neki nazadak u pokretu radničtva, nazadak, koji se tim više mora požaliti, što bi se ikoliko energičnom agitacijom mogli postići znatni rezultati. Za to zgodna proletarijata ima dosta i u glavnom gradu i na ladanju. Ta eno je sama statistika utvrdila, da 90% ugarskoga pučanstva spada u same proletarce, koji ništa svoga nemaju, do li radne snage, koju pod svaku cienu moraju prodati. (Ovo je valjda socijalistička statistika!) Tako ima u Ugarskoj čitavih predjela, gdje poprična plaća radnika s malim izuzetcima ne iznaša više od 40 nvč. na dan; slučajevi, gdje se pače samo 10 nvč. dnevne nadnice plaća, ne spadaju takodjer u riedkost. U samom glavnom gradu doprlo je proletarizovanje pučanstva već do tolikoga stupnja, do svaki deseti stanovnik stanuje u podrumu, pa je uzprkos ovako žalostnim prilikama ipak nazadak u radničkom pokretu!"

Sada pripovieda dopisnik, da je radnički pokret zaostao, što je agilni agitator Leo Frankl ostavio zemlju, nakon što je odsjedio

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

18 mjeseci zatvora radi nekog tiskovnog prekršaja. Stranka je u njem izgubila svoju najbolju silu; mjesto predjašnje jedinstvenosti nastao je razdor, agitacija je bila zanemarena, predavanja se više nisu držala, a dodir se s masama radničkog pučanstva izgubio. Energičkih pokušaja, da se ovomu štetnomu neradu učini kraj, nije nedostajalo, ali bez uspjeha, jer ono malo svjestnih drugova, koji su radili oko pročišćenja stranke, morali su svoju odlučnost težko platiti.

Pod takvim okolnostima bit će svakomu shvatljivo, zašto se je na kongresu ugarske radničke stranke, što se je obdržavao pred dvije godine, prihvatio takav program, koji se osniva prije na svemu, nego na socijalno demokratskoj osnovi. Taj je program tako voden, ili bolje rekuć tako ništetan, da nije vriedno pozabaviti se pojedinim točkama, niti o njima govoriti; neka bude dovoljno, ako spomenemo, da je najveći zahtjev, do koga se je kongres „sa smrt prezirućom hrabrosti“ usudio popeti, stojao u zahtjevu obćeg izbornog prava“.

Ovaj izvještaj potvrdio je u glavnom odaslanik peštanskih socijalnih demokrata, Ihrlinger, na parižkom kongresu od 14. srpnja god. 1889., izjavivši, da je Pešta jedino mjesto u Ugarskoj, gdje se o socijalno-demokratskoj stranci može govoriti.

Poslije toga stvar je krenula u socijalističkom pogledu toliko na bolje, što je koncem devedesetih godina došlo i u provincijalnim mjestima do ozbiljnih izgreda, kojima se je pridružilo i samo ladanjsko pučanstvo.

Na istom parižkom kongresu bilo je govora i o socijalizmu medju Slavenima. Izvjestitelj iz Češke, Hybes, izjavi uz živahno odobravanje drugova, da se po prvi put sada već i medju Slavenima opaža visoko talasanje socijalističkoga pokreta. Kapitalistička produkcija stvorila je, kaže, nove mase proletarijata i nove mase biede. Proletarijat u Českoj počima se gibati, a da ne manjka pokušaja, kako bi ga ugušili. Ali pokret napreduje i bez ikakovog osobitog vodstva.

Tamo od konca osamdesetih godina počima se internacionalna demokracija javljati i kod nas u Hrvatskoj, premda nemamo kapitalističke produkcije, koja bi narod gonila u proletarijat i biedu. Ali mi imademo dosta proletarijata i biede sve bez kapitalističke produkcije, pa to izlazi na isto. Jer ako je proletarizovanje i ekonomska bieda uzrok širenju socijalizma, to je sve jedno, koji su

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

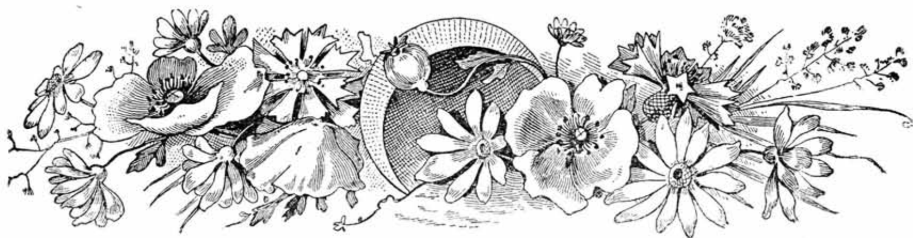
uzroci toj biedi. Za nas je glavno, što moramo konstatovati, da ta bieda biva sve to veća i da prema tomu socijalna demokracija dobiva sve to više i sve to plodnijega zemljišta za svoje sjeme. Koji su tomu uzroci, to ne možemo sada na ovome mjestu iztraživati. Ali da socijalizam uzporedo sa osiromašenjem naroda raste, tomu je najbolji dokaz onaj izgred, što se je pred godinu, dvie dogodio u Slavoniji. Sudeći po provedenoj sudbenoj razpravi bila je ta manifestacija socijalizma iz daleka, ali vrlo dobro organizovana. Poslije toga stišali su se glasovi o kakovom socijalističkom gibanju većega stila u našoj domovini, ali odatle nipošto ne sliedi, da je jedna sudbena razprava obratila tolike pristaše socijalizma bez ikakvih nutarnjih razloga.

* * *

Ovime smo izcrpli i naveli sve gospodarske i socijalne poglavitije sustave. U današnje vrieme posvećuje doduše već svaka politička stranka manje ili više pozornosti razvitku narodnoga gospodarstva; svaka uzme po koju stavku o narodnom gospodarstvu u svoj program. Ali čisto gospodarsko-socijalne stranke su samo dvie: socijalno-demokratska i kršćansko-socijalna. Valja naime spomenuti, da je socijalno-demokratska radnička stranka, organizovana u internacionalu, ponajvećma absorbirala sve ostale socijalističke sustave, stranke i strančice. Ob ovim dvim velikim strankama govorimo dalje u posebnom poglavlju.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Drugo poglavlje.

Obći pojmovi.

§ 5. Uzroci gospodarenja: potrebe.

Kad čovjek nema sredstava za postignuće svih svrha, o kojima smo govorili odmah na početku, onda se govori o potrebi. Nauka o narodnom gospodarstvu bavi se materijalnom stranom ljudskoga života, pa zato kad ovdje govorimo o potrebama, imamo pred očima gospodarske čovječje potrebe. S ovoga stajališta dao bi se pojam potrebe od prilike ovako opisati: Potrebom nazivamo ono stanje, kada čovjek nema za postignuće stanovite životne (gospodarske) svrhe stanovitih nuždnih sredstava. — Čovječje potrebe zavise ne samo o gospodarskom i klimatskom položaju zemlje, na kojoj čovjek živi, već i o čovjeku samom, o njegovu značaju, uzgoju, kao i o odnošaju spram društva, te kulturnog, političkog, socijalnog i gospodarstvenog razvitka toga istoga društva. Ali koliko i bile te potrebe različite i koliko one i zavisile o bezbroju različitih uvjeta, to ipak ima nekih obćenitih vrsti potreba, tako da se mogu u neki red svrstati.

Nuždne su one potrebe, koje je čovjeku već sama priroda nametnula. Čovjek mora n. pr. jesti, negdje stanovati i odievati se.

Slobodne su one potrebe, koje zavise o slobodnoj volji i navici. Bogat Amerićanin mora na put u „gnjilu“ i „degeneriranu“

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

(kako oni vele) Evropu, a Englez na kontinenat (u Svicarsku). To je za njih „potreba".

Ima još i štokakovih fizičkih i moralnih, materijalnih i idejalnih, t. j. etičkih i intelektualnih potreba. Ta tko bi ih sve nabrojio, kad se mienjaju kod jedne te iste osobe sa sto raznih svrha i uzroka gotovo svaki dan, skoro svaku uru! Ali svim je ljudima zajedničko to, što svi imadu dvie vrste potreba: životne i udobnostne. Medju prve spada hrana, stan, odielo; druge se pak ne dadu lako izbrojiti i omjeriti. Ipak se prema socijalnim prilikama pojedinih društvenih razreda može od prilike proračunati, kakove su im i kolike su im te potrebe. A to je dosta znamenito za producenta, jer se on po tom ravna.

§ 6. Pojam i vrste dobara.

Sredstva nazivamo i „dobra". Pojam dobra dao bi se prema tomu ovako opisati: Sva ona sredstva, koja služe čovjeku, da udovolji svojoj potrebi, zovu se „dobra".

Odatle se vidi, da je pojam dobra relativne naravi. Njegova vriednost ovisi o potrebi. Neko „dobro" imade samo tako dugo neku vriednost, dok može služiti za udovoljenje neke potrebe. Prema tomu „dobro" prestaje biti „dobro", izgubi svoju vriednost u dva slučaja: ili se je stanovito dobro posve pokvarilo, ili je nestalo stanovite potrebe, kojoj je to dobro služilo. Novac za čovjeka ima veliku vriednost, jer njime može čovjek da udovolji bezbroju potreba. No izgubi li novac vriednost (zakonitim putem), kao n. pr. nekadanje banke forintače, tada je prestao biti „dobrom". U vrieme poplave dao bi čovjek sve blago za jednu splav, samo da život spasi. Kada mine poplava, splav izgubi svoju vriednost kao splav, pa se kao drvo upotriebi.

Po odnošaju spram čovjeka mogu se dobra u dvie velike polovice podieliti: unutarnja i vanjska dobra. Nutarnja čovječja dobra su ona, koja čovjek ima od naravi, koja su mu prirodjena, ili odgojem uciepljena, ili nutarnjim (duševnim) stvaranjem proizvedena (talenat, znanje, misli, duševne tvorevine). Ova nutarnja dobra postanu vanjskim dobrima, kad ih proizvadjatelj učini pristupnima drugim ljudima, kada ih vanjskomu svietu na koji način priobći. Zato i govorimo o velikom „gubitku", kad umre kakav

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

veliki produktivni glasbotvorac, ili književnik, jer se je moglo očekivati, da bi on bio saobćio još koje od svojih nutarnjih dobara.

Vanjska su dobra ona, koja se iz vanjskoga svieta primaju. Dobra u vanjskom svietu pristupna su čovjeku ili samo u ograničenoj mjeri, ili u neograničenoj, gdje svaki čovjek može da do njih dodje i njima razpolaže. Ovakovim dobrima može čovjeka samo dobri Bog i mati priroda obskrbiti. Zato se ova dobra i zovu „slobodnima“. Ona pripadaju svima, dakle nikomu; ona nisu ničije izključivo privatno vlastničtvo. (Zrak, sunčano svjetlo.) No i druge stvari, koje nisu u neograničenoj mjeri stvorene, mogu biti pod stanovitim uvjetima i u stanovitim prilikama „slobodnim“ dobrima. Tako n. pr. zemljište, šuma, drvo, voda, voće itd. smatraju se kao „slobodna“ dobra, ako se u mnogo većoj množini nalaze, nego što ih pučanstvo potrebuje, gdje si svatko može od tih dobara prisvojiti, koliko hoće, pa uza sve to još ih preostaje.

Čim se čovjek, ili bolje, čim se društvo na stepenicama kulture više penje, tim uži biva krug „slobodnih“ dobara. U civilizovanim državama nisu danas više niti najgorostasnije šume „slobodno“ dobro. Tu niti je siečenje drva prepušteno samovolji pojedinaca, niti ona zvjerad u šumi. Tako je isto i s ribama u vodi i pticama u zraku. Nego ako civilizacija na jednoj strani i sužuje krug slobodnih dobara, na drugoj strani ih opet stvara. Pomislimo samo na javna šetališta, javne sbirke prirodnina, slika, muzeje, knjižnice itd. Ovakovi zavodi i šetališta, zabavišta itd., ma da i jesu državna, gradska i obćinska imovina, ipak se mogu donekle u „slobodna“ dobra ubrojiti, jer svakomu pojedincu stoje na uporabu. Ovo su „slobodna“ dobra, ali u kulturnom smislu; ona nisu „ničija“ (res nullius), kao ona prvo spomenuta.

Ali narodno gospodarstvo, baveći se vanjskim dobrima, ima u prvom redu na umu g o s p o d a r s t v e n a dobra, a to su ona, koja nisu svakomu u neograničenoj mjeri pristupna, niti nastaju bez čovječje suradnje, niti mogu biti izključivim vlatničtvom svih; ova se dobra ne mogu pribaviti po volji i bez ikakove muke; ona su p o t r e b n a, pa zato i jesu „dobra“. Da se do njih dodje, mora se promišljeno, sustavno raditi, t. j. gospodariti, pa se zato i zovu g o s p o d a r s k i m dobrima.

Ova vanjska gospodarstvena dobra dolaze u životu pod raznim prilikama. Ta dobra su ili s t v a r i (gibive ili negibive), ili o d n o š a j i, i to odnošaj čovjeka spram stvari, ili spram čovjeka.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Što čovjek ima različitije i brojnije potrebe, to si ih teže može sam pribaviti; pače ima dobara, koja čovjek nuždno treba, a ipak mu je nemoguće, da si ih sam svojom rukom pribavi. U ovakvim slučajevima čovjek mora tražiti pomoć svojih bližnjih, tražeći to dobro u drugoga i dajući mu od svoga dobra u zamjenu, što onaj želi. Odatle nastaje zamjena. Ako čovjek obećaje kakovu uslugu, ili odštetu, nastaje odatle obveza.

§ 7. Zamjena.

Zamjena dobara ima korien u razlikosti potreba, u razlikosti sposobnosti pojedinaca, te u odnošaju čovjeka spram prirode i družtva. Čim su ove osobne razlike veće i spomenuti odnošaji različitiji, tim je zamjena dobara nuždnija i veća.

Zamjena dobara započima ondje, gdje se je narod jur do nekog stupnja kulture popeo, gdje je već razdioba rada započela. Kako smo već prije vidjeli, narodi na nizkom stupnju kulture, n. pr. lovački i ribarski narodi sa svojim primitivnim gospodarstvom, ne imaju zamjene dobara, jer nemaju potrebe za to. Pa ni poljodjelski narod ne poznaje s početka zamjene, dok se nalazi na najnižem stupnju svoje kulture, jer tu dostaje jedna kuća, jedna obitelj ili zadruga samoj sebi, budući da se u samoj kući priredjuje i izradjuje sve, što za kuću treba. U obitelji, u zadruzi počima doduše razdioba posla, te u kući znadu svi članovi obitelji sve poslove (mužkarci mužke, a žene ženske poslove), ali s vremenom se koji član osobito uvješti u nekom stanovitom poslu, pa se ovakav majstor dade tada samo na to zanimanje i stane raditi i za svoje susjede, a oni mu za njegov rad davaju žitak, platno i ostale za život potrebne stvari. Tu je eto početak razvrstanju rada, pa ujedno i početak zamjene. — Mi smo već na drugome mjestu govorili, kako se je ta razdioba rada najprije i najbujnije razvila na dvorovima visokoga plemstva, svećenstva i samostana, pa se je tamo i usredotočila zamjena dobara. Kad se je jednom rad ovako razdielio, nastala je zamjena dobara nuždnom, jer je jedna vrst radnika postala ovisna o drugoj. Ovakva neprekidna, sustavna zamjena dobara nije ništa drugo, nego ono, što mi danas zovemo prometom. Zamjenjivati se mogu samo takova dobra, koja su sposobna za zamjenu, za promet. Takova pak dobra ili se sama po sebi mogu prenieti na drugoga, da postanu vlastničtvom druge osobe, ili ih barem drugi mogu

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

uživati (n. pr. glasbotvorac notama saobćuje ljudima u svom duhu zamišljenu melodiju, slikar saobćuje sliku bojama). U svakom slučaju su ta dobra takove naravi, da ne nastaju bez čovječje suradnje i da ne mogu biti bez ikakve muke svojinom svakoga. S napredkom kulture raste i množtvo ovakovih za zamjenu sgodnih dobara, jer s kulturom rastu i potrebe.

§ 8. Vriednost.

Zamjena dobara donosi sa sobom potrebu, da se odredi neko mjerilo dobara i potrebâ. Mi smo već prije spomenuli, da potreba dobru podaje vriednost, ali sama potreba nije jedina okolnost, o kojoj vriednost kojega dobra zavisi. Na tržištu n. pr. ima raznih soli, od najčistije kamene do najzamusanije zemljom i pieskom izmiešane morske soli, pa će od ovih vrsti najveću vriednost imati za kuharicu ona sol, koja će biti najzgodnija za porabu. Potreba dakle čini u obće neku stvar „dobrom"; ali uporabljivost joj daje posebnu vriednost. Prema tomu vriednost nije stvari prirodjeno svojstvo, već je vriednost samo odnošaj te stvari naprama svrsi. Budući da stvar može služiti raznim svrhama, to onda možemo govoriti i o raznim vrstama vriednosti.

U gospodarstvu trebamo stvari (dobra) ili u tu svrhu, da ih odmah potrošimo, ili da si pomoću ovih dobara pribavimo zamjenom druga dobra. U prvom slučaju procjenjujemo stvar s uporabne strane i govorimo o uporabnoj vriednosti; u potonjem se slučaju gleda na to, kakovu će vriednost imati stvar pri izmjeni, pa se govori o mjenitbenoj ili prometnoj vriednosti.

Nego svako gospodarstvo, koje se u istinu ekonomski, t. j. po nekoj promišljenoj osnovi i svrsi vodi, ide za tim, kako bi uz što manje žrtve što bolje udovoljilo svojim potrebama. Zato ovakovo gospodarstvo ne će paziti jedino na to, kakovu vriednost ima koje dobro za uporabu, već i na to, koliko će stajati. Ovu vriednost mi bismo nazvali pribavnom vriednosti (Kostenwert).

Uporabna vriednost kojega dobra zavisi o njegovoj kakvoći i kolikoći, te o većoj ili manjoj potrebi, dakle i o časovitim (vremenitim) i mjestnim potrebama, t. j. neko dobro ima u nekom mjestu tako dugo vriednost, dok potreba nije zasićena.

Kako se odatle vidi, vriednost se nekog dobra može sa raznih gledišta posmatrati, te u razne razrede i stupnjeve razvrstati, no

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

glavni su uvjeti vriednosti: potreba kojega dobra, te kvalitativna i kvantitativna sposobnost, da toj potrebi udovolji.

To su eto uvjeti za vriednost kod onih dobara, koja su odredjena za neposrednu uporabu. Malo drugačije stoji stvar kod onih dobara, koja si čovjek odredi u svrhu, da ih do zgode zamieni (proda), a ne da svojoj časovitoj potrebi udovolji.

Prometnu vriednost (Tauschwert) mogu imati samo ona dobra, koja uz neku priznatu uporabnu vriednost mogu biti u izključivom posjedu neke osobe, te se mogu prenieti. Ima mnogo dobara, koja su u istinu vrlo potrebita, ali se ne dadu prenieti, pa zato nisu ni sgodna za zamjenu. U drugu ruku ima opet takvih dobara, koja bi bila sgodna za zamjenu, dala bi se prenieti, ali nemaju uporabne vriednosti, ili ih ima toliko, da ih svaki čovjek može uzeti, svakomu su pristupna (n. pr. „slobodna“ dobra). Vriednost dakle kojega dobra, obzirom na zamjenu, zavisi i o potežkoćama, kojima se dolazi do toga dobra (ne smiju biti „slobodna“ dobra), te o tom, mogu li se u istinu zamieniti, t. j. prenieti i u izključivi posjed predati. A povrh svega toga dolazi naravski kao bitni uvjet i potreba, jer bez ove ne može biti ni uporabne vriednosti, a još manje mjenitbene.

Kako se odavle vidi, mora neko dobro imati više uvjeta, da bude sgodno za zamjenu, da bude imalo veću mjenitbenu ili prometnu vriednost, nego ono dobro, koje je odredjeno za neposrednu uporabu. Odatle sliedi, da je prometna vriednost podvrgnuta mnogo većim promjenama, nestalnosti i talasanju, nego uporabna vriednost.

Narodi na primitivnom stupnju kulture i gospodarstva ili u obće ne imaju zamjene dobara, ili ako je imaju, zamjenjuju dobra u naravi (robu za robu). A odatle sliedi, da se pri takovoj zamjeni pazi u prvom redu na uporabnu vriednost dobara, jer se zamjenjuju samo onakve stvari, koje jedna ili druga strana potrebuje za neposrednu uporabu. Prema tomu prometna vriednost nije poznata niti na nižem stupnju zamjene, a kamo li na nižem stupnju gospodarstva. Prometna vriednost nastaje ondje, gdje se je zamjena digla već do veće savršenosti, do prometa. U današnje vrieme, gdje se je podigao promet i kultura do velike savršenosti, mjere se dobra više prema prometnoj, nego uporabnoj vriednosti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

§ 9. Imetak.

Sbroj svih gospodarskih dobara, što spadaju u vlastničtvo koje fizičke, ili juristične osobe, nazivamo njezinim imetkom. Nečiji imetak, ili njegova veličina, može se odrediti absolutno, ili relativno. Absolutna količina imetka odredi se tako, da se odredi vriednost svih dobara, što pripadaju k ovomu imetku. Vriednost se računa obično prema prometnoj vriednosti. — Relativna količina (vriednost) imetka proračuna se tako, da se od absolutne vriednosti odbiju popriečne potrebe gospodareve, pa se onda ovaj preostatak omjeri o osrednji imetak socijalno jednako stojećih osoba. — Iz odnošaja imetka naprama gospodarevim potrebama mogu se odrediti pojmovi siromaštva, blagostanja i bogatstva. Gdje su potrebe gospodareve veće, nego imetak, t. j. gdje dohodak imetka ne dostaje, da podpuno pokrije potrebe, tu velimo, da vlada siromaštvo; gdje pak izmedju imetka i potreba obstoji pravedan odnošaj, tu se govori o blagostanju. Gdje je imetak daleko veći od potreba te izgleda ugledan i onda, ako se omjeri s imetkom drugih osoba na istom socijalnom stupnju, to zovemo takav imetak bogatstvom.

Nego nijedna procjena imetka nema trajne vriednosti, već samo časovitu, koja vriedi samo za neko vrieme. U jednu ruku mogu se potrebe sad povećati, sad umanjiti; a u drugu može se i vriednost, budi uporabna, budi prometna, kod mnogih dielova imetka promietiti. A i način gospodarenja mnogo odlučuje, kakovu vriednost ima, ili bi mogao imati koji imetak.

Tako eto procjenjuje ekonomska znanost imetak pojedinaca, privatno gospodarstvo. A kako stoji stvar s narodnim imetkom?

Kao što kod pojedinih ljudi, tako se može govoriti i kod narodnog imetka o bogatstvu i siromaštvu. Razlika je samo u tom, što kod pojedinaca odlučuje poglavito količina imetka, a kod cieloga naroda odlučuje uz količinu dobara i njihovo razdieljenje. Tako ne može da bude govora o kakvom blagostanju naroda, gdje je veći dio narodnog imetka sgrnut u rukama šačice gavana, a manji dio zapada milijune ostaloga naroda; gdje na jednoj strani zlatna oligarhija u slasti orgije slavi, dok na drugoj strani pauperizam milijune naroda raztače. — Ovime ne ćemo da reknemo, e je nesreća, ako u narodu ima bogatuna; već mislimo reći, da je nesreća, gdje u narodu nema srednjega imućnoga starliša. Svakako je najbolje razdieljenje ondje, gdje se pokazuje neko postepeno blago-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

stanje od najnižega razreda do najvišega. Zato je sveta dužnost države brinuti se za blagostanje svih slojeva naroda. Od države se ne može zahtievati, da provede jednakost medju svojim gradjanima; od nje se ne može ni to zahtievati, da podieli vlastničtvo nad dobrima, da uzme od bogatih, pa njihovo podieli medju siromake. Ali od države se smije zahtievati, da omogući i zajamči svakomu dostojnu naplatu sgodnim uredbama. Medju pojedinim gospodarskim hrpama bilo je i bit će uviek borbe, ali pri tom ne smije država stajati prekrštenih ruku, kako to nauča ponajvećma manchesterska škola sa svojim: „Laisser faire, laisser passer", te gledati, kako jedan dio družtva pada žrtvom drugomu dielu. Svi dielovi družtva sastavni su dielovi jednoga naroda, jednoga državnoga organizma, pa ako se zato jedan dio odveć razvije na račun drugoga, tada mora drugi okržljaviti, a to škodi cielomu državnom organizmu. Država pak, kao jedinstveno tielo, mora da ima pred očima blagostanje cieloga tiela, cjelokupnoga naroda.

Narodni imetak, rekli smo, može se cieniti upravo kao i imetak pojedinih ljudi. Dakle tu se može mjeriti absolutno i relativno bogatstvo naroda. Absolutno je bogat onaj narod, u kojega je količina dobara absolutno velika, bez obzira na odnošaj narodnih potreba prema toj količini dobara, bez obzira na druge države i na odnošaj, kakav vlada izmedju količine dobara i narodnih potreba u tim državama. Nego ovakova absolutna procjena nema osobite, a nikakve praktične vriednosti. Mnogo više vriedi relativna procjena i relativno bogatstvo naroda, t. j. ono bogatstvo, koje još preostaje preko svih narodnih potreba i koje se u omjerivanju spram bogatstva drugih država ugledno pokazuje. Stoji li ovakovo relativno bogatstvo absolutnom narodnom bogatstvu o boku, tada istom postaje narodno bogatstvo političkim faktorom, političkom moći, koja može da napram vani imponuje.

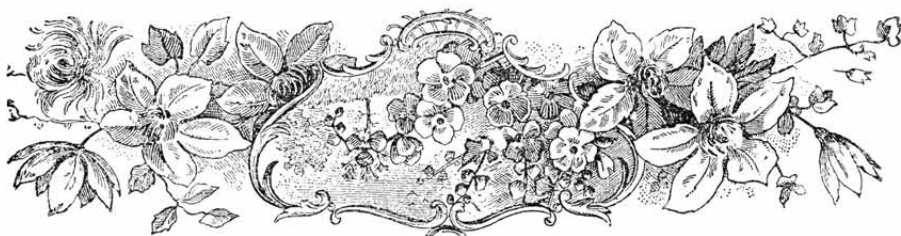
Imetak pojedinaca obično se cieni po prometnoj vriednosti pojedinih sastojnih dielova toga imetka; narodni imetak naprotiv ne valja cieniti po prometnoj, već po uporabnoj vriednosti. Jer kada bi se narodni imetak po prometnoj vriednosti njegovih sastojnih dielova računao, tada bi ostali gotovo najvažniji sastojni dielovi narodnog imetka izvan računa, kao n. pr. luke, uredjene plovne rieke, razni drumovi itd. Ako je možda koja grana narodnog imetka veća prometnom vriednošću, nego uporabnom, tada i narodni imetak time ništa ne gubi, već se to broji samo kao čisti prirast vriednosti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Da se narodni imetak uzmogne barem približno procieniti, valja paziti na sliedeće okolnosti, koje nam pri ocjenjivanju kao kažiput služe: 1. Prilično udobno stanje nižega sloja pučanstva. — Ovo u svim državama sačinjava pretežnu većinu naroda. Zato mora biti i veliki dio narodnog blaga u rukama ovoga diela pučanstva, ako se kod njega opaža kakovo blagostanje. — 2. Množtvo skupocjenih gradja i gradjevina, sustavno provadjano poboljšanje zemljišta, kao što je to umjetno natapanje i odvodnja, razni putevi i ceste, brojni humanitarni i naučni zavodi. — 3. Isto tako odavaju narodno blagostanje sjajna s velikim troškovima skopčana poduzeća pojedinih državljana u privatne svrhe (samo ta poduzeća i ti troškovi moraju biti ekonomski razboriti, a ne kakova razsipnost), kao i slična poduzeća države u javne svrhe. — 4. Jednako svjedoče za narodno blagostanje i česta velika plaćanja u prometu, te posudjivanje novca inozemnim dužnicima. (N. pr. francuzki državljani pozajmljuju novac Rusiji; belgijski novčari pozajmili su novac mnogim austrijskim i talijanskim gradovima.)

To su eto točke, po kojima se narodni imetak prosudjuje. No naše je mnienje, da se u prvom redu ima pitati: u kakovom se stanju nalazi onaj razred pučanstva, koji je u državi brojem najpretežniji. Ako je ovaj razred imućan i ikoliko prosvietljen, lako će stvoriti sve one ostale uvjete; ako je pak ovaj dio pučanstva biedan, tad sve one ostale oznake nisu nego varka. — K tomu valja takodjer posvetiti pažnju i prosvjetnom stanju naroda. To je takodjer kapital, premda se ne da niti po prometnoj niti po uporabnoj vriednosti odmjeriti. Mi bismo se pače usudili uztvrditi, da je ovo najveće narodnje bogatstvo te izvor svemu ostalomu bogatstvu. Neka se samo sjeti čitatelj, što je sve preživjela Francuzka tamo ot Ljudevita XIV. pa do godine 1872., pa gle, taj narod ne zaosta niti u prosvjeti, niti u gospodarstvu ni za kojim prosvietljenim narodom, koji je možda u boljim prilikama dva vieka živio. A eto u Rusiji vlada siromaštvo, premda ruski narod nije od viekova tolikih i takovih krvarenja i invazija pretrpio, kao francuzki. A što da se rekne tek o Turskoj, koja jedva kamate plaća za ratnu odštetu, dočim je Francuzka četiri puta veću odštetu za koje dvie godine izplatila! A zašto? Zato, jer je prosvietljeni francuzki narod imao u svojoj prosvietljenosti kapital, kojim je izravnao sve nedostatke, što su zle kobi naniele njegovu gospodarstvu.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Treće poglavlje.

O produkciji dobara i njenim faktorima.

§ 10. O produkciji u obće.

Bog je čovjeka obdario nekim nuždnim dobrima u obilnoj mjeri. Takova su dobra sunčano svjetlo i toplina, zrak, voda i zemlja. Ali sve ovo ne udovoljava čovječjim potrebama. Veliko množtvo dobara mora čovjek sâm svojim umom i svojom rukom priraditi. Ona djelatnost, kojom si čovjek ta dobra stvara i priradjuje, zove se priradnja ili produkcija („proizvodnja"). Prema tomu rekli bismo: produkcija je stvaranje gospodarstvenih (ekonomskih) dobara čovječjim sudjelovanjem.

Produkcija sadržaje u sebi dva momenta: tehnički i gospodarski. Zato podpuno uspjela produkcija mora tehnički i ekonomski uspjeti. Mjesto dugoga opisivanja neka jedan primjer razjasni svu razliku medju obim nazivima i njihovim sadržajem. Čizmar A napravi za gospodina B dobre čizme, koje pristaju, kao da su na nogu „salivene". B je vrlo zadovoljan s čizmama, pa ih primi. Ovdje je produkcija tehnički podpuno uspjela. No gospodin B mjesto da čizme odmah plati, obeća, da će ih platiti „na prvoga", pa medjutim ode u Ameriku, ne platívši čizmaru ni novčića. U ovom je slučaju produkcija uza svu tehničku uspjelost ekonomski skroz neuspjela. Produkcija bi bila ekonomski uspjela onda, kad bi čizmar bio dobio takovu naplatu, da bi ova sadržavala: 1) sav novac, što

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ga je čizmar dao za kožu i druge stvari, što za priugotavljanje čizama trebaju; 2) naplatu za muku i vrieme (rad), što ga je trebao, dok je čizme izradio; 3) odštetu za izrabljivanje svoga alata; 4) kamate na novce, što ih je uložio u kožu potrebnu za čizme; 5) neki manji ili veći pretičak (dobitak) povrh svega predjašnjega. Mjesto čizmara možemo pomisliti i kakovog velikog industrijalca, n. pr. tvorničara sukna, koji hoće da priugotovi sukna u vriednosti od jednog milijuna kruna. Ovaj tvorničar računat će ovako: Tekući kapital, što ga je uložio u vunu, od koje će se napraviti sukno, iznaša n. pr. 500.000 K; kamati na ovu glavnicu po 4% na tri mjeseca (jer tako dugo traje, recimo, izradnja) iznose 5000 K; izrabljivanje strojeva iznosi, recimo, 1000 K; plaća radnicima 100.000 K. U cieli posao uložio je tvorničar dakle glavnicu od 606.000 K, a roba mu poslije jedne godine dana unese jedan milijun kruna. U ovoj svoti sadržane su sve gore spomenute skrižaljke, te kamati od 606.000 K na godinu dana (24.000), njegov tehnički rad (nadzor, računanje itd.) za godinu dana (n. pr. 24.000 K). Ostane tada još oko 300.000 K, u kojima je sadržana tako zvana riziko-premija i čisti dobitak. U ovom je slučaju produkcija ekonomski vrlo dobro uspjela. No neka se sva zaliha sukna proda istom nakon pet godina, i to tek za 700.000 K, tada težko da će se tvorničar pohvaliti ekonomskim uspjehom uza sve to, što je namirio sve troškove produkcije i kamate od tri godine na uloženi kapital, jer je sav njegov rad i riziko-premija tako malena, da bi on bio više zaslužio, da je bio poslovodja u tudjoj tvornici, dakle kao radnik, nego što je zaslužio ovako, kao svoj tvorničar.

Iz ovih se primjera može vidjeti, da se neka produkcija pokazuje ekonomski tim većma uspjelom, čim manje vremena, rada i pripomoćnih dobara iziskuje njezin tehnički uspjeh.

Kod produkcije govori se uz tehničku i ekonomsku stranu još i o produktivnosti i rentabilnosti produkcije. Produktivna (plodonosna) je svaka produkcija, koja stvara nova dobra za udovoljenje stanovitih potreba. Ovo sasvim odgovara gore opisanom „tehničkom uspjehu“. Svaka tehnički uspjela produkcija jest produktivna, jer stvara nova dobra, koja udovoljuju svojoj svrsi baš zato, što su uspjela. A jer je produkcija uspjela, zato su se iz nje porodila nova dobra.

Još jače se podudaraju pojmovi „rentabilnost produkcije“ i „ekonomska uspjelost“ njezina. Rentabilna je naime ona produkcija,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

koja odbacuje rentu, t. j. stanoviti čisti dohodak; a „ekonomska uspjelost“ produkcije stoji u tom, da produkcija uz namirenje svih svojih troškova odbacuje još i čisti dobitak. To dakle za pravo nije drugo, nego samo druga rieč za iste pojmove.

Sada se samo pita, da li je svaka produkcija rentabilna i je li renta plod produkcije; dakle: u kojem odnošaju stoji produktivnost prema rentabilnosti?

Svaka je produkcija — a i mora biti — manje ili više produktivna, ili o produkciji ne može da bude govora, jer svaka produkcija mora da iznese na sviet više ili manje, bolje ili lošije robe. Nego za producenta (tvorničara, rukotvorca) ima veću vriednost to, da mu produkcija bude rentabilna. A produkcija je rentabilna onda, kad se izpune svi oni uvjeti, što smo ih spomenuli kod „ekonomskog uspjeha“ produkcije. Najmanju mjeru (minimum) rentabilnosti donaša produkcija, ako produkti namiruju sve njezine troškove i osobni rad producentov. Ovo je tako zvano zastojno stanje (stagnacija) u produkciji, jer se imetak producentov, ako se baš i ne umanjuje, ne povećava, a riziko uviek traje. Zato se ovo stanje u produkciji i zove zastojnim, te je redovito prielazno, t. j. za neko vrieme ili mora produkcija postati rentabilnom, ili će producent prestati dalje raditi, te glavnicu na kamate uložiti. U ovom slučaju ima barem jednu brigu manje: stresao si je vječni riziko s ramena. Odatle eto sliedi, da sa produkcijom mora bezuvjetno biti skopčana i rentabilnost, ili produkcija inače ne može da obstoji.

A sada se može pitati, mora li biti i obratno, t. j. može li rentabilnost obstojati i bez produkcije, ili je ona vezana na produkciju onako, kako je produkcija na rentabilnost?

Na ovo pitanje odgovara svakidanje izkustvo, da rentabilnost može obstojati sama o sebi, te ne treba biti vezana na produkciju. Jedan će primjer cieli odnošaj razjasniti. U neko primorsko mjestance, što leži daleko od šume, običavali su seljaci doganjati na konjima drva. Svakog petka i svetka došlo bi do stotinu konja natovarenih drvima. Stanovnici toga mjestanca nakupovali bi tada drva za cieli tjedan, sve do drugoga petka. Takov saobraćaj izmedju mješćana i seljana trajao je od davnine, ali se to jednoga dana za čas preokrene. U isto mjestance naseli se naime neki žudija, koji se dosjeti, kako će bez muke napraviti trgovinu. U petak u zoru izadje on izvan mjesta na čitav

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

sat daleko drvotržcima u susret, te sve tovare drva djelomice kupi, a djelomice zakapari. Seljani dodju u mjesto, ali drva ne nose na pazar, već ih onako u svežnjima stovare žudiji pred kuću, poberu novce, pa hajde kući. Videći mješćani, da više nikakva drva ne dolaze na pazar, biše prisiljeni, da svi idu kupovati k žudiji. No kod njega svežanj drva stoji dvostruko onoliko, po što su seljani prodavali. Žudija eto nije ništa producirao, a dobio je novce na novce, učinio je u istinu rentabilni posao, a da nije niti za jedan novčić producirao. Rentabilnost ekonomske djelatnosti može dakle u stanovitim slučajevima obstojati i bez produkcije dobara.

Nego produkcija nije nipošto samonikla biljka, koja bi rasla, gdje se i ne posije Baš je obratno. Ona je vrlo osjetljive naravi, zato niče i uspieva samo pod stanovitim uvjetima, pa i tada se mora gojiti i njegovati, jer opet lako zahiri i propane. Koji su to uvjeti, pod kojima produkcija može da nastane, te da se razvije i procvate, to ćemo promatrati u sliedećem odsjeku.

§ 11. Temeljni uvjeti za razvitak produkcije.

Temeljni uvjeti za razvitak narodne produkcije dvovrstne su naravi: moralni i materijalni. U prve brojimo slobodu osobe, t. j. skup prava i dužnosti, štono se vežu na osobu kao pravni subjekat; zatim slobodu imetka, t. j. pravni odnošaj osobe prama gospodarskim dobrima. U potonje uvjete spada zemljište, na kojem narod kao na podlozi gradi i radi, gospodari; zatim rad, ona djelatnost, kojom narod stvara gospodarska dobra; napokon kapital ili sredstva, pomoću kojih čovjek razvija gospodarsku djelatnost na spomenutoj podlozi. Svi ovi uvjeti i odnošaji moraju biti uredjeni i odredjeni, hoćemo li, da se razvije i procvate prava narodna produkcija. Bez ovakovog uredjenja ne da se ni pomisliti miran i skladan obstanak mnogobrojnih gospodarskih jedinica medju sobom, gdje je sebičnost i koristoljubivost pokretač svega rada. Ovo pak uredjenje moguće je samo u državi i po državi. Zato treba da se ovdje u kratko dotaknemo odnošaja države spram narodnog gospodarstva.

Narodno gospodarstvo jedno je od najjačih materijalnih sredstava države za izpunjenje njenih zadaća i svrha. Zato je u interesu države, da to sredstvo bude što jače, zato ona mora da po-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dupire i unapredjuje narodno gospodarstvo, što bolje znade i može, jer time samo sebe jači. Znanost o narodnom gospodarstvu iztražuje i sakuplja pravila i zakone o unapredjenju narodnoga gospodarstva, ali država si pridržaje pravo, da po svojoj uvidjavnosti i prema državnim potrebama ta pravila upotrebi, kada, gdje, i kako misli, da to sredstvo državi najbolje služi.

Svakomu je narodu u krvi (imanentna) ekonomska sila, koja ga nagoni na gospodarenje, te upravo i stvara svako narodno gospodarstvo. Ovu evo gospodarsku narav uzima država na oko i smatra je nekom vrstom osobe, koja stvara kapital. Ali ta osoba nije tek stanoviti broj pojedinaca, ili stanoviti razred društva u državi, već ona obuhvaća svekoliko društvo, svekolike gospodarske jedinice u državi. Kad se zato veli, da je dužnost države podupirati osobnost, koja stvara kapital, tad se pod tim ne smije razumievati, e je dužnost države, da podupire pojedinca napose, da pojedincu daje. Samo gospodarsku sveukupnost ona mora podupirati, t. j. svima podati jednake uvjete za stvaranje kapitala, i to uvjete, kojih si sam pojedinac ne bi mogao stvoriti. Država ima po mogućnosti svakomu omogućiti, da što sebi priskrbi, ali nikomu ne smije davati. To bi bo značilo: jednima uzimati, pa drugim davati. Na ovom temelju znači obogaćenje pojedinaca — obogaćenje države i cieloga društva. Iz ovoga obogaćenja i obogaćivanja zapada neki dio i državu, koja ovime opet dobiva sredstava, da proširi uvjete za obogaćenje ciele gospodarske sveukupnosti.

Pa upravo zato, što država ima pred očima unapredjenje ciele gospodarske sveukupnosti, a ne pojedinaca-gospodara, nastaje za nju dužnost, da stvori takove odnošaje, da uvjeti kapitalizovanja (a to je svrha svega gospodarstva) ne budu vezani na kapital. Odatle bi se naime porodio uvjet, da jedino kapital bude kadar kapitalizovati, a odavle bi se porodio nezdravi odnošaj, da imućni postanu sve bogatiji, a siromasi sve siromašniji. Država mora nastojati, da uvede takove uredbe, koje omogućuju svakomu gospodarskomu radu mogućnost kapitalizovanja. Samo na ovaj način može se omogućiti prielaz medju razredima pučanstva, t. j. prielaz iz jednoga razreda u drugi. A nepobitna je dužnost moderne države, da omogući svojim državljanima, da se svojim radom podignu iz nižega razreda u viši, iz biede do blagostanja. Evo ove uvjete mora država stvoriti, a dalje neka se državljani sami brinu, da se ovima uvjetima okoriste i da se svojim gospodarskim radom podignu.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Jedno od najbitnijih sredstava za razvitak narodnog blagostanja jest produkcija gospodarskih dobara. Zato država mora stvoriti uvjete za podignuće i procvat produkcije. A to su upravo moralni uvjeti, koje smo malo prije naveli.

A. Moralni uvjeti produkcije.

§ 12. Osobna sloboda.

Osobna sloboda stoji u tom, da se pojedinomu čovjeku u državi zakonom prizna pravo, da svoje duševne i tjelesne sile može po volji na svoju korist upotriebiti, koliko to stoji u skladu sa obćim dobrom te zakonom koli ljudskim, toli božjim.

Povjest uči, da je u starom i srednjem, pa i u novom vieku do nedaleke prošlosti u svim državama bio velik dio državnoga družtva (naroda), koji nije bio slobodan. Razlozi tomu nisu bili jedino političke naravi, već i velikim dielom gospodarske. Jači narod podjarmio je svoga slabijega susjeda u tu svrhu, da susjedovu zemlju proglasi svojom, a na njoj obitavajući narod svojim robom, koji je imao tu zemlju obradjivati i njene plodove gospodaru donositi, ili barem neku odredjenu svotu, ili ini kakvi harač u naravi plaćati. Pobjeditelj je običavao takodjer povesti jedan dio pobiedjenoga naroda kao roblje u svoju zemlju, pa su ti robovi onda morali obavljati služinske poslove, za koje se nije pristojalo, da ih obavlja slobodan gradjanin. U starih klasičnih naroda mogao je pod nekim uvjetima pasti u robski stališ i slobodni gradjanin na temelju tadanjih državnih ustanova. (Rimljanin je mogao biti radi duga prodan u robstvo s onkraj Tibera; otac je mogao sina prodati u robstvo.) U srednjem vieku u zapadnoj Evropi nastao je brojni stališ neslobodnih već sa samim postankom zapadno-evropskih država. Franci, Burgundi, Goti, Langobardi, osvojivši pokrajine zapadnorimskoga carstva, razdielili su, kako jur negdje prije rekosmo, osvojenu zemlju medju svoj narod, a urodjenike učiniše kmetovima osvajačâ. Uza sve to, što su se s vremenom podigli brojni gradovi, a gradjani bili slobodni, ipak se stališ neslobodnih nije smanjivao, nego povećavao. Kako je do toga došlo, to smo već na svome mjestu spomenuli. — Naš hrvatski narod imao je takodjer roblja od prvoga dana, odkako je zavladao svojim zemljama. Konstantin Porfirogenit

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pripovieda, da je one Avare, koji su preostali iza boja, učinio robljem. Da su svi robovi stajali pravno i ugledom daleko izpod slobodnog naroda, svjedoči Porfigenitova primjetba, da su se ti podjarmljeni Avari još u njegovo vrieme obličjem podpuno razlikovali od Hrvata. Dakle iza preko 300 godina sačuvali su ti Avari svoj tip. A to se može samo tako razumjeti, što su se ženili samo izmedju sebe. Avar nije mogao da se oženi slobodnom hrvatskom ženom, a slobodni Hrvat nije se ženio avarskom robinjom. To je bilo po svoj prilici infamno, sudeći po anologiji kod drugih naroda.

U srednjem je vieku svaki slobodni gradjanin imao svoju zemlju, svoj imetak. Tko nije toga imao, nije mogao kao slobodan živjeti. Zato su mnogi inače slobodni vlastnici dali svoj imetak u zaštitu jačih susjeda ili samostana, te time postali kasnije dobrovoljno neslobodnima ili kmetovima svoga štitnika.

Napredak kulture, razvitak razdiobe i razvrstbe rada omogućio je mnogomu pojedincu, da živi i bez vlastite zemlje. Ali ovo su bili samo pojedini slučajevi. U glavnom bio je seljak kmet, pa je mogao do slobode doći samo u gradskim ili manastirskim zidinama time, da je u gradu izučio kakav zanat, te postao gradjaninom, ili da je u manastiru stupio u koji red. Ovakav poredak potrajao je u Evropi do konca XVIII., pače velikim dielom još i kroz prvu polovicu XIX. vieka. Striliške povlastice razdielile su državno družtvo u tri slobodna striliša: plemstvo, kler i gradjanstvo, dok je seljak kmetovao i robovao svima trima. Ova tri razreda bila su tako ogradjena svojim povlasticama, da je prielaz iz jedne klase u drugu bio skopčan s težkim uvjetima, a kmetu se je bilo gotovo nemoguće podići u više klase. Istom francuzka revolucija stresla je ove verige striliških povlastica s francuzkog naroda, a iz Francuzke prešle su ideje slobode i jednakosti i u druge narode. Mi smo iztaknuli francuzku revoluciju zato, jer je osamljenih ustanaka, koji su išli za političkim, socijalnim i gospodarstvenim preporodjenjem seljačkog striliša, bilo i u drugih naroda. Za to ne treba da tražimo primjere u tudjini, kad ih imamo i kod kuće. Seljački ustanak u hrvatskom Zagorju pod vodstvom stubičkoga seljaka Matije Gubca, toga slavnoga mučenika za slobodu hrvatskoga seljaka, najbolje je svjedočanstvo, da hrvatski narod još nije bio izgubio sviesti o svom čovječem dostojanstvu i o postulatima spojenima s tim dostojanstvom, ma koliko bio ugreznuo u klanje s Osmanlijama, ma koliko ga i kinile orgije obiestnoga plemstva. Tri stotine godina iza Gubčeve

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

smrti proglašena je ona sloboda hrvatskom seljaku upravo s onih pet kamena na Markovu trgu u Zagrebu, gdje je za tu slobodu junački Matija pretrpio junačku smrt.

Kada je bila proglašena sloboda i jednakost državljana pred zakonom, kada su dakle bile ukinute striliške povlastice, tada je već bila industrija dobro napried pokročila, a novčano gospodarstvo u cvatu. Već sam novčani sustav dobrano je doprinesao oslobodjenju neslobodnih, jer se je mogla mnoga dužnost u novcu izplatiti, mjesto radnjom odslužiti. Naravski, da se je to dogadjalo samo u osamljenim slučajevima, no ovi pojedini slučajevi utrli su malo po malo put običaju. Razvitak gospodarstvenog života sve je većma jačio oslobodjenje još prvo, nego što je sloboda bila zakonom zajamčena. Ali pravoj gospodarskoj slobodi nije bilo pravog razvitka, dok nije pobiedila sloboda na političkom polju.

Proglašenje osobne slobode i jednakosti odstranilo je stara preimućtva, povlastice manjega diela pučanstva, da živi na račun većega diela naroda. Razmjerno malen broj odabranih trošio je prirad i muku cieloga naroda, a ovaj narod, znajući, da ne radi za sebe, već za drugoga, nije naprezao svojih sila, pa se zato gospodarstvo nije intenzivno vodilo, niti onoliko donašalo, kao poslije.

Sloboda osobe doniela je sa sobom slobodu u izboru zvanja i obrta. U vrieme striliških povlastica mogao je sin nasliediti samo zanimanje svoga otca. Ova je sloboda učinila svakako mnogo za procvat produkcije, jer onaj rad, koji se dobrovoljno i s ljubavlju obavlja, svakako bolje napreduje, nego onaj, koji se obavlja pod silu i proti volji. Ova je okolnost znatno dopriniela k prielazu iz jedne klase pučanstva u drugu: obrtnik se mogao dati na poljodjelstvo, a poljodjelac na obrt. A to prije nije bilo lako, jer se je obrtnik bojao, da ne postane kmetom, a seljak opet nije baš lako bio primljen u ceh.

Dalje, dopust za tjeranje obrta nije više zavisio o samovolji cehova, koji su se s vremenom bili izrodili u monopol nekolicine obitelji. Po cehovskim pravilima mogao je naime tjerati obrt samo „meštar“. A meštrom je postao samo onaj kalfa, koji je znao napraviti takav „majstorštuk“, da ga je cehovsko vieće proglasilo sposobnim za samostalan rad, te ga primilo u svoj ceh. Ali po tadanjim državnim uredbama morao je sin pripadati otčevu striliśu. Zato su cehovski meštri uveli na neki način odredjeni broj članova

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

svoga ceha, pa je tako šačica obitelji malone kroz viekove čuvala ceh za sebe i svoje potomke, uporno braneći, da se broj cehovskih članova poveća i konkurencija ponaraste. Zato su na sve moguće načine otežčavali „majstorštuke". A kada ni to nije pomoglo, onda su stavljali kojekakve neprilike obiteljske naravi (tako n. pr., da nitko ne može postati meštrom, koji ne dokaže, da mu u obitelji sve do djeda ili pradjeda nije bilo nezakonita djeteta).

Svega je toga nestalo, kada je država stala dieliti koncesije ili obrtne dozvole. A pogotovo tih potežkoća nestade, kad su se razvile razne grane industrije, osobito velika industrija sa svojom vele razvitom razdiobom rada, za kojom je sliedilo provadjanje manje više podpune obrtne slobode.

A sve ove okolnosti imale su tu posljedicu, da je interes radnika postao mnogo uže skopčan s uspjehom rada, jer je o tom uspjehu jednako zavisio i njegov probitak.

I tako eto vidimo, da je izvojštenje osobne slobode imalo ne samo političku vriednost za pojedince, tako da je narod, ili u neku ruku svaki pojedinac, postao nosiocem državne suverenosti, o čem ovdje nije mjesto da se dalje razpravlja, već je ta sloboda doprinela i gospodarstvenomu preporodu. Ta eto nas povjest uči, da su gospodarstveno napredovali samo oni stališi, koji su uživali slobodu, kao i oni pojedinci, koji su tim stališima pripadali. Nego najuže je skopčana s osobnom slobodom sloboda imetka, jer je upravo ona prva rodila ovu drugu. Slobodno gibanje osobe donielo je sa sobom i slobodno gibanje njezina vlastničtva. No budući da ova uredba ima i svoju posebnu povjest, zato mislimo, da ne će biti suvišno, ako i tomu posvetimo jedan posebni članak, i to tim više, što to zahtieva i lakši priegled gradje.

§ 13. Privatno vlastničtvo.

Kao što se može prava djelatnost i râd razviti samo pod uvjetom osobne slobode, tako se može i kapitalizovanje razviti jedino pod uvjetom, da onaj, koji radi, bude podpuno siguran, da svoju muku i zaradu može u svako vrieme uživati po svojoj volji; da mu njegove muke ne može nitko oduzeti, niti mu braniti, da se svojom zasluženom imovinom po volji služi. Samo će pod tim uvjetima čovjek časovite suviške spravljati i čuvati za budućnost, te nastojati,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

da tih suvišaka bude što više. Ovaj pak uvjet zove se pravo slobodnog vlastničtva.

Narodi na primitivnom stupnju kulture obično ne poznaju nego zajedničko vlastničtvo. Prielaz od skupnog do privatnog vlastničtva nije se preko noći razvio, već se prikazuje kao dugi put kulturnoga razvijanja. Privatno vlastničtvo utire si put tek malo po malo, počimajuć najprvo vrlo čednim pokušajima. Pojedinci počimaju prisvajati u izključivi posjed bez dvojbe ponajprije malene stvari, koje su služile osobnoj porabi, n. pr. rublje, oružje itd. Iza toga sliedilo je izključivo prisvajanje prava na gibiv imetak, n. pr. stoku, konje itd. A najposlije iza dugoga vremena dolazi na red dieljenje i prisvajanje negibivosti, n. pr. sgrada, te napokon izključivi posjed zemljišta. Povod je prisvajanju dobara u izključivo vlastničtvo dala narodu različita narav pojedinaca. Jedan je u zadruzi nada sve sebičan, drugi nada sve nehajan. Onaj će prvi ovomu odkidati s njegove hrpe, pa na svoju metati, i to s prostoga razloga, što znade, da se onaj nehajnik ni dosjetiti ne će, a kamo li pitati. Jedan u zadruzi može biti vrlo radin, brižan i marljiv, drugi bi samo spavao, uživao, trošio i zabavljao se, ali mu se ne da znojiti kod posla. Onomu prvomu bome se ne će dopasti, da se muči za ovakvoga lienoga truta. A najobičnije se dogadja, da je siledžija i otimač prvi početnik izključivog prisvajanja. K ovim socijalnim razlozima obično se pridruže i politički, jer povjest prikazuje narode obično već u nekoj političkoj organizaciji, koja već sama sobom donaša zapoviedajuću i slušajuću stranu u družtvu. Zapoviedajuća vlast (sila) ne obstoji samo po svojoj moralnoj kriepostі, već i po svojim materijalnim sredstvima. I tako poglavice naroda od najvišega pa do najnižega moraju imati neku veću silu, nego drugi pojedinci. Tom će oni silom uvesti pravo na neki posebni dio dobara, pomoću kojih će nadvisivati moću i ugledom sve druge. Upravo ta okolnost donaša potrebu, da se uvede institucija privatnog vlastničtva i naprama dolje. Jer ako je stajalo poglavicama do toga, da si izvojšte pravo na pobiranje nekog prihoda, to je narodu opet stajalo do toga, da se ustanovi mjera, do koje može poglavica pobirati prihod od pojedine zadruge, ili obitelji. Ovime se je plemenski zajednički posjed razdielio u zadružni ili obiteljski; a odavle do osobnog vlastničtva zemljišta bio je samo jedan korak. Kod Grkâ i Rimljana, osobito kod ovih potonjih, razvilo se privatno vlastničtvo podpunoma. Do

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

tančine izradjeno rimsko pravo pokazuje privatno vlastničtvo malone u svim mogućim odnošajima modernoga doba. Zato gotovo nema civilizovanog naroda u Evropi, koji nije uz neke preinake veći, ili manji dio rimskoga prava primio u svoje pravo. Pojmove „posjed" (possessio) i „vlastničtvo" (dominium), koji se u običnom životu toli slabo razlikuju, a u pravničkom su jeziku toliko oprečni, rimsko je pravo tako oštro odsjeklo, da ti pojmovi u istom smislu i danas vriede. A to nije malena stvar, jer se precizovanjem ovih pojmova udario temelj pravnomu odnošaju osobe spram stvari vanjskoga svieta i spram družtva. Ovime je stvorena solidna podloga individualnim gospodarstvima (gospodarskim jedinicama) i temelj, na kojem je mogao pojedinac razviti sve svoje sile na svoju vlastitu korist. Jer uporedo s pojmom, t. j. s pravom vlastničtva, razvijale su se i odredbe, koje su to pravo štitile protiv nepovlaštenog uplitanja treće osobe u tudje vlastničtvo. Iz te okolnosti razvio se nuždno pojam slobodnoga razpolaganja svojim pravom, svojim vlastničtvom.

Najzamašnija posljedica, što ju je imao razvitak prava vlastničtva, jest razdieljenje zemljišta u izključivi posjed. Razdioba zemljišta u pojedina vlastničtva postala je pravom ekonomskom nuždom, kada se je narod jur tako umnožio, da ga okupacija (pobiranje) prirodnih darova (n. pr. lov, ribarenje) više nije mogla hraniti, već se je morao dati na obradjivanje zemlje. S porastom pučanstva ponarastu potrebe, koje su se morale upornijim radom iz zemlje izbiti. U tu svrhu moralo se doprinašati žrtava u radu i kapitalu. A budući da nitko nije voljan, da što radi i žrtvuje za drugoga, to je postalo privatno vlastničtvo gospodarskom nuždom.

No ako je privatno vlastničtvo nad zemljom uzsliedilo zbog porasta pučanstva te kada je već ponestalo zemljišta, koje bi se moglo posvojiti, to tim nisu bile sve socijalne neprilike za vazda uklonjene. Pučanstvo je i dalje raslo, a s njim i potrebe, dok je zemljište ostalo jednako. Jedino, što se je dalo učiniti, bilo je to, da su se veliki posjedi mogli razdieliti u manje, koji su se mogli uzornije obradjivati. Ali i to ima svoju granicu. Posljedicom ovakova stanja bili su onda ratovi medju susjedima, te socijalističke i komunističke težnje medju poraslim bezposjednim pučanstvom. Jest, socijalizam i komunizam nije čedo tek modernoga doba; ova se socijalna struja pojavlja već kod Grkâ i Rimljana. Niemac Roscher, koji se je bavio iztraživanjem povjestnoga razvitka narodnoga go-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

spodarstva više no itko, veli, da su socijalno-komunističke pojave socijalna bolest, koja se gotovo redovito pojavlja i opetuje kod naroda visoke kulture u stanovitim odsjecima narodnoga života. Takovi za socijalizam i komunizam povoljni periodi, pripovieda Roscher, nastaju onda, kada se narodni imetak tako skupi u kojoj klasi, da na jednoj strani stoji bogatstvom obilno obskrbljena manjina, a na drugoj strani velika većina naroda ugrezla u sirotinju; zatim, kad se je razdioba posla tako razvila, da je u jednu ruku medjusobna zavisnost ljudi i čitavih razreda pučanstva u velike ponarasla, a s druge je strane upravo ta prevelika razdioba rada onemugućila nenaobraženomu množtvu, da pregleda odnošaj izmedju zasluge i naplate; napokon preveliki zahtjevi nižih klasa, koji se radjaju kao posljedica demokratičkog, ili u obće onakovog državnog uredjenja, koje se osniva na odveć širokoj (slobodoumnoj?) podlozi. — S tih razloga, misli isti iztražitelj, pojavljaju se komunističke ideje u staro doba u vrieme, kada je helenizam počeo propadati, a kod Rimljana, kada se je republika i s njom republikanske uredbe stale izradjati; a u novije vrieme u doba reformacije i u današnje vrieme.

U glavnom ima Rocher pravo, ali nema u svem. Mi držimo, da je socijalizam u prvom redu pitanje kruha. Ovo pak pitanje, gdje je nastalo, obstoji bez obzira na to, ima li dotična država demokratski, ili drugi kakvi ustav „na širokoj osnovi“, ili bila to država absolutistička do despotizma. — No vratimo se na našu stvar.

Rimsko pravo preživjelo je rimsku državu, te je postalo većim ili manjim dielom svojinom zapadno-evropskih naroda. To pravo obradilo je pojam vlastničtva te sva s njim skopčana prava do gotove savršenosti izdjelalo, pa ipak se nije u srednjem vieku vlastničtvo ravnalo po njem niti obzirom na gibiva dobra, niti obzirom na zemljište. Mi ćemo o tom reći, što bude nuždno, kad bude govor o agrarnom pitanju.

I tako smo u kratko prikazali moralne uvjete, nuždne, da se uzmogne razviti narodna produkcija. Iz svega ovoga još ne sliedi, da produkcija u obće ne bi mogla nastati bez ovih uvjeta. Ta čovjek može producirati i gospodarstvo voditi i bez države i bez zakona. Komu nije poznat Robinzon? Eno i on je vodio gospodarstvo, i on je producirao gospodarska dobra. Jest, pomisliti se dade gospodarstvo bez ikakvih zakonskih uredaba. Ali n a r o d n o g a gospodarstva nema bez naroda i narodne produkcije; a

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ovoga opet nema bez uredaba, koje su s pojmom naroda i narodnoga gospodarstva sraštene kao rodjene sestre. Sloboda osobe, t. j. stanovita prava osobe, te sloboda privatnog vlastničtva bitni su uvjeti, da se uzmogne razviti gospodarska djelatnost cieloga naroda. Posmatramo li pak produkciju samo s gledišta tehničkog uspjeha, t. j. pitamo li se, koji su uvjeti nuždni, da se produkcija u obće uzmogne roditi, tad se tu susrećemo s materijalnim uvjetima. A ti su, kako je jur spomenuto: narav, rad i kapital.

Produkcija naime nastaje čovječim radom pomoću prirode, u kojoj čovjek živi s jedne strane, a s druge strane pomoću sredstava (orudja), koja si je čovjek sam priugotovio. A to se zove kapital. To su dakle tri faktora, tri sile, koje produkciju stvaraju. Nijedna od ovih triju sila ne može sama o sebi stvarati gospodarskih predukata. Ogledat ćemo svaki od ovih triju faktora napose.

B. Materijalni uvjeti produkcije.

§ 14. Narav (priroda).

Priroda utječe na produkciju na dva načina: svojim darovima i svojim silama. Ali vriednost ovomu prirodnomu utjecaju odredjuje čovjek; on ocjenjuje svoje potrebe, a potrebe davaju vriednost sredstvima, koja im služe. Prirodni darovi i prirodne sile dobivaju svoju vriednost ili po prometu (dakle prometnu vriednost), ili po uporabi (uporabnu vriednost). Gdjekoje voće, što na selu raste kraj putova, kao n. pr. crne kupine, dar su prirode. Ali one ostanu „slobodno“ dobro, dakle bez vriednosti, dok ih čobanče ne pobere, pa odnese na prodaju, t. j. u promet. Mnoge prirodne sile: rieke i vodopadi ostaju bez vriednosti, dok ih čovjek ne stane upotrebljavati budi kao sredstvo prometa, budi kao silu kod industrijalnih poslova.

1. Prirodni darovi vrlo su različiti. Oni su takove naravi, da se dadu odieliti od onoga mjesta i prirode, gdje su nastali, te se dadu prenieti, ili se ne dadu odieliti, pa zato imadu vriednost dobra samo na onome mjestu, gdje se nalaze. Prvi su koristni svagdje, kamo god se prenesu, potonji samo na svome mjestu. Medju prve ubrajamo n. pr. rude, medju potonje mogli bismo ubrojiti razna prirodna lječilišta, kupelji.

Naravne darove dielimo u dva velika razreda. Jedni nam služe

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

neposredno za živež, pa ih zato i nazivamo prirodnim živežnim dobrima; drugi nam služe samo kao pomoćna sredstva za stvaranje drugih dobara te ih nazivamo prirodnim privrednim dobrima. Prva vrst dobara ima većim dielom prolaznu vriednost, druga je vrst obično trajne vriednosti. Dobra ove potonje vrsti, ma u kolikom se množtvu nalazila, nikada ne mogu da budu narodu suvišna. Prva vrst naprotiv može biti svojim prevelikim obiljem ubitačnija po razvitak narodnoga gospodarstva, nego ako narod njima oskudieva. Narodi od prirode obilno obdareni živežnim dobrima nikada nisu razvili niti znamenitije gospodarske snage, niti se podigli do osobite kulture. Samo mukom i radom te naprezanjem duševnih i fizičnih sila može da uznapreduje narod u jednom i drugom pogledu.

2. Prirodne sile isto su tako različne i brojne kao i prirodni darovi pa bi se zato i one dale svrstati u razrede. Najznatnije su svakako: tlo, voda i podneblje (klima). Ova tri faktora djeluju uporedo, te unapried označuju pravac gospodarstvu. No ako i odielimo zajedničko djelovanje ovih triju faktora, te promatramo svaki pojedini napose, to i u tom slučaju imade svaki svoje osebine, koje treba uzeti u obzir, jer svaka od tih osebina nešto doprinaša naravi i značaju gospodarstva.

Kod tla susreće se početak gospodarstva ponajprije s njegovim orografskim svojstvima i obličjem. Uzvisitost tla, njegova brdovitost te način, kako se brda spuštaju prama ravninama, postupice, položeno, ili strmo, čine kraj manje ili više pristupnim. U veleliepim, nepristupnim brdinama najkasnije se otvara gospodarski život, pa se i najslabije i najjednostranije razvija, a gospodarski promet se u takim krajevima riedko kada digne. Gorani nemaju kamo, nego u dolinu, oni su prisiljeni, da sami spuštaju svoj prirad u dolinu te potrebne stvari kući nose.

Ovakova brdovita zemlja otežčava i saobraćaj medju samim susjedima. Zato se u brdinama ponajvećma najpodpunije razvija kućna industrija i takovo kućno gospodarstvo, koje samo priradjuje, što mu treba: produkcija i konsumpcija u kući. Mnogo je pogodniji položaj za gospodarstvo, ako rieka ili zaton prosieca zemlju, jer se ovime saobraćaj i promet naravnim putem olakšava. Doline se same od sebe nudjaju na obradjivanje, a brda pogoduju obično stočarstvu, na mnogim mjestima i vinogradarstvu. Takovih osebina mogao bi svatko sam na pretek nabrojiti, tko se ikoliko zanima za gospodarstvo.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Koliko orografska, toliko i geoložka svojstva tla utječu na gospodarstvo. O sastojinama humusa (gornje naslage tla) zavisi, kakova će se vrst bilja razviti, a o dubljini naslaga, o rudama i rudačama zavisi, kakova se može podići industrija. Mnoga mjesta (Rude, Olovo, Srebrnica, Soli [Tuzla]) pokazuju svojim imenom, kakovi se prirodni darovi nalaze u utrobi zemlje na onome mjestu i ujedno javljaju, kakovim se gospodarstvom bavio u svoje vrieme naš narod u onome kraju.

Dalje i geografski položaj nekoga kraja odlučno utječe na smjer gospodarskoga ravijanja, jer o zgodnom položaju zavisi razpačavanje i zamjena dobara. Tako je naš Dubrovnik bio u prošlim stoljećima trg za produkte iz ciele Bosne i Hercegovine. Zgodne luke za pristajanje brodovlja same se od sebe nude trgovini na službu.

A što da reknemo o drugomu daru božjem, o v o d i, koja je u isti čas i prirodni d a r i prirodna s i l a? Voda je čovjeku potrebita za život kao zrak i kao kruh. Zato su se narodi nastanjivali oko rieka i potoka i na najprimitivnijem stupnju kulture i gospodarstva. Uz vodu se najprije razvije i procvate svaka vrsta gospodarstva. Poljodjelstvu skopčanom sa stočarstvom treba vode. Voda služi industriji kao sila-kretalica: neznatni potočić može goniti stotinu mlinova, mali vodopad nadomješta stotine i tisuće konjskih sila. Voda služi za čišćenje, izpiranje raznih industriji potrebnih tvari, te za miešanje, raztapljanje kemikalija. Voda je napokon najzgodnije i najjeftinije prienosno sredstvo.

Kao što su uz rieke najprije nastala sela, tako su se uz njih najprije podigli gradovi. Ovdje se najprije razvila razdioba rada, rodio se obrt, zametnula se zamjena dobara, razširio se promet i procvala trgovina. Plovne rieke u nutarnjosti zemlje postale su žilom kucavicom narodnoga gospodarstva. Poznato je ime njemačke Hanze, onoga vienca cvatućih gradova uz rieku Rajnu. Kao u Njemačkoj uz Rajnu, tako su se podigli u Italiji gradovi uz rieku Pad. Pa i u našoj domovini imamo tomu primjera. Rieke Sava i Kupa služile su najživljemu prometu lievoj i desnoj hrvatskoj Posavini, tamo od Karlovca pa sve do Zemuna. Promet na Savi rodio je niz gradova, koji su cvali, dok je promet na vodi cvao, a koji danas propada, odkako je nepovoljna željeznička tarifalna politika onemogućila onakav saobraćaj, kakav je bio prije.

A što da reknemo tek o moru? Sretan li je narod, koji ga

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ima! Svagdje uz more dokopao se je narod najprije blagostanja i kulture. Evo, dok nam grčka povjest tako slikovito pokazuje razvijanje grčkoga naroda uz more, ta ista povjest u isto vrieme jedva pozna koji narod u nutarnjosti Balkana po imenu, već ih sve krsti skupnim imenom „Tračani", a inače ništa o njima ne govori. Kolika je razlika medju Grcima uz more i Tračanima sakritim u nutarnjosti zemlje! Zato si i žele svi narodi mora, pa koji ga nemaju, žele, da ga od drugoga otmu. Tko prati povjest Rusije, mora opaziti, da je sva težnja ruskoga naroda naperena onamo, da si na sve strane otvori put do mora. Zato je Rusija vodila ratove sa Švedskom, s Poljskom i s Turskom, a vodit će ih valjda još i s Japanom. Sretan li je — ili bi barem morao biti — hrvatski narod kraj ovako dugačke morske obale, kraj ovako zgodnih luka! Konstantin Porfirogenit veli, da su divlji Avari osvojili od Grkâ današnje naše zemlje te se ugniezdili u njima, jer su opazili, da je to (Dalmacija) „prekrasna" zemlja. Pa i sam Konstantin tvrdi, da je dalmatinska pokrajina bila najljepša i najbolja izmedju svih grčkih pokrajina na zapadu (t. j. u Evropi). Naši djedovi, premda gorani tamo sa Karpata, težili su za morem. Oni su prešli preko liepe ravne Ungarije, pa su je ostavili za ledjima, ali uz more su se zaustavili i ovdje se trajno nastanili. Da su se naši djedovi brzo sprijateljili s morem, tomu imamo dokaza na pretek. Ta jedva što su zaposjeli kopnenu Dalmaciju, osvojili su odmah i susjedno otočje te ga trajno napučili. A jedva su se ponešto u kući uredili, već plove preko Jadrana i osvajaju zemlje u susjednoj južnoj Italiji. Dvie sta godina iza svoga dolazka na jug već su gospodovali Jadranskim morem. Za bana Domogoja toliku su silu razvili na moru, da su talijanski gradovi posredovanjem cara Lotara sklapali obranbeni i napadajni savez protiv bana, — ali uzalud. Kao prvo, tako su i od sada morali plaćati brodarinu (harač) hrvatskomu banu svi, koji su htjeli ploviti Jadranskim morem. Za kralja Tomislava bila je hrvatska ratna mornarica jaka do 180 brodova. A ta je mornarica u mirno vrieme, svjedoči isti car Konstantin, vozila trgovinu po Jadranu. Tako se je razvilo gospodarstvo i kultura našega naroda uz more vrlo rano, a za nutarnjost zemlje, osobito na iztočnim granicama, jedva se štogod i znade.

Doista je more velika blagodat po narod. Gdjegod se uz more nalaze u blizini dvie države, nastaje medju njima takmenje za gospodarstvom nad morem. To svjedoči povjest Danske i Skandi-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

navije, Englezke i Francuzke, Rusije i Turske. A i iz prošlosti se naše domovine vidi borba izmedju apeninskog i balkanskog poluotoka o gospodstvo na jadranskome moru. Najprije se tu susrećemo s borbom izmedju Ilira i Rimljana, zatim Mlečana i Hrvata, te napuljskih Normana i Bizantinaca, Mlečana i ugarsko-hrvatskih vladara, a napokon izmedju Austrije i Italije. Italija i danas kuša, kako bi u budućnosti pretvorila Jadransko more u talijansko jezero, što najbolje pokazuje svojatanje Albanije.

Naš hrvatski narod imao je u prošlosti golemih nevolja i neizmjernih potežkoća, da se održi, pa ipak su njegovi krajevi uz more i uz nutarnje plovne rieke gospodarski cvali bolje, nego danas. Pogledajmo samo Dubrovnik. Uza svu tursku silu i prevrtljivu, nevjernu lakomost Venecije on je cvao gospodarstveno i kulturno. Posavski naši gradovi imali su trpjeti od vječnoga puškaranja medju braćom s jedne i druge strane Save, pa ipak čim bi za čas zavladao mir, eto odmah prometa robom i saobraćaja ljudi bez razlike vjere i političkih područja. Sve to dokazuje, da su sve prilike za to, da naš narod gospodarski i kulturno procvate. Priroda mu stoji na službu svojim silama i darovima, kao riedko kojemu narodu na svietu. Ako što ipak ne napreduje, tomu treba tražiti druge zapreke. Uklonite te zapreke, gospodarstvo će procvasti upravo radi milostive prirode i njezinih darova. — Ovaka razmatranja nisu „ekskurzije“, koje ne spadaju u narodno-gospodarsku nauku. Narodnogospodarska književnost drugih naroda dokazuje, da je narodno gospodarstvo tvrdo vezano s narodnim životom, da je ono veliki dio narodne politike.

Tlo i njegove osebine utječu isto tako i na značaj naroda i njegov razvitak, kao i na značaj gospodarstva. O zanimanju naroda zavisi razvitak mišljenja i rada njegova. Prispodobimo samo pomorca i poljodjelca, pa ćemo vidjeti razliku u nazorima, shvaćanju i radu.

Osim tla udara svoj biljeg narodnomu gospodarstvu i k l i m a, podneblje. Djelovanje podneblja na gospodarstvo pokazuje se u dvojakom smjeru: na tlo i na čovjeka. Tlo je naravna podloga svakomu gospodarstvu i produkciji, ali podneblje omogućuje veći ili manji razvitak odredjenih grana produkcije; tlo čini, da se u nekim krajevima razvija samo stanovita vrst gospodarstva i produkcije, dok na drugome mjestu dopušta i mješovitu produkciju. Čovjek se svojim radom može boriti dosta uspješno proti zaprekama, što mu postavlja tlo; ali proti utjecaju klime pokazuje se njegov

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

odpor bezupješnim. Taj utjecaj tako je odredjen, da čovjek ne može uza sav trud promieniti značaja kojemu kraju, kojemu je obzirom na produkciju podneblje utislo svoj biljeg. Tako je n. pr. pojas vinske loze tako odredjen podnebljem, da se nastojanje čovječje izjalovi, ako hoće da uzgoji lozu samo nekoliko kilometara preko te naravne granice. To isto vriedi i za mnoge žitarice, voće, drvlje itd. Još očevidniji utjecaj pokazuje ona velika životna topla morska struja, štono izlazi iz mexikanskoga zalieva kraj Floride, pa ide sjevernim smjerom kraj iztočne obale sjeverne Amerike, a onda zakreće sjevero-iztočnim smjerom prema Englezkoj i Norvežkoj sve tamo do blizu sjevernog pola. Ova struja ublažuje svojom toplinom podneblje oko ovih zemalja, te čini da su Irska i Englezka plodni otoci, isto tako i švedsko - norvežki poluotok, dok je poluotok Labrador malone cielu godinu pod ledom, premda geografski ne leži sjevernije od spomenutih zemalja. Ali od njega se odvratila topla struja, pa i život. Pred tri godine izašla je u Washingtonu osnova, kako bi se mogao Labrador privesti životu, t. j. gospodarstvu i kulturi. Tu se veli, da bi trebalo probušiti poluotok Floridu te tuda propustiti struju. Na to su neki englezki listovi odgovorili, da bi to doduše značilo dati život Labradoru, ali ujedno zadati smrt evropskim zemljama, koje od te struje živu, kad bi struja drugim smjerom krenula; to nije, rekoše, američka nutarnja stvar, već i životno pitanje evropskih naroda. Ovu smo osnovu spomenuli zato, što je ovo prva veličajna misao, koja smjera onamo, da bi čovjek ravnao podnebljem. To je danas dakako tek akademičko pitanje, puki matematičko-tehnički projekat, pa će još mnoga struja prostrujiti mimo Labradora okrećuć mu ledja. Ali Englezi u onaj čas nisu osnove smatrali posve nemogućom. Drugi pokusi čovječji, da se prkosi podneblju, nisu ni spomena vriedni.

Kao što podneblje utječe na narav tla, tako djeluje i na narav čovjeka: na vrst i množtvo čovječih potreba, na njegov duševni i tjelesni razvoj, a i na njegove sposobnosti. A od svega ovoga zavisi, kako će čovjek prirodne sile i darove svoga kraja, svoga tla izcrpsti. U velevrućim i velestudenim pojasima zakržljavi ljudski rod i duševno i tjelesno. U jednom i drugom kraju živi čovjek od prirodnih darova. Podneblje i tlo jednolično, potrebe jednolične, život jednoličan, rad jednoličan, mišljenje isto takovo, — eto vječne stagnacije u gospodarstvu i kulturi.

Umjereno je podneblje sa svojim promjenama najpovoljnije

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

djelovalo i na narav tla i na narav čovjeka. Umjerena toplina i umjerena studen, izmjenita vlaga i suša, te različite posljedice svih promjena prinukale su čovjeka, da se višestrano razvije. I tako je čovjek umjerenoga podneblja nadkrilio svoga brata s ledenoga sjevera i juga, te žarkoga ekvatora u duševnim i tjelesnim svojstvima, pa je zato i zagospodario na svim stranama zemaljske kruglje.

§ 15. Rad.

Drugi je važni faktor u produkciji rad. Pod radom ne razumievamo svaku ikoliko napornu djelatnost, već je rad ona djelatnost, kojom čovjek ide za kakovom gospodarskom svrhom, a skopčana je s nekim žrtvama. Zato eto povjest nije upisala u zaslugu Gladstoneu možda najmučniji rad, što ga je on kadkada znao raditi — kalanje kladâ. To je bila zabava. Gospojica, koja cieli dan prosjedi uz glăsovir, ne radi; konobarica naprotiv, koja cielu noć na stolcu driemlje, dok se gosti zabavljaju, radi, i te kako radi. Lovac često čitave dane od rana jutra do kasne večeri provede na stajalištu više puta gladan i žedan, promokao i prozebao, a da nije ljubitelj divljači, već ako što ubije, pokloni. Ovo je doista naporna djelatnost, pa ipak nije rad, već zabava. Zato razlika rada od zabave ne stoji niti u muci i naporu, kako neki misle, već one „žrtve“ stoje u onom neumoljivom „moraš“ ovo ili ono raditi, dakle u nekoj prikrati slobodna izbora rada i u njegovu trajanju. Tako su mislili i stari narodi. Sloboda je za njih značila to, da slobodnjak ne mora raditi; a ako hoće, da može odabrati, što hoće da radi. Grci su i Rimljani smatrali poljodjelstvo radom dostojnim slobodna čovjeka, pa su tako senatski poslanici našli Kvinta Cincinnata, gdje ore, kada su mu u ime senata predali diktaturu u ruke. Samo rob mora da radi sve, što hoće i što ne će, te kako dugo gospodar zapovieda. Kršćanstvo je ove stare nazore popravilo, te svaki pošten rad oplemenilo. Ali to je išlo težko za rukom, pa još i danas misli visoki činovnik i častnik, da bi na cielu obitelj pala ljaga, kad bi mu sin bio cipelar, i zato ga sile, da „študira“ te da bude „gospodin“, ma bio i tupoglav. U Njemačkoj se spočituje osiromašilim ili prezaduženim plemićima, da se srame raditi, jer to nije dostojno plemića; ali mukte živjeti na račun sirotinje, ili se oženiti s djevojkom, koja bi ga svojim imetkom hranila, to ne smatraju sramotom. Pa ipak svaki čovjek mora da

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

radi, ako ne će da bude smatran trutom, koji od tudje muke živi. Ako mu nije sile, da sam za sebe radi, neka radi za svoje bližnje, za družtvo, jer svaki čovjek imade samo toliko vriednosti, koliko družtvu koristi. Cieli narod mora da radi, jer bez rada nema priradnje. Svaki je rad, bio kako čedan, produktivan, čim kakovoj potrebi služi.

Čim većma napreduje kultura, tim se većma i rad ciepa u razne vrste. Gospodarska znanost obazire se na gospodarski rad i na njegovu razdiobu.

Po svojem historijskom razvitku dieli se ekonomski rad od prilike u ove kategorije: 1. Prisvajanje slobodnih dobara. Ovamo spada lov, ribolov, branje voća, posvajanje, ogradjivanje slobodnog diela zemlje, i branjenje proti trećemu; sabiranje i izkapanje ruda (prvobitno za nakit). To je najprimitivniji stupanj gospodarstva. — 2. Rukovodjenje i upravljanje naravnog procesa u gospodarstvu. Ovamo spada stočarstvo, poljodjelstvo, voćarstvo, vinogradarstvo itd. — 3. Kemičko i mehaničko preradjivanje tvari, kao kod obrta, industrije i umjetnosti. — Napokon ide ovamo 4. duševna produkcija, 5. prienos dobara i 6. vrhovna uprava cieloga gospodarstva. Sve ove grane naravnoga rada običavaju se ovako razredjivati: praprodukcija, obrt i industrija, trgovina i transport, razdioba dobara, te državna zaštita osobe i vlastničtva.

Osim sa stanovišta historijskog razvoja gospodarstva dao bi se rad razvrstati i sa stanovišta drugih okolnosti. Tako bi se mogao podieliti rad u duševni i tjelesni, premda se jedan od drugoga ne da odieliti; jedino se može reći, da jedna strana nadvladjuje, kako to biva kod stvaralačkog i mehaničkog rada. Sveučilištni profesor, koji svoju nauku neprestance proučava, iztražuje i izpituje, pa tako znanost proširuje i predaje, — taj profesor radi duševno i stvara. Ali koji svake godine čita ista skripta, što ih je možda pred deset, dvadeset godina sastavio, taj radi mehanički.

Sa stanovišta ekonomske znanosti važnija je razdioba rada u tehnički i ekonomski rad. Kad seljak sam ore, ili kopa, tad obavlja tehnički posao; ako zapovjedi slugi, da sieno na kola natovari i kući odveze, kad odredi, da se krmci na sajam gone, ili da se ovce strigu, tad obavlja ekonomski posao. Kod malenog gospodarstva obavlja gospodar i jedne i druge poslove. Prava razdioba ovakvoga posla iztiče se kod velikog gospodarstva, osobito kod industrije, gdje tehničke poslove obavljaju tehnički izučeni radnici, a ekonomske (trgovačke) poslove trgovački izučeno osoblje.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Čovjeka nagone na rad najprvo potrebe, a zatim želja za udobnošću i užitkom. Što su ove pobude jače, to se i rad upornije provadja; a što je s mukom i radom skopčana veća nagrada (privreda), to je veća volja za rad. Zato, što se koji narod nalazi na nižem stupnju kulture, što su njegove potrebe neznatnije, što je manji uspjeh rada (privrede), i čim je manje izgleda, da će radnik uživati sam plodove svoje muke, to je slabiji rad, slabija volja i ljubav za rad. Zato je rob najgori radnik, pa ga niti sam bič nadglednikov nije kadar pritjerati, da radi kao slobodni radnik; zato najbrže radi onaj radnik, koji se je pogodio, kako se ono veli, „upoprieko“, t. j. stanovitu količinu rada za stanovitu plaću; ili kao onaj, što se pogodio „po komadu“. Ovi znadu, da će to više zaslužiti, što više posla obave u stanovito vrieme.

Produktivnost pojedinačnoga rada zavisi stranom o naravnoj darovitosti pojedinca, kao i o tome, da li je ta darovitost upotriebljena na onaj rad, na ono zanimanje, za koje pojedinac ima volje; dalje zavisi o njegovu prosvjetnom i ćudorednom uzgoju, kao i o vježbi i navadi. To su eto uvjeti za produktivan rad pojedinca. A kao što pojedinac, tako i cieli narodi imadu svoju veću, ili manju produktivnost rada, koja opet zavisi od štokakvih uvjeta.

Produktivnost cieloga naroda zavisi ponajprije o prirodnim uvjetima, t. j. o podneblju, položaju i sastavu tla, zatim o duševnim, tjelesnim i ćudorednim svojstvima radnika (naroda), o organizaciji rada i o kulturnom stanju naroda. Mi smo o prirodnim odnošajima već na svome mjestu govorili. Što se osobnih sposobnosti radnika tiče, to se prava razlika može najbolje vidjeti na primjeru. Računa se, da jedan englezki poljodjelski radnik uradi više u deset sati, nego dva ruska u 17 sati. Naporni poslovi iziskuju naprezanje duha i tiela, a ovakav fizijološko-psihološki potrošak snage treba nadomjestiti i krepkom hranom i odmorom. Englezki radnik, veli se, uradi dva puta toliko, koliko njemački, a četiri puta toliko, koliko ruski. Ali zato englezki radnik i više no dvostruko bolje živi od njemačkoga radnika, a možda i deset puta bolje od ruskoga.

No sva produktivnost ne stoji samo u težkom i napornom radu. Tu ima još i sva sila drugih zanimanja, gdje više vriedi vještina, okretnost i inteligencija radnika, nego tjelesna jakost. Englez je eto dobar za ovakove naporne poslove, gdje mišice i šake imadu da odluče; ali gdje se radi o vještini, o gibkosti duha i tiela, tuj ga pretiču i Niemci i Francuzi i Talijani. Ćudorednost

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

radnika stoji u tom, da bude savjestan, da radi onako, kao da za sebe i svoju vlastitu korist radi; da se znade svladati i redu se pokoriti. Svi ovi uvjeti svagdje su nuždni; no bezuvjetno su nuždni ondje, gdje se radi u družtvu, ili u skupinama, jer čim veći sklad vlada medju radničtvom, što zajedno rade, tim sustavnije napreduje rad, tim je veća volja k radu u cielom družtvu. A gdje je volje, tu je rad i po kolikoći i kakvoći izdašniji.

Produktivnost u narodnom gospodarstvu zavisi dalje o množtvu pučanstva, a naročito o broju onih, koji gospodare i priradjuju, napram broju cieloga pučanstva; mnogo dakle odlučuje razmjer radnoga diela pučanstva naprama potrošnomu. Dalje zdravstveno stanje naroda, a i razne osebine narodnoga značaja mnogo djeluju na narodnu priradnju. Kulturni napredak naroda omogućuje narodu, da i pronalazke znanosti u gospodarstvu sgodno upotriebi i nova vrela priradnje stvara. Na taj način kulturni narod razvija ne samo svoju fizičnu snagu u gospodarstvu, nego i intelektualne i etičke sposobnosti. K svemu tomu dolazi još organizacija produkcije.

Organizacija produkcije stoji u razdiobi rada, koja opet donaša sa sobom takovu zavisnost jedne grane rada o drugoj, jednoga radnika o drugom, da se može govoriti o svezi ili ujedinjenju. Prema tomu zavisi priradnja o zamjenitoj razdiobi i ujedinjenju rada. Razdioba i ujedinjenje rada dvie su strane družtvenoga rada, gdje se odjeljuje jedno od drugoga, što bi jedno drugome smetalo, a spaja se ono, što se zamjenice upodpunjuje. Gdje se u družtvu radi, tu nastaje razdioba rada sama od sebe. Tu razdiobu donašaju sobom koli volja i sposobnosti radnika, toli svojstva i tehničke sastojine samoga rada. Svaki produkat, prije nego što je sgotovljen, iziskuje različnoga rada. Uzmimo za primjer kola, sastavljena od mnogo komada, a mnogi komad od više različitih sastojina. Kolar na selu izradi sam svaki pojedini od ovih komada; u tvornici kolâ izradjuje jedan radnik samo jedne komade, drugi samo druge i t. d. — U krojačkoj tvornici jedan radnik samo kroji, drugi samo puceta prišiva i t. d.

Ova razdioba rada imade svoje dobre i loše strane. Prednosti stoje u tom, što se radnik u svom poslu do savršenosti uvješti. To donosi sa sobom, da radnik može razmjerno mnogo više komada i mnogo ljepše i bolje od svoje stvari izraditi, a sve s manje muke, manje vremena. A budući da u tvornici svaki

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

radnik dopre prije ili kasnije do prave vještine u svojoj struci, to onda cieli produkat bude na koncu jeftiniji. Uzmemo li još na um strojeve, koji obavljaju vanredne usluge u produkciji, te omogućuju izradnju u velikim količinama, tada možemo reći, da razdioba posla ima u produkciji te prednosti, da produkti postaju jeftiniji, da se u velikoj množini i razlikosti izradjuju. A to sve dolazi na korist kupcima (konsumentima).

Ali razdioba rada ima i svoje tamne strane. Ona stvara velike stališke i razredne razlikosti u socijalnom odnošaju izmedju radnika i poduzetnika s jedne strane, a medju radničtvom i poduzetnicima samima medju sobom s druge strane. No najveća neprilika stoji u tom, što ovakav jednolični rad učini radnika do skrajnosti jednostranim, te dok ga sili, da sve sile na stanovite kretnje usredotoči, te se u tih nekoliko kretnja do virtuoznosti uvježba, dotle na sve druge strane zakržljavi. Čovjek postane po svom jednoličnom radu, jednoličnim kretnjama pravim strojem, i to tim više, što mu se duh ili malo, ili ni malo tim radom ne bavi, kad se je jednom toliko uvještio, da može mehanički bez ikakvog razmišljanja svoj posao obavljati. S druge strane postane ovakav radnik vrlo nesamostalan, dakle ovisan u svakom pogledu. Krojač, koji ne zna nego puceta prišivati, kolar, koji ne zna nego obloge praviti, ne će nikada samostalno obrt otvoriti, već će morati uviek u tvornicu, pa i u njoj tražiti takav rad, kakvomu je vješt. No kraj svega toga nadmašuje korist, što je donaša razdioba rada, daleko one nedostatke, što su s njom spojeni. To je obće mišljenje.

Nijedno gospodarstvo ne može se ni pomisliti bez veće ili manje razdiobe posla, a najmanje bi moglo obstojati i razviti se n a r o d n o gospodarstvo i narodna produkcija bez takove razdiobe. Čitav narod ima toliki broj različitih potreba, da mora porazdieliti brigu i rad oko pribavljanja sredstava za namirenje potreba. No uza sve to potrebe su naroda radi kulturnoga napredka toliko porasle, da nijedan narod ne dostaje posve sam sebi. Budi tlo, budi klima, budi koji ini razlozi ne dopuštaju, da narod kod kuće priradi sve, što mu treba za život, ili za udobnost. Ovakve potrebe namiruje narod tako, da od svojih produkata daje u zamjenu drugomu narodu, koji onih dobara ima, ili ih kupi od njega. Sjetimo se n. pr. kave, koja uspieva samo u tropskim krajevima, pa je ipak postala za život potrebnim dobrom i najsiromašnijim razredima u većem dielu izvantropskih krajeva. Koliko se je raznovrstnoga posla

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

obavilo, dok je kava došla do nas i u našu kuću čak onamo s otoka Jave. Ovu je kavu n. pr. Holandez, posjednik plantaža, pomoću kinezkih radnika (kuli) sabrao i na englezki brod stovario te poslao u Hamburg trgovcu, koji ju je poslao u Beč, a iz Beča došla je k našemu seoskomu trgovčiću. Ovakova razdioba rada prekoračuje okvir narodne produkcije i razdiobu narodnoga rada, jer su se tomu poslu i drugi narodi pridružili. Zato se ovo zove medjunarodna razdioba rada. Pa kao što evo mi trebamo produkte stranoga naroda, tako drugi narodi trebaju neke naše produkte. Na taj način drži se narodno gospodarstvo jednom rukom medjunarodne produkcije, dok se drugom rukom dotiče produkcije pojedinaca u svom narodu; tako narodno gospodarstvo dovodi domaću produkciju i razdiobu domaćega rada u doticaj sa medjunarodnom razdiobom posla. Zato imade pravo pobornik njemačke zaštitne carine, kad na temelju narodnog gospodarstva uči, da pojedinac (individuum) može samo po narodu i u narodu razviti svoju produktivnu silu, te doći do sigurnosti, slobode i blagostanja.

§ 16. Kapital.

Pojam i razne vrste kapitala.

Pojam kapitala još nije obćenito utanačen; jedni mu podavaju preširoko značenje, drugi preuzko. Predaleko bi nas zavelo, kad bismo htjeli navadjati razna mnienja. Zato ćemo ubrojiti u kapital sva ona dobra, koja se pretežnim mnienjem ovamo ubrajaju. Prema tomu kapital je svako dobro, svaki produkat, što iz produkcije izlazi i daljoj produkciji dobara služi. Zato sva dobra, što ih je narod od svojih predja baštinio, ili svojom rukom priradio, sve je to kapital. Ceste, mostovi, luke, kanali, javne zgrade — sve je to narodni kapital (obično privatni). Kapital je dakle djelo ljudskih ruku, koje ima da služi stvaranju novih dobara. I tako kapital vrši svoju svrhu time, što se troši i trošenjem opet preporadja, pojavljujući se opet u spodobi novih dobara. Zato i veli John Stuart Mill: „Kapital vodi svoj obstanak od pokoljenja do pokoljenja na isti način kao i pučanstvo, ne na način, da se čuva od propasti, nego da se preporadja.“ Kapital dakle ne stoji u novcu, već se samo novcem izražava; novac je mjerilo, kojim se izražava vriednost kapitala. A jer je to mjerilo i sredstvo za zamjenu obće priznato, zato se rado uzima simbol stvari za samu stvar. Nego

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

upravo zato, što se pod kapitalom mogu pomišljati razni pojmovi, jer se i danas rieč „kapital“ u raznom smislu upotrebljuje, bit će umjestno, da te izraze svedemo na njihovu vriednost i značenje.

U knjigama, novinama, govorima, polemikama često se čita i čuje o kapitalu, no svaki put u drugom smislu, te se istom iz ostaloga sadržaja može razabrati, što se misli pod kapitalom. Jednom se veli, da je kapital nuždan za produkciju i da „bez kapitala nema produkcije“. U ovom smislu razumievaju se pod kapitalom sva sredstva, što su nuždna za produkciju. Kad se opet govori o privredi kapitala, tad se misli na onaj kapital, što je uložen u trgovinu, ili ini privredni, a ne produktivni posao. Je li govor o „borbi rada protiv kapitala“, tad se misli pod kapitalom sveukupnost bogatih poduzetnika. Govori li se o „gospodstvu kapitala“, tad se tu misli na one gavane, što državama novac posudjuju, ili svojim bogatstvom i spekulacijom na burzama umjetno dižu i pritišću cienu robe efektima (vriednostnim papirima). A zahtieva li se, da se i „kapital oporezuje“, tad se pod tim misli onaj kapital, što je uložen u raznim vriednostnim papirima i hipotekama (a ne onaj, koji je uložen u obrt ili u zemljište).

Ovo su od prilike najčešći slučajevi, gdje se govori o kapitalu u dosta neizvjestnom smislu. Inače se kapital i drugčije označuje, obično onom svrhom, kojoj služi. U takovom je slučaju oznaka tako točna, da se odmah znade, kakav je to kapital.

Označuje li se kapital po svrsi, kojoj služi, tada se običaje razlikovati uporabni kapital i privredni kapital. Uporabni su kapital ona dobra, koja služe ravno za udovoljenje potreba. Privredni kapital su ona dobra, koja se u neki posao ulažu, budi u produkciju, budi u promet, u svrhu, da se njima privriedi.

Produkcioni kapital (ona dobra, što služe stvaranju novih dobara) jest stojeći i kolajući kapital. Stojeći kapital su ona dobra, ili ona sredstva, što služe produkciji, ali poslije svršenoga procesa ostanu i dalje u ruci producentovoj, pa mogu i dalje poslije svršene jedne produkcije služiti drugoj, itd. Takav stojeći kapital ne stupa zajedno s produktima u promet. Tvornice su i strojevi takav stojeći kapital. Oni se troše i izrabljuju, ali ostaju neposredno u posjedu producenta. Kolajući ili prometni kapital su ona dobra, koja vlastnik potroši, ili iz svoga izravnoga posjeda izruči, ili u promet stavi. Sva vriednost ovoga kapilala leži u novostvorenom produktu. Kod pamučne su industrije tvornica i strojevi

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

stojeći kapital, a novci uloženi u pamuk odlaze u spodobi konca ili katuna u promet, da se opet povrate producentu u ruke u obliku novca, samo dakako u većoj mjeri. Kolajući kapital donaša odštetu za izrabljeni stojeći kapital, on ga uzdržava, nadomješta, stvara i čini produktivnim. Zato se drži, da je u produkciji povoljniji onaj odnošaj, gdje je kolajući kapital veći od stojećega.

Štednja i spekulacija.

Kapital nastaje, vele neki, štednjom, t. j. na taj način, da čovjek privriedi više, nego mu potrebe iziskuju, pa da taj višak spravlja za buduće uživanje. Da je štednja bitni uvjet za očuvanje i povećavanje kapitala, te da se štednjom može postati malim kapitalistom, o tom nema dvojbe. Ali da bi samom štednjom mogao i najmarljiviji radnik postati kakovim gavanom, to uztvrditi ne može ni najgorljiviji apostol štednje. Bogatstvo je mnogih američkih, evropskih i inih gavana nastalo budi nasiljem, budi sretnom spekulacijom. Englezi su prognali iz Irske i Škotske kmetove i oduzeli im zemlje, opljačkali su kolonije, izsisali crnce, odrli radnike u rudokopima i tvornicama. Američani su dugo trgovali ljudskim mesom — crnačkim robljem sve do šestdesetih godina XIX. vieka te ove crnce izrabljivali gore nego niemu živinu. Istina, mnogi je od tih američkih gavana bio u mladosti pusta sirota, te je počeo svoju karijeru vrlo čednim sredstvima. Svaki je od njih počeo štednjom i postao sićušnim kapitalistom, ali čim je oćutio u žepu samo stotinu dolara, već se je dao na spekulaciju. Tko čita životopis većine, a moglo bi se uztvrditi bez velike pretjeranosti, gotovo svih američkih gavana, dolazi do uvjerenja, da su bogatstvo stekli uz rad sretnom i prevejanom spekulacijom. Siromah čovjek, ili obični srednji posjednik mora štediti, jer inače ne će niti sama sebe moći uzdržati, a kamo li svoju obitelj; a još će manje moći dati svoju djecu naobraziti. Bogatun ne treba štediti, za njega je dosta, da ne sije ludo novac, pa će postajati svaki dan bogatiji. Mnogi Židove stavljaju primjerom marljivosti, štednje i obogaćenja. Ali taj im primjer ne valja, jer se Židov laća samo onakvoga zanimanja, gdje spekulacija ima široko polje, kao što je n. pr. trgovina. Zato tu vriedi i opet ono, što netom gore spomenusmo, da je uz radnju i štednju sretna, ili drzovita spekulacija izvor bogatstva. Ali i medju gavanima riedko je koji postao to, što jest, premda je „prnjama“ počeo, kako znadu moraliste govoriti. Oni su se doduše dokopali nekog

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

blagostanja, ali da bi jedino radnjom i štednjom postali milijunašima, to je težko dokazati. A ako medju njima ipak ima razmjerno vrlo mnogo gavana posijanih po svim državama, to se razlog tomu mora tražiti u sasvim drugim okolnostima i uzrocima, nego što je štednja.

Židovi i njihov kapital.

Mi smo čuli, što veli J. Stuart Mill o kapitalu, da se naime preporadja, te da prelazi od pokoljenja na pokoljenje. A treba znati da nitko nije tako i toliko kapitalizovao, kao Židovi. U srednjem vieku zabranjivala je crkva s početka u obće svake kamate, a poslije je dopuštala samo vrlo umjerene. S kršćanskoga, s moralnoga gledišta to je podpuno odgovaralo onoj zapoviedi o ljubavi bljižnjega; ali s gospodarskoga gledišta nije odgovaralo svojoj svrsi. Mi ćemo vidjeti, kad budemo govorili o kamatima i lihvi, da zakoni protiv lihvarstva nikada i nigdje nisu postigli u velikoj mjeri svoje svrhe, već su lihvarstvo samo povećali. Tako je bilo i u srednjem vieku. Novaca se je uviek trebalo, pa su se zato tražili pod uvjetima, pod kakvim su se mogli dobiti i gdje su se mogli dobiti. A tražili su ih poglavito vladari i knezovi, koji su inače strogo pazili, da kršćani ne bi lihvarili. U Židova je bilo od pamtivieka sgrnuto ponajviše pokretnoga kapitala, — novaca. Oni su držali novac za najsigurniji kapital, pa ga zato nisu ulagali u nepokretnosti, već jedino u privredne poslove, u trgovinu, posudbinu itd. Istina, srednji viek, pa i ciela prošlost sve do najnovijega vremena upravo ih je silila na ovakove poslove, jer im zakoni u kršćanskim državama nisu dopuštali niti jednakopravnosti, niti nepokretnog imetka. No odatle se ne smije zaključivati, da su upravo te uredbe učinile Židove trgovcima i lihvarima. U rimskoj državi, osobito u vrieme carstva, mogli su posjedovati nepokretnog imetka, koliko su htjeli, pa nisu htjeli. U Turskoj vidimo sličnu pojavu. I ondje je državna vlast skroz tolerantna spram Židova, pa je takova bila i u prošlosti; ali Židovi nisu u nekretnine davali novca, već ako je koji u najboljem slučaju kupio koji komadić zemlje i kućicu. Na taj eto način prenesli su Židovi iz staroga vieka u novi jur veliki pokretni kapital, pa su ga posudjivali onima, koji su to tražili, ali dakako uz velike kamate, jer njih nisu vezale crkvene naredbe. Kako je već spomenuto, novaca su najviše posudjivali sami vladari i knezovi. Ovakim uslugama znali su si Židovi izhoditi ne samo izričnu dozvolu za lihvarenje, već su im vladari znali dati i zakoniti djelokrug za

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

„posao“. Na kralja Andriju II. diglo se je po dva puta plemstvo i malo da mu nije skinulo krunu s glave; a medju ostalim griesima spočituje mu se, što se je zadužio kod Židova, pa im za odplatu duga izručio poreze, u ime kojih su onda Židovi gulili kožu i meso sa seljaka i plemića. A tako je bilo i u drugim državama.

U Austriji dopustio je Fridrik Bojovni Babenbergovac Židovima, da pobiru 174% (god. 1244.), a češki kralj Přemysl Otokar II. preko 60%. Odatle se vidi, da se je tiekom vremena upravo morao nagomilati u rukama židovskoga naroda golemi kapital. A da je tako, svjedoče činjenice. Kada su se naime društveni odnošaji konsolidovali sredinom prošloga vieka, pa kad je židovski puk dobio posve jednaka prava sa svim ostalim gradjanima, tada su najednom iznieli Židovi sav svoj kapital na svjetlo. Po cieloj Evropi u najvećim gradovima niknuše tako rekuć preko noći najljepše i najluksurijoznije uredjene gradjevine, čitavi kotari židovskih posjednika. Svi veliki poslovi, gdje je trebalo imati velikoga kapitala, izvedeni su ili samo židovskim novcem, ili velikim dielom njihova novca. Novinstvom i burzom zavlada židovski upliv.

Iz svega se ovoga vidi, da niti kod židovskog pučanstva nije novac niknuo samo „štednjom“. Istina, Židovima se mora priznati, da štednjom i radom mogu služiti za uzor drugim ljudima. Ima i medju njima štokakvih, kao i medju svim drugim ljudima; ali poprieĉno mora se priznati, da je Židov marljiv, triezan i poslovan. No nada sve nadkriljuje Židov ostale ljude spekulacijom. A kako smo prije rekli, to je istom pravo sredstvo obogaćenja, dok je rad i štednja samo izvor blagostanja. Štednja i rad dovadja do maloga i srednjega kapitala; ali vješta, mudra i oprezna spekulacija dovodi do bogatstva. Svaki veći posao skopčan je sa spekulacijom. Zato, ma koliko to i bilo žalostno, što su najplemenitiji elementi, kao rad i štednja, tek od sporedna zamašaja kod sticanja, to ipak činjenice i izkustvo dokazuju, da je spekulacija glavna poluga za sticanje velikog bogatstva. Spekulacija se može voditi u velikim i malim poslovima; pače svaki je posao skopčan s manjom, ili većom spekulacijom, jer proračunavati okolnosti znači spekulirati. Zato bi se pojam spekulacije dao mjeriti velikim aršinom. No obično se pod spekulacijom misli onakav posao, gdje se sa znatnim rizikom ide za znatnim dobitkom.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Spekulacija — seljenjem u Ameriku.

O spekulaciji bit će još govora na svome mjestu. Za sad se može našemu narodu preporučiti, neka u prvom redu radi i štedi, jer njegove prilike, njegova osobna svojstva, prilike naše domovine premalo mu davaju polja za spekulaciju, a još manje jamstva za uspjeh spekulacije. Našega naroda primila se jedna vrsta opasne špekulacije — seljenje u Ameriku. Ova je spekulacija često tako vratolomna, da rizikom nadkriljuje igru i najdrzkijeg burzijanca. Naš seljak proda više puta savkoliki svoj imetak, samo da namiri put u Ameriku u lov na sreću. A kraj svega toga često i život stavlja na kocku. Zato bi trebalo, da se naša inteligencija što više približi narodu, da steče povjerenje naroda, pa da ga upućuje, neka radje ide u Slavoniju, ili u Bosnu s onim novcem, što ga primi za prodanu zemlju. Neka ga upućuje, da u Americi ponešto prolazi stanovita vrsta obrtnika, a seljak i prosti radnik, što dolazi onamo, dobiva samo onakovu zaslužbu i posao, kakav su prije obavljali crnački robovi, jer Amerićani evropske radnike u obće smatraju robljem, ravnim kitajskomu „kuli", kao što preziru „gnjilu" i „degeneriranu" Evropu i njezinu inteligenciju. Ondje organizovano domaće radničtvo ne trpi, da mu stranci u vlastitoj kući snizuju nadnicu, koju je ono težkom borbom izvojštilo. I u Americi vrvi narod sa sela u grad, pa radnikâ ima dosta, te ako strani radnici hoće da jeftinije rade, onda ih američki radnici „linčuju", kako se je to Talijanima već više puta dogodilo. Poslije ukinuća trgovine robljem zamienili su kitajski kuli robove, t. j. preuzeli su njihov rad; a odkada je američka središnja vlada zabranila uvažanje kulijâ, od onda austrijski, ruski i talijanski izseljenici obavljaju tê poslove. — Našim zemljacima još i to u velike otežčava položaj, što nisu vješti englezkomu jeziku. Osim toga američke oblasti stavljaju od najnovijeg vremena potežkoća izkrcavanju na američko tlo time, što vraćaju sve radnike, koji ne dokažu, da imadu toliko imetka, da mogu nekoliko mjeseci bez zarade živjeti. Pače i inače je našim izseljenicima ondje najgore. Ruski konzulati zaštićuju svoje zemljake, jer Amerićani imadu respekta pred Rusijom; Irci i Skoti vješti su englezkomu jeziku, a osim toga ih Amerićani smatraju po krvi svojom braćom; njemačkim naseljenicima ide takodjer dosta dobro, jer su Niemci u Americi brojni i dobro organizovani, tako da svojim glasovima mogu odlučiti izbor predsjednika republike. Austro-ugarska

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pak monarkija svojom silom, osobito svojom mornaricom ne imponuje Američanima, a ne uživa ni simpatijâ, pa tako zaštita njezinih konzula često pomaže tek malo, a ponajviše ni malo našim žemljacima. Naša monarkija nije do danas izhodila odštete za nekoje svoje državljane ubite u Americi već pred nekoliko godina, a Italija je dobila odštetu za svoje linčovane državljane već nakon nekoliko mjeseci.

Jednako žalostno stoji ta stvar i sa gledišta narodnoga gospodarstva. Mnoge obitelji ili se sasvim upropaste, ili zapadnu u dug do grla, a najsposobnije im sile odu u sviet onako na sreću. Istina, ima slučajeva, gdje ovakova spekulacija i sretno uspije. Ali to je slučaj, a gore spomenuto je pravilo, pa s ovim treba računati. Naravski, drugačije bi stvar izgledala, kad bi ovo izseljivanje bilo uredjeno.

Nama se čini, da je izseljivanje postalo već takovom činjenicom, ako ga posmatramo i sa gledišta narodnoga gospodarstva, da se više ne bi smjelo držati privatnom stvari pojedinca, već bi prema toj pojavi moralo zauzeti stanovište i društvo i državna vlast. Upozorit ćemo na neke točke.

Prije svega treba držati na umu, da se naš narod ne seli u tudji sviet preko mora iz kakove obiesti, već li iz gospodarskih uzroka i u gospodarsku svrhu. Imajući to na umu, mora biti svakomu jasno ovo: dokle siromaštvo i nužda našega seljaka sili u sviet, dotle ga prazne rieči utjehe, te papirne zabrane ne će sklonuti, da miruje i gladuje. Zato, da se izseljenje zaprieči, moralo bi se narodu gospodarstvo podići. Tu bi trebalo mnogo toga sustavno raditi i podizati; treba stvoriti čitav niz uredaba, kojima se seljak može poslužiti. Dok toga nema, dotle se seljaku ne može braniti, da si drugdje kruha traži.

Napokon ovakovo izseljivanje, kako se većim dielom naš narod seli, ne samo da se ne bi moglo smatrati kakovim zlom pod svaku cienu, već bi to mogla biti i jedna vrst sreće, jer se naš narod većinom ne seli u tudjinu, da ondje ostane, već samo da se materijalno pomogne, pa onda da si stečenim kapitalom podigne gospodarstvo, a po tom je to i državi na korist. Izkustvo pokazuje, da ovi izseljenici od prvoga dana svojega rada u tudjini rade samo za svoju kuću i rodbinu, pa prema tomu i za svoju domovinu i državu. Moglo bi se uztvrditi, da od onih izseljenika imade i obćina i država više koristi, nego oni žuljevi, koji su taj novac zaradili. Pa ipak ni država ni obćina nije do sada gotovo ništa učinila za ove

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

izseljenike. A moralo bi im se ići na svaki način na ruku, a ne priečiti ih na sve moguće načine.

Mi mislimo, da bi trebalo pomišljati na sliedeće:

1. Izseljivanje neka bude javno, a ne neka vrst kriomčarenja. Da se to uzmogne postići, neka se pronadju putevi, da se putnice lako izdavaju.

2. Neka se stvori neka vrst burze za rad (radničtvo), gdje bi ljudi dobivali upute o tome, gdje ima posla. Ova burza imala bi biti u ravnoj svezi s našim ljudima u tudjini; ona bi morala imati svoje podružnice, ili barem pouzdane izvjestitelje po čitavom svietu. Ovako bi se narodu omogućilo, da već kod kuće saznade, kamo će na sigurni posao, a ne istom da u tudjini traži zarade. Osim toga bilo bi dobro omogućiti narodu dobavu putnoga troška, da ne padne u lihvarske ruke. Ovakova radnička burza, agencija, morala bi biti djelo društva samoga uz pripomoć vlade, koja bi opet morala stajati u savezu s konzulatima, te naše izseljenike materinskom brigom i zaštitom pratiti od domaće grude diljem cieloga njihova putovanja, sve dok se kući ne povrate. Ta briga i trud bio bi obilno nagradjen, jer država već danas imade i te kakove koristi, gdje se gotovo nimalo' za njih ne brine.

Štednjom srednjih i nižih razreda pučanstva nagomilali su se u novije vrieme veliki kapitali u novcu. Tko da se ne sjeti velikih zajmova, što ih je treća francuzka republika učinila kod svoga naroda? Koliko je kapitala otišlo u razne velike radnje (n. pr. Suežki i Panamski kanal)? Koliko je novca u najnovije vrieme posudjeno Rusiji? A evo sav taj golemi kapital izišao je iz žepa poglavito malih i srednjih posjednika u Francuzkoj. Ovakav mali kapital u novcu ili vriednostnim papirima može se štednjom pribaviti. No za pravo to ne znači sam kapital stvarati, već si samo pribaviti pravo na dobra u toj vriednosti. Tko ima banku od 1000 forinti, taj dobiva samo pravo na stanoviti broj dobara u vriednosti ove svote; ali on nije ni jedno od ovih dobara stvorio. Za pojedinca je nuždno, da si ovakovo pravo na dobra pribavi, da štedi i da višak spravlja. Ali za n a r o d n o gospodarstvo to baš nije vrlo povoljno, ako svi pojedinci samo štede. Štediti ne znači drugo, nego se odreći stanovitog broja dobara, te mjesto njih spravljati novac. No nitko ne će, da mu „mrtvi“ kapital leži, već svatko hoće, da ga „na korist uloži“, hoće da ga produktivnim učini. Na taj eto način u onom istom smjeru, u kojem se ulaže kapital u produkciju dobara, ogra-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ničuje se potrošak dobara. Posljedica toga jest to, da se onda mora ograničiti i produkcija, t. j. da se suvišni kapital mora iztisnuti iz produkcije. Taj suvišni kapital postane onda „mrtvim" kapitalom. Sad treba ili slati kapital u inozemstvo, da se ondje na korist uloži, ili treba produkte u inozemstvo slati i ondje prodati. No hoće li n. pr. njemački producent, da svoje produkte, recimo, u našoj monarkiji proda, mora ih dati jeftinije, nego što ih prodaje naš domaći producent. Da se njemački producent uzmogne uspješno sa našim domaćim producentom takmiti, mora sa što manjim troškovima producirati, a zato manje plaća svojim radnicima. A jer ovakav odnošaj više ili manje postoji u svim industrijalnim državama, zato je i golema utakmica posvuda, a odatle gospodarska bieda radničkoga naroda, odatle socijalizam. Zato radnici i prijatelji radnika govore, neka bi poduzetnici i producenti manje štedili na radniku i povisili mu plaću, pa će radnici postati konsumenti, a time će ponarasti i produkcija. Drugi opet vele, neka radnici i ini slojevi pučanstva ne štede, već neka troše i konsumiraju, pa će se onda i produkcija dići. Odtuda, kako se vidi, nikako napolje, jer se pita : tko da počme, gdje da se počme, kako i kada? To je eto goruće pitanje modernoga doba u svim industrijalnim državama : Što sa kapitalom? Što sa produkcijom? Što sa siromašnim razredima pučanstva? To su pitanja, koja danas pokreću nutarnju i vanjsku politiku industrijalnih država. Nije na nama, da se upuštamo u rješavanje ovoga problema. Nama je samo iztaknuti, da naša domovina još nije industrijalna zemlja kraj svih svojih desetak tvornica. Kod nas još prevladjuje velikim dielom poljodjelstvo; a koliko ima obrta, to je pretežnim dielom mali obrt, koji mnogo trpi od vanjske velike industrije, pa bi trebalo, da se organizuje u jedinstveno tielo i tako sjedinjenim silama opre toj utakmici. Prema tomu nije ni radničko pitanje kod nas sasvim iste naravi kao u industrijalnim zemljama, kao što i naš radnik nije posve jednak tvorničkomu radniku. Naš je radnik većinom pomoćnik maloga obrtnika, pa će i sam biti obrtnik. Mali pak obrtnik riedko je kada kapitalista. On ne ide za tim, da si u inozemstvu izvojšti tržište, već je sretan, ako mu je kod kuće toliko mira, da može svojom produkcijom ikoliko pristojno živjeti.

Već je spomenuto, da je za produkciju nuždan i „kapital". Razumievaju li se pod takovim kapitalom sredstva, pomoću kojih se stvaraju dobra, onda je kapital bezuvjetno nuždan. Razumieva li se pod kapitalom novac, tad on nije absolutno nuždan za produk-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ciju. Produkcija je starija od novca. Bilo je doba, kada se je produciralo, dok se za novac još nije ni znalo. U komunističkim zadrugama i autarhijskim veleposjedima staroga vieka i početkom srednjega vieka produciralo se bez ikakvog novca. Kolike su se tvrdje i kasteli sagradili u srednjem vieku bez novčića, na puku zapovied kakova kneza! Danas bi ovakova jedna utvrda stojala, kad bi se gradila onakvim primitivnim načinom, na stotine hiljada, možda na milijune forinti. U ono vrieme dostajala je volja gospodara i njegovo pravo, da zapovieda kmetovima, i dužnost kmetova, da slušaju. Danas su drugačije socijalne uredbe. Danas ima pravo svatko, da razpolaže svojom radnom snagom, a ne može bez stanovitih uvjeta razpolagati tudjom. Budući da jednaki jednakomu ne može da zapovieda, to ne preostaje drugo, nego da se nagode, tko će zapoviedati, a tko slušati. A jer nitko ne će da drugomu služi za badava, t. j. da svoju silu troši za tudju korist, to ne preostaje drugo, nego da za radnu snagu ustupi dio koristi. A kako se vriednost svakog dobra u novčanom gospodarstvu izražava novcem, to je novac ili novčani kapital u istinu potreban za produkciju, i to ne radi produkcije same, već radi socijalno-gospodarskih uredaba.

Kapital ne stoji samo u posjedu novca, ili inih stvarnih dobara, već i u stanovitim pravnim odnošajima. Ovoj su vrsti kapitala stvarna dobra samo podloga, stanovito pravo i izvor novčanih prihoda. Ove vrsti kapitala predstavljaju samo stanovite količine vriednosti, koje posebno obstoje upored sa stvarnim dobrima ili kapitalima, na kojemu se temelje. U takove kapitale brojimo akcije, hipoteke, zadužnice itd. Kraj akcije, koja predstavlja neku glavnicu, jer donosi posjedniku dividendu, obstoji neki posao, koji je opet posebni kapital, ali je akcija sudionik toga kapitala. Kraj hipoteke obstoji zemljište, na koje je hipoteka upisana. Upravo se kod ovih založnica, hipoteka, akcija i t. d. najbolje vidi, da ima posebnih vriednostnih kapitala kraj onih realnih. Ovi se kupuju i prodavaju, prelaze iz ruku u ruke, a da se pri tom ne mienja gospodarski odnošaj niti na jednom, niti na drugom kraju. Vriednostni kapitali nisu produkciona sredstva, nego su samo neko pravo na stanoviti dio iz neke produkcije, kapitala ili posla.

Ova se vrsta kapitala javlja samo kod visoko razvitoga narodnoga gospodarstva, kod novčanog i kreditnog gospodarskog sustava. Ali zato je ovdje od to većega zamašaja. Dva, tri primjera najbolje će to pokazati. Englezki narodni imetak cieni se na 10 milijarda

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

funti sterlina. Od ovoga golemog imetka odpada do 40%, dakle malo ne polovica, na taj (kako ga Offermann zove) fiktivni kapital. Leroy-Beaulieu cieni imetak francuzkoga naroda na 230 milijarda franaka. A od toga odpadaju oko 93 milijarde na čisti vriednostni kapital, dakle preko jedne trećine čitavoga imetka. U Pruskoj broji (1896.) cieli narodni imetak oko 52 milijarde maraka, a od toga preko 21 milijardu iznosi vriednostni kapital. Pitanje je sada, kako da se prosudi ovaj vriednostni kapital sa gledišta narodnoga gospodarstva. Neki zaključuju, da se iz ovoga „kapitalizovanja" mora zaključivati na produktivnu snagu naroda. Nama se čini, da se to ne smije tako obćenito uzimati. Ovaj vriednostni kapital može bez dvojbe služiti za dokaz produktivne snage jednoga diela naroda, ali ne za produktivnu snagu cieloga naroda. Kad bi ovaj kapital stojao u samim akcijama, hajde! hajde! Ali ovaj kapital stoji u hipotekama, obveznicama, zadužnicama i t. d., te se prema tomu pokazuje velikom stranom kao dohodak jednoga (bogatijega i malobrojnijega) diela na račun drugoga i to siromašnijega diela pučanstva. Iz ovoga izvodi gore spomenuti Offermann, da je ta vrst kapitala, taj „fiktivni" kapital, uzrokom nizkih radničkih nadnica.

Ovo su tri elementa, tri faktora produkcije. Kako je već u uvodu spomenuto, iz raznih kombinacija ovih triju faktora nastaju spomenute već razne grane produkcije, a obširnije o svakoj bit će još govora. Sada prelazimo na područje o prometnim sredstvima, o kojima ne će kasnije govora biti, pa ćemo o njima odmah podrobnije progovoriti.

[Četvrto poglavlje].

Pomoćna sredstva narodnoga gospodarstva.

§ 17. Promet i prometna sredstva.

Priradnja i potrošak dobara dva su pola, izmedju kojih se kreće narodna gospodarska djelatnost. Od onoga časa, kad je koje dobro stvoreno, pa do časa, kad je potrošeno, proteče dulje, ili kraće vrieme. Osim toga velik dio dobara ne potroši se na onom istom mjestu, gdje su stvorena, već prevale često vode i gore, dok dospiju na mjesto, gdje će se potrošiti. Ovo putovanje robe od producenta do trošitelja zove se prienos dobara, a to je jedan dio prometa. Ali dobra se ne kreću i ne putuju sama. Ljudi robu naručuju, izmjenjuju i prenašaju. Tu imamo dakle i saobraćaj ljudî,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

i taj saobraćaj istom je preduvjet prienosu dobara. Prema tomu spada i taj osobni saobraćaj u promet. Ali dobara ima raznih vrsti. Ima dobara, koja služe neposredno i ravno za porabu; a ima i takovih, koja služe za izmjenu, za promet; napokon ima i takovih, koja se u obće ne mogu potrošiti, kao što je n. pr. zemljište. Pa ipak velimo, da je ovo ili ono zemljište „preneseno", a često se čuje, da je ovaj ili onaj lakoumnik „zatrošio" kuću i kućište, zemlju i zemljište. I ovo je dakle „prienos" i potrošak dobara, ali nije fizički, nego pravni, pa i on spada u promet. Odatle se vidi, da promet stoji u prienosu stvarî i osoba, u gospodarskom saobraćaju ljudî, te u pravnim odnošajima ljudi spram stvari i ljudî medju sobom.

Kao što za svaki potrošak snage, tako se i za prienos dobara traži odšteta i nagrada. Od tuda se vidi, da promet ne posreduje samo izmedju priradnje i potroška, već služi i u svrhu privrede trećih, te i ovima omogućuje sticanje imetka i tako utječe na razdiobu dobara i poredak priradnje i potroška. Prema tomu usredotočuju se u prometu svi momenti gospodarske organizacije stanovitoga naroda.

Promet nastaje svagdje, gdje se je razvila razdioba rada i razdioba pučanstva u razrede i zanimanja, jer je time nastala medjusobna zavisnost i nuždna izmjena dobara. Ali ovoj izmjeni mogu stojati na putu razne zapreke. Tako se može dogoditi, da neposrednoj i ravnoj izmjeni stane na put nestašica sredstava za izjednačenje vriednosti. Ovu zapreku imadu da odstrane shodna sredstva, kao novac i vjeresija (kredit). Dalje mogu da otegote izmjenu dobara potežkoće kod prienosa dobara, osobâ i viestî. Ove potežkoće imadu da odstrane transportna i komunikaciona sredstva. Osim toga mogu i razni nazori o mjeri i težini otežčati izmjenu dobara. Tomu imadu da doskoče državne uredbe. Napokon i udaljenost izmedju producenata i konsumenata te nepoznavanje potreba na jednoj strani, a na drugoj nepoznavanje izvora dobara takodjer je znatna zapreka izmjeni. Ovoj potrebi ima da doskoči trgovina.

Narodno gospodarstvo obuhvaća gospodarstvo pojedinaca. Država je pak uosobljena organizacija svih državljana i njihovih pojedinih gospodarstva. Odatle sliedi, da je napredak narodnoga gospodarstva u interesu ciele države, jer od narodne privrede zapada i državu dio za pokriće njezinih potreba i potreba „gospodareće osobnosti" u državi. U tu svrhu radi država u jednu ruku, da svede interese pojedinca i njegova gospodarstva u sklad s inte-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

resima cjelokupnosti. Zato ona traži, da se interesi pojedinca imadu podvrći interesima cjelokupnosti, ako ovi dvoji interesi dodju u sukob. S druge strane upravo zato, što u svom interesu mora da unapredjuje „gospodareću osobnost“, stvara država za ovu osobnost, za cielu gospodareću sveukupnost, dakle i za sve pojedince takove gospodarske uvjete, kojih pojedinac ne bi mogao stvoriti, a ipak svakomu pojedincu istim pravom stoje na uslugu.

Odatle izlazi, da promet spada velikim dielom pod javno pravo. Sa stanovišta javnoga prava državi pripada pravo nadzora nad svim poslovima i zavodima, što se odnose na komunikacije, novčarstvo i vjeresiju, ako imadu da služe obćinstvu. Sa stanovišta tehničke uprave stoji država na načelu, da se u prometu oživotvore takovi uvjeti, koji će uza što veću štednju i što veću sigurnost olakoćivati uporabu prometnih sredstava Što se pak tiče socijalne strane, to se drži načelo, da se svakomu državljaninu u obće stave na službu uvjeti za kapitalizovanje bez obzira na veličinu i vrst njegova kapitala i gospodarstva. Ta svrha imala bi se postići tako, da se prometna sredstva u pravednom razmjeru podiele i porazmjeste medju sve krajeve države, te da se njima svatko uzmogne služiti uza što manje troškove i što veću udobnost. — Na ovaj način zasieca promet i u državno gospodarstvo i u financije.

Iz ovoga se vidi, da pod nadzorom javne uprave stoji: novčarstvo i vjeresija sa suvislim uredbama, utez i mjera, ceste i putovi, parovožnja, parobrodarstvo, pošta, brzojav i telefon.

§ 18. Novac i novčarstvo.

Čim se je u kojega naroda razvila razdioba rada i s njim skopčana izmjena dobara do tolikoga stupnja, da je nastao neki promet, odmah se osjeti potreba, da se pronadje neko dobro, neka roba, koja bi tu izmjenu olakoćivala. U naturalnom gospodarstvu bila je izmjena skopčana s golemim potežkoćama. Nije to bilo sasvim lako sastati se s čovjekom, koji je imao upravo onakvu robu, kakvu bi tko htio kupiti, ili koji bi trebao upravo onakvu robu, kakvu tko nosi na pazar. Pa ako bi se srećom ovakva dvojica i sastala, nastaje nova potežkoća: kako se pogoditi za mjeru i za cienu? Ako ja trebam n. pr. kotlić i lončić, a na sajam sam došao s konjem, — kako da se izvrši sada trgovina? Ovakove potežkoće upravo su silile na to, da se pronadje neko dobro, neka roba, koju bi svatko

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

htio u zamjenu primiti. Čim se je ovakova roba pronašla, te u prometu stekla obće priznanje i mjenitbenu vriednost, postala je ona novcem. Naravski na primitivnom stupnju prometa bio je i taj novac primitivan. Tako se n. pr. Abesinci još i danas služe komadima kamene soli kao novcem. Naši djedovi služili su se dugo vremena kuninim kožicama kao novcem. Gdje uspieva kava, služile su manje, ili veće vrećice kave kao manja, ili veća svota novca. Najvjerojatnije je, da se je u početku uvela kao novac, t. j. kao obće priznata vriednost, ona roba, koja se odlikovala najvećom uporabom. Dakle u prvom razvoju prometa odlučuje uporabna vriednost. S vremenom je izkustvo pokazalo, da je za novac kao sredstvo izmjene dosta svejedno, ima li novac i sam po sebi kakovu vriednost. Pokazalo se je, da je dovoljno, ako je ona stvar samo sposobna za promet (izmjenu), te ako joj državna vlast poda vriednost, proglasivši je zakonitim sredstvom izmjene i plaćanja. Na taj način mogao je eto i papir postati novcem; na taj eto način može se protumačiti, zašto je u zemljama, gdje se je kavom plaćalo, upravo najgora kava služila kao novac; zato su s vremenom uveli komadiće volovske kože s državnim žigom i oznakom vriednosti kod naroda, gdje se je prvobitno stokom plaćalo. Osim onih stvari, koje su se odlikovale svojom uporabnom vriednošću, rado su se uzimali kao novac i onakve, koje su se odlikovale ljepotom, te sbog toga služile za ures. Tako n. pr. služe i danas školjke tauričkih puževa za sredstvo izmjene u Indiji i južnoj Africi, jer te školjke nose urodjenici kao ures. No svaka od ovih stvari ima većih ili manjih nedostataka, pa nije posve sgodna za promet: jedna nema nikakve praktične uporabne vriednosti; druga nije liepa; treća nije trajna; četvrta je radi težine nezgodna za prienos; peta je prejeftina, pa se mora nositi u prevelikim količinama; šesta je preriedka, premalo je ima, pa je radi toga odveć skupa (n. pr. dijamant). Iz svega toga se razabire, da stvar ili roba, koja ima da služi za novac, mora imati sliedeća svojstva: mora da bude takova roba, koju će svatko pod svakim uvjetom rado primiti; mora biti dragocjena, da se ne mora u velikim količinama nositi; mora imati svoju posebnu obće priznatu vriednost, i ta vriednost mora imati neku stalnost, da uzmogne biti mjerilom vriednosti drugoj robi; napokon ta roba ili stvar mora imati takovo svojstvo, da se dade po volji dieliti u veće ili manje komade, ili vriednosti. A imade li ta roba još i estetičku vriednost, odlikuje li se i ljepotom, tada se tim bolje preporuča za

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

novac. Tiekom vremena i izkustvom došlo se je do uvjerenja, da su kovine najbolje sredstvo za novac, jer se po volji dadu dieliti i jer su trajne. Lykurg je uveo u Sparti željezni novac, a ostali su narodi privoljeli bakru. Bakar je sgodniji za novac nego željezo, jer ga je manje i jer je ljepši, te je prema tome nešto dragocjeniji. Ako je Lykurg ipak privolio željezu, tomu je bio politički razlog po sriedi: on je htio onemogućiti prometni saobraćaj Spartanaca sa susjednim narodima, da time što dulje u čistoći sačuva strogi državni ustav, što ga je sâm Sparti odkrojio. — No ni sam bakar nije idealna kovina za novac: odveć je jeftin, pa zato može da služi samo za izmjenu najjeftinije robe. Za skupocjenu robu morala bi se davati velika količina bakra, a to bi sam promet znatno otežčavalo. Englez Pratt, putujući u Tibet, morao je uzeti petnaest kitajskih nadničara (kuli), koji su mu nosili pune vreće bakriša. Napokon se došlo do uvjerenja, da su srebro i zlato najsgodnije kovine za novac. Ove se kovine odlikuju ljepotom, trajnošću; dadu se po volji dieliti u razne količine, odolievaju rdji, dadu se taliti i kovati. Radi ljepote počeo se sviet ovim kovinama odmah služiti za ures, tek što ih je upoznao. A budući da je ukrašivanje i kićenje prešlo ljudima tako u krv, da se je u velike udomilo koli kod najprimitivnijih, toli kod najkulturnijih naroda, imadu ove kovine već radi toga trajnu vriednost. A i neku praktičnu vriednost imadu ove kovine. Bogati Rimljani, osobito Rimljanke, upotrebljavali su ulaštene zlatne i srebrne ploče za zrcala, a zlatne igle za vlasi, za kopčanje (fibule); štokakove žulencije (medailoni) takav su mah preotele, da su se morali dosta rano, već za republike, izdavati zakoni protiv prekomjernog trošenja na urese. Zlatno posudje, noževi i žlice spominju se u Rimu već od prvoga punskoga rata, jer se pripovieda, da su kartažki poslanici bili u Rimu pogošćeni iz zlatnoga posudja. U vrieme carstva ponarasla je potreba dragocjenih kovina još više, jer se je u to vrieme već novčani sistem u rimskom carstvu podpuno razvio. A i luksus je daleko nadkrilio onaj luksus rimske republike. Za carstva postalo je zlato svemogućom silom. Za novac kupovalo se sve, počevši od korice hljeba do zlatne carske krune. Ovo nije prestalo ni poslije pada zapadno-rimskoga carstva, već se samo nastavilo u iztočno-rimskom carstvu. Osim toga i crkva je postala dobrim konsumentom dragih kovina, jer je za kaleže upotrebljavala zlatne, ili barem pozlaćene kupe, a za sviećnjake i svjetiljke srebro. Naši su se predji bez dvojbe takodjer rano upoznali sa zlatnim novcem,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

jer su se odmah dali na revnu trgovinu sa susjednim bizantinskim pokrajinama i gradovima (Apulijom, Venecijom itd.). Ta jedva što su zauzeli Dalmaciju, već primaju od pape novce za odkup robova i svetih moći.

I tako je eto zlato i srebro imalo vazda i kao novac i kao ures svoju vriednost, dakle i prometnu i uporabnu vriednost; a to čini, da te kovine sačuvaju tu vriednost i dalje, te da postanu i ostanu mjerilom vriednosti svim ostalim vrstima dobara. Tako su ove kovine postale podlogom novčanomu sistemu u narodnom gospodarstvu svih kulturnih naroda.

Uvedenjem novca u gospodarstvo uklonjene su sve one potežkoće pri izmjeni dobara, o kojima smo prije govorili. Istom uvedenjem novca dobio je imetak svoju pravu i gibku vriednost: u svojoj spodobi kao zemljište, kuća, šuma, stoka — imetak je odveć vezan i negibiv. Ali time, što se imetak može u svako vrieme unovčiti, a novac opet u imetak uložiti, postao je sav posjed, sve vlastničtvo gibivim, tekućim, prenosljivim.

Državno uredjenje novca.

Državno uredjenje novčarstva pojavlja se istom onda, kada koja vrsta novca već faktično postoji. Uporaba novca, veli Knies, niti je posljedica kakovog formalnog sporazumka medju ljudima, niti je posljedica kakove državne uredbe, već ta uporaba novca izraste kao naravni plod prometne izmjene. Za to imamo kao primjer onu lošu kavu, koja služi kao novac, gdje je prije kao novac služila bez dvojbe najbolja vrsta.

Država utječe na novčarstvo u dva smjera: 1. što odredjuje, koja roba, koja se kovina ima smatrati novcem; 2. kako ima biti tehnički uredjeno novčarstvo.

Time, što država odredi, koja roba ima biti novcem, ustanovljuje ona vrednotu ili valutu (valuta, étalon, standard, legal tender). Prema tomu je valuta zakonom priznano pravo stanovitoj stvari, da se ima priznati i primati u neograničenoj mjeri kao sredstvo za plaćanje.

Budući da država može pravom svoje suverenosti, da na svom području podade ovakovu zakonitu vriednost kakovoj hoće robi, t. j. da proglasi novcem, štogod hoće, — to odatle sliedi, da može biti raznih vrednota (valuta). Gdje država proglasi zlato zakonitim sredstvom plaćanja ili novcem, tu velimo, da vlada zlatna vred-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

nota; gdje je srebro proglašeno novcem, tu se govori o srebrnoj valuti; a gdje su obadvie ove kovine zakonitim sredstvom plaćanja (novcem), tu se govori o dvoguboj vrednoti ili bimetalizmu. Gdje su obje kovine priznate novcem, tu mora biti ustanovljen vriednostni odnošaj izmedju obiju kovina. Do godine 1893. bio je odnošaj zlata prema srebru kao 1 : 15·5, t. j. za 1 kg finoga zlata moglo se kupiti 15·5 kg. finoga srebra. Od g. 1893. ovamo znatno je pala ciena srebru, pa je danas odnošaj 1 : 30·1, ali se i taj još uviek koleba na štetu srebra.

Gdje se zlato i srebro jednako upotrebljuju kao zakonito sredstvo plaćanja, ali im vriednostni odnošaj nije zakonito ustanovljen, tu se veli, da vriedi paralelna valuta.

U zemlji, gdje je zlatna valuta, slobodno je svakomu donieti surova zlata u državnu kovačnicu, te si ondje dati skovati propisanoga zlatnoga novca prema količini donesena zlata. To isto vriedi i za srebro u zemljama srebrene i dvogube valute. No ako se u ovakovoj bimetalističkoj državi ne dopušta kovati srebreni novac privatnim posjednicima srebra, onda se veli, da u toj zemlji vlada hramajuća vriednost. To isto vriedi i za zlato, ako se kovanje ne dopušta privatnicima.

Sve ove vrednote zovu se metalične (kovinske) valute, jer im je podlogom jedna, ili obje od spomenutih dviju kovina. Ali osim ovih imade još jedna vrednota, koja je osobito zanimljiva obzirom na našu monarkiju, pa ćemo se njom potanje zabaviti na svome mjestu. To je papirna valuta. Ovdje papir ima svojstvo i zakonitu vriednost novca. Ovo je pravi antipod nekadanjemu najprimitivnijemu novcu, koji je dobivao svoju vriednost od svoga uporabnoga svojstva, a ovaj dobiva svoju jedino na zapovied države i sbog svoje prometne sposobnosti.

Time, što država odredi, koja se kovina ima smatrati novcem, nije još i sam novac stvoren. Tu još treba onu kovinu u novac pretvoriti, t. j. treba ju tehnički obraditi. Država odredi, kakav oblik i vanjštinu mora da ima od kovine skovani novac, zatim koliku težinu mora imati ovakav komad novca, te koliko mora ovakav komad kovanoga novca sadržavati čistoga zlata, ili srebra. Kao što odredjivanje, koja kovina ili roba ima biti novcem, tako i odredjivanje pravilâ, prema kojima se ima kovati novac, to je jedno od suverenih prava države (Münzhoheit). Država ima takodjer izključivo pravo kovati novac (Münzregal).

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Kod kovanja novca odredi država najprije odnošaj kovanih komada novca naprama stanovitoj količini zlata. Taj odnošaj ili omjer zove se u Njemačkoj i Austriji Münzfuss. Da se ne odalečimo predaleko od ovoga naziva, prevest ćemo tu rieč monetskom stopicom. Pravo značenje najbolje će protumačiti primjer. Zakon od 2. kolovoza 1892. (Br. 126 i 127 Reichs-Gesetz-Blatta), kojim se uvadja krunska vriednost u Cislajtaniji, veli medju inim: „Iz 1 kg. finoga zlata skovat će se 3280 kruna u komadima po 10 i 20 kruna“. Evo u ovoj izreci je izražena monetska stopa. Tu se veli, da se od 1 kg. zlata ima skovati 328 komada, od kojih će svaki vriediti po 10 kruna, ili 164 komada, od kojih će svaki vriediti po 20 kruna, t. j. 1 kg. zlata ima se razdieliti na 328, ili 164 jednaka komada.

Dalje država odredjuje težinu pojedinoga kovanoga komada. Monetska stopa kaže naime samo to, da komad zlatnoga novca od 10 kruna ima sadržavati $^1/_{328}$ kg. zlata; no koliko taj jedan komad sam za sebe ima težiti, to se iz te stope još ne može razabrati, jer se zlatni komadi novca ne kuju od čistoga suhoga zlata (bili bi odveć mekani), nego, da budu tvrdji, primieša se zlatu prostije, tvrdje kovine.[1]

Za zlatne dvadeset-krunaše spomenuti zakon spominje surovu težinu (Rauhgewicht) 6·775 grama, a finu težinu (Feingewicht) 6·097 grama. Ovaj prvi broj kaže, koliko teži cieli dvadeset-krunaš, a potonji, koliko je čista zlata u tome komadu. Obično $^1/_{10}$ ili $^1/_{12}$ od ukupne težine zlatnoga komada odpada na primiešanu prostu kovinu. Zlatni novac Englezke i Rusije ima $^1/_{12}$ primjese, kod drugih država $^1/_{10}$.

Kako se odatle vidi, pazi se kod zlatnih komada novaca na svaki miligram zlata, pa sada nastaje pitanje: što onda, ako se u prometu otrca koji komad zlatnoga novca? Ili, zar se ne bi moglo dogoditi, da se već kod samoga kovanja podkrade mala pogreška? — U istinu dogadja se i jedno i drugo; ali je zakonom odredjena granica, do koje se smije zlatni komad otrcati, ili kako velika smije biti pogreška kod samoga kovanja. Zlatni dvadeset-krunaš još je sposoban za promet (t. j. ima podpunu vriednost), ako teži 6·74

[1] Ovo miešanje zove se »Legirung«. Što je u jednom zlatnom komadu čistoga zlata, to se zove u Austriji »Korn«, a čitava težina zlatnoga komada zove se „Schrot«. Liepih hrvatskih rieči za to dakako nemamo, a i ne ćemo skoro imati.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

grama (a inače bi po zakonu morao težiti 6·775), a deset-krunaš, ako teži 3·37 grama.[1] Kod kovanja je dopuštena pogreška do $2^0/_{00}$ na čitavoj težini komada, a $1^0/_{00}$ na čistom zlatu. — Otrca li se zlatni komad preko rečene mjere, tada ga država primi (kod svake državne blagajne, n. pr. kod poreznog ureda) pod cielu cienu, pa ga onda dade prekovati. Prekorače li već kod kovanja zakonom odredjeni remedium, tada se ne izdavaju u promet, već se ponovno dadu prekovati.

Sada bi se moglo nametnuti još jedno pitanje. Kad se tako pazi na svaki miligram kod zlatnoga novca, zašto se ne bi skovalo jedan ili dva komada više? Ili drugim riečima: O čem zavisi ta „monetska stopa"? Na to pitanje u ovaj čas u kratko odgovaramo, da to zavisi o cieni surova zlata (nekovana, koje se prodaje u spodobi štapića). Ako 1 kg nekovana suhoga finoga zlata stoji 3280 kruna (na svjetskom tržištu), onda država nema razloga, da jeftinije daje isto zlato u obliku novca, jer bi joj strane države za čas razgrabile novac. A ni skuplje ga ne može davati, jer ga nitko ne bi htio primiti. To bi značilo htjeti oboriti cienu tudjoj robi, a toga opet ne će dopustiti strani trgovac robe. Obširnije i jasnije će se to protumačiti na svome mjestu, kad bude govora o cieni dragih kovina.

Sada još preostaje pitanje: Kako stvar stoji u državama, koje imadu bimetalističnu vriednost, gdje naime i zlatni i srebrni kovani novci moraju da nose i faktički nominalnu vriednost, gdje oboji novci moraju i na tržištu teliko vriediti, kolika im je vriednost pečatom utisnuta? U ovom slučaju mora se proračunati na temelju tržne ciene njihova monetska stopa, te prema tomu izračunati težina pojedinog kovanog komada. To je tako zvana relacija. Nekada je bila u njemačkim državicama i u Austriji srebrna valuta, a jedinica je bila talir. Iz jedne funte srebra kovalo se 30 talira (= 90 maraka). Budući da je još do nedavna stajalo zlato spram srebra kao 1 : 15·5, to se je moralo iz jedne funte zlata skovati $15^1/_2$ puta toliko talira (maraka), koliko iz 1 funte srebra. Dakle 1 funta zlata = 15·5 × 30 = 465 talira, ili 15·5 × 90 = 1395 maraka. Danas je srebro spalo izpod polovice predjašnje vriednosti, pa bi po tome morala stojati funta zlata oko 2835 maraka u srebru.

[1] To je takozvani Passirgewicht.

*

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Relacija je nuždna novčana uredba u državama bimetalističke valute, jer tu mora novac da sadržaje faktično onu vriednost, na koju glasi, bez obzira na to, bio on u srebru ili u zlatu. Ali u najnovije vrieme izgubila je relaciju ono znamenovanje, koje je imala još pred 15 do 20 godina. Oni srebreni novci, koji su još pred 15 do 20 godina imali svoju podpunu vriednost, danas ne vriede niti polovicu; a ako se u prometu ipak primaju pod istu cienu, to je zato, što se smatraju sitnišem, a onaj je srebrni novac unapried za sitniš odredjen. — Krizom srebra, t. j. naglim padom njegove vriednosti izpod polovice, uzdrmana je podpuno i bimetalistička valuta, a još više čista srebrna valuta, jer se vriednost srebra još niti danas nije pravo ustalila, već ima tendenciju, da još niže padne. U ovakvom položaju nije lasno odrediti relaciju izmedju zlata i srebra. A kad bi to koja država htjela, to ipak na obćenitoj situaciji nebi ništa mienjalo, jer tu svjetsko tržište odlučuje o cieni i zlata i srebra. Eno u Francuzkoj, Italiji, Belgiji i Švicarskoj (te zemlje čine t. zv. „latinsku novčanu uniju“) još i danas postoji bimetalistička valuta na relaciji zlata prema srebru kao 1 : $15^1/_2$; ali medjunarodna plaćanja moraju izplaćivati u zlatu, jer im nitko ne bi htio primiti srebra prema vriednosti, koja je izražena u relaciji. Prema tomu spao je srebrni novac faktično na sitniš, koji ima unutar granica dotičnih država mjenitbenu vriednost, ali nema više plaćevne vriednosti u medjunarodnom saobraćaju.

Ovo će nam biti razumljivije, ako razgledamo i narav i svojstva „sitniša“.

U običnom govoru običajemo smatrati „novcem“ i zadnji novčić, kojim možemo kupiti i „platiti“ kutijicu žigica. U istinu je pak novac samo onaj kovani komad, kako valuta ustanovljuje. U austro-ugarskoj monarkiji, u smislu zakona od 2. kolovoza 1892., samo je zlatni deset i dvadeset-krunaš pravi „novac“. Mi imademo evo već deset godina zlatnu valutu, a u času, gdje ovo pišemo, stalno od tisuću ljudi još ih nije ni desetak vidjelo zlatnoga toga novca, jer za milijune ljudî u kupovanju i plaćanju sav posao obavlja na račun i u ime pravoga novca njegov zamjenik — sitniš. — Razlog je tomu to, što država još nije predala zlatni novac u nutarnji promet. No sve da toga i nije, moralo bi se stotinu poslova obaviti bez zlata. Evo zašto! Zlatni je deset-krunaš velik od prilike kao jedan filir i teži $3^1/_3$ grama. To je već tako sitan novac, da ga čovjek jedva u ruci ćuti. Kada bi tko htio napraviti jednu

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

krunu od zlata, tad bi ta kruna težila 0·3 grama, pa bi morala biti nekako deset puta manja od filira. To ne bi bilo moguće, a ni spretno za promet. Zato se zlatni novac ne kuje nego u nekoj stanovitoj veličini, a za vriednosti izpod ove veličine mora se naći druga kovina, kojom će se te vriednosti izraziti. Za to je najsgodnije srebro, koje ima gotovo sve prednosti kao i zlato, samo što je jeftinije, jer ga više ima. Srebro je nekako 32 puta jeftinije od zlata, prema tomu bi moralo 10 kruna srebra težiti od prilike 32 puta toliko, koliko 10 kruna u zlatu, t. j. 107·84 grama. Koliki bi to tek bio golemi i nespretni novac, kad je već sadanji petkrunaš (53 grama po prilici) dosta nezgodan!

Po svojoj jeftinoći moglo bi se srebro upotriebiti i za sitniji novac od krune. Ali je srebro odveć meka kovina, lako se izliže, pa bi se morao ovakav sitni novac više puta pretaljivati; sbog male vriednosti i razmjerno velikog troška uzima se za posve sitni sitniš prostija i mnogo jeftinija, ali tvrdja kovina: nikal i bakar.

Kako se iz svega ovoga vidi, svoju podpunu vriednost ima jedino „pravi“ novac, zlatiši. On u istinu toliko vriedi, koliko na njem piše: Za jednu kilu zlatnih desetaka ili dvadesetaka dobit će čovjek svagdje kg. zlata, ili 3280 kruna. Svi pak ostali novci ne vriede u istinu niti polovicu onoliko, koliko na njima piše. Za to se zlatni novac i zove „zakonitim“ novcem, a drugi se naziva „sitnišem“ (Scheidemünze).

Iz ovoga je jasno, da sitniš samo predstavlja (reprezentira ili fingira) neku vriednost, koje u istinu nema. Zato se može s pravom pitati: Kako to, da se za taj sitniš može kupiti tolika količina robe, kao da bi sitniš imao podpunu vriednost? Zar se time ne oštećuje prodavalac? Ova mala zagonetka razjasnit će se tečajem razlaganja. A za sad za umirenje svakome kažemo, da sitniš dobiva svoju vriednost od zlatiša, i to na temelju i pod pokroviteljstvom onoga pravog novca.

Djelovanje novca u narodnom gospodarstvu.

Kad se stavimo na stanovište pojedinoga gospodarstva, pa promatramo novac i njegovo djelovanje, tad nam se čini, da je obilje novca najveće bogatstvo. Čovjek se ga ne može ni najesti, ni napiti, niti se njime zaodjeti, niti ogrijati, pa ipak svi ga cienimo. Uzrok je tomu taj, što je čitavo gospodarstvo tako uredjeno, da čovjek

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

može u svako vrieme dobiti za novac, što mu treba. Naučivši se čovjek, da za novac može kupiti gotovo sva dobra, priuči se na pomisao, da je sve dobro novac, dok u istinu novac sam po sebi nije nego sredstvo, kojim se do tih dobara dolazi. Adam Smith ne daje mu niti iz daleka one vriednosti, koju mu običan čovjek običaje podavati. Smith priznaje, da je novac naravski jedan dio narodnog imetka, samo ta sastojina narodnog imetka, veli on, nije od bog zna kolike znamenitosti, jer ne može biti nikada niti najneznatniji dio dohodka, već samo i jedino uvjet ili sredstvo, da se dodje do dohodka. A dohodak stoji u onim dobrima, što ih čovjek treba za potrošak i užitak. Ako čovjeku i preostane novca, pošto je namirio potrebe, tad „štedi“ preostatak u tu svrhu, da ga budi on sam, budi njegovi nasljednici opet potroše, ili olože u dobra. Druge svrhe ne može novac imati, jer štediti jedino u tu svrhu, da se novac na hrpu sgrće, to je kao da bi ga u vodu bacio: ležao on na dnu mora, ili na dnu škrinje, isto je. Ako li se pak novac „na korist ulaže“, t. j. u produkciju uloži, tad je to isto, kao da bi njime druga dobra pribavljao, jer su produkti za potrošak, t. j. da se prodadu, a prihod od njih poduzetnik i radnici diele i ulažu u dobra druge vrste, ili u drugu produkciju. U svakom je slučaju novac za to, da se u dobra troši, te da nova dobra pribavlja. Prema tomu, veli Smith, novac nije ništa drugo, nego veliki kotač, koji promiče kolanje dobara, kotač, koji masu dobara bez prestanka promeće i promiče, te svakomu toliko od tih dobara nagrne, koliko treba. I zato taj kotač, koji svakomu njegov dohodak donosi, ne može da bude u isti čas i sam dohodkom. Po Smithu novac nije ništa ino, nego stroj u službi narodnoga gospodarstva, pa je zato glasoviti Lorenz v. Stein i upozorivao na to te opominjao, neka bi bio taj stroj čim jeftiniji, da se ne troši težka narodna muka u skupi stroj, dok istu službu može obavljati i jeftini. Ako dakle istu službu može obavljati jeftini papir, čemu trošiti skupo zlato? Pa doista nitko nije tako sgodno izrabio ovu Smithovu nauku, kao njegovi zemljaci Englezi. Oni su prvi uveli zlatnu valutu, pa ipak se nigdje toliko ne služi papirom, koliko u Englezkoj. Ovdje se veliki utržci plaćaju budi banknotama, budi čekovima; trgovci namiruju svoje platnje mjenicama, a sva plaćanja teku preko banaka. Kupac i prodavalac izravnaju svoje tražbine pripisom ili odpisom u bankira, a bankiri to isto učine izmedju sebe u t. zv. clearing-houses. Sav pak promet gotovo cieloga kraljevstva obavi se u velikom clearing-housu u Londonu. Godine

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

1888. iznašao je cieli promet u tom clearing-housu oko 70 milijarda forinti, pa se je malne cieli taj golemi promet izravnao pripisom i odpisom malne bez groša plaćanja u gotovu: u cieloj zemlji nije gotovina iznašala niti šesdeseti dio od ovoga cieloga prometa (130 milijuna funtî). Pa ipak ne bi bilo veće pogreške, nego tko bi odatle zaključivao, da bi se sav taj promet bio mogao obaviti samim papirom bez onoga „pravoga“ novca. Ovim papirnim poslovanjem učinilo se je samo to, da onaj zlatni novac nije trebao kojih 70 puta kolati iz ruke u ruku, te da se zlato nije time izrabljivalo. Ali bi bilo krivo mišljenje, da bi se zlato moglo prosto zabaciti, pa uvesti papir, od koga bi se po volji dalo „napraviti“ novca, koliko bi se samo prohtjelo. Evo zašto:

Trgovina nije drugo nego zamjena dobara. Da se dva dobra uzmognu zamieniti, mora se jednomu i drugomu ustanoviti vriednost. Sredstvo, kojim se mjeri vriednost, jest novac. Ali se vriednost ne može mjeriti nego samo vriednošću, kao što se ploha ne može mjeriti nego plohom, crta crtom, utez utezom, pa zato eto i novac mora da ima svoju vlastitu vriednost. Mi smo već prije govorili o tom, kako je zlato imalo vazda vriednost i kako će je i u buduće imati. Ono bi imalo tu vriednost, kad i ne bi bilo kovano u novac. Naravski, čovjek ga kao kovani novac radje prima, jer mu država svojim pečatom jamči, da je to pravo zlato, i jer u isti čas stanovitomu komadu pokazuje i količinu i vriednost. Banka naprotiv od sto kruna sama po sebi nema nikakove vriednosti, nego je dobiva istom onda, kada se za nju može dobiti zlata u vriednosti od sto K. A je li to nedvojbeno zajamčeno, onda je posjedniku banke svejedno, nosi li u žepu sto forinti u zlatu, ili u papiru; pače u sto slučajeva voli banku. Odavle se može razabrati, zašto u jednoj državi može obstojati zlatna valuta, a ipak se u prometu ne vidi zlata ni za liek, već sam papir, ili srebro. Mjesto da se dere i troši zlato, izdade država (ili po njoj ovlaštena banka) papir u promet; a državljani, kad znadu, da im je to svejedno, kao da bi imali zlato u rukama, primaju papir na mjesto zlata. I tako se može sav nutarnji promet obavljati papirom.

Drugačije stoji stvar u prometu s inozemstvom, kako će se primjerom najbolje razjasniti. Trgovci naše monarkije nakupuju n. pr. u Francuzkoj robe za 100 milijuna, pa tu svotu izplate na poštarskim uredima dielom banknotama, djelomice srebrom, a dielom niklom. Ali zato preko granice ne priedje ni cigla bančica, već to

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

izplati naša monarhija sve u suhom zlatu (ako Francuzi ne traže drugih vriednostnih papira); kad to država ne bi mogla, onda bi time izjavila, da je bankrotirala. Zato države, koje imadu manje zlata, uvedu u nutarnjem prometu papir, da zlatom uzmognu platiti inozemstvu; inače bi se moglo dogoditi, da u rukama državljana bude spravljeno i 500 milijuna zlata, a država ne bi mogla da plati inozemstvu niti onih 100 milijuna. — Medjutim budi uz put spomenuto, da državama, koje prodaju robu u inozemstvu, ne treba velike zalihe zlata, jer tu robu plaća i tudjina zlatom.

Iz svega se ovoga razabire, da službu novca može obavljati i onaj papir, sam po sebi bez ciene, ali pravi novac mora da ima svoju vriednost. Zato se i dogadja, da u zemlji, gdje vlada zlatna valuta, ipak papir u nutarnjem prometu prevladjuje. U prometu s inozemstvom ne kola zlato takodjer onoliko, kako bi mnogi mislio. Jedna država kupuje od druge robu, pa se u glavnom roba robom plaća, a razlika bi se imala zlatom izravnati. Ali i to se manje dogadja. Mi ćemo vidjeti, kad budemo govorili o mjeničnom tečaju (Wechselcurs), da i ovdje vriednostni papiri kolaju više, nego zlato.

Po svem ovom obavlja novac (pravi) u gosp darstvu dvie službe: on je mjerilom vriednosti svim dobrima, te izravnava razlike medju tim vriednostima; sâm malo radi u gospodarstvu, ali svekoliko gospodarstvo radi na njem kao na granitnoj pećini.

Razne valute.

Izkustvo i osvjedočenje, da novac mora imati svoju vlastitu nutarnju vriednost, prinukalo je države, da biraju medju plemenitim kovinama: zlatom i srebrom. Pošto se je bio odnošaj izmedju zlata i srebra kroz nekoliko stoljeća tako ustalio, da se male promjene gotovo nisu mogle niti osjetiti (1 : 14 do 1 : 15), prevladala je u predjašnjim stoljećima srebrna valuta, te se je održala sve do najnovijega vremena. Jedina je Englezka uvela već početkom XIX. stoljeća zlatnu vrednotu (valutu). Sve to veća produkcija srebra tečajem prve polovice XIX. vieka (1811—50) počela je podrmavati srebrnom vriednošću. No u to se podigla znatno i produkcija zlata (1856—60), pa je to opet uzpostavilo neku ravnotežu medju obim kokovinama, ali je donielo sobom i to, da se je stalo i zlato više kovati u novac te si je dvoguba valuta (bimetalizam) sve više krčila put budi izričito, budi faktično. Kada je malo zastala produkcija

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

zlata te prevladalo mnienje, da će zlata biti odsele sve manje; a kad je uporedo s ovom činjenicom i s ovim mnienjem produkcija srebra sve to više rasla, gubilo je srebro sve više cienu, pa su u sedamdesetim godinama mnoge evropske države stale uvadjati čistu zlatnu valutu, ili hramajuću (t. j. bimetalističke države obustavile su slobodno kovanje srebrnog novca). Koncem osamdesetih i početkom devetdesetih godina najednom je tako naglo ponarasla produkcija srebra, da mu je vriednost spala gotovo na polovicu. To je urodilo time, da je zlatna valuta prevladala faktično u medjunarodnom prometu, i ako su neke još zadržale nominalno dvogubu vrednotu.

Razumije se, da ovakove zamašne promjene nisu prošle tako gladko. Izmedju pristaša zlatne valute i bimetalista razvije se ljuti boj, koji još ni danas nije posve umuknuo. Ta razpra danas više nema druge do akademičke vriednosti, pošto je praksa, gdje je prevladalo zlato, učinila suvišnim i dalje teoretsko prepiranje. Ali zato je tim više zanimljiva borba Američana za srebro. Američka Unija imala je strogo provedenu dvogubu valutu tamo od godine 1792. do 1873 Zakon od spomenute godine 1792. izrično veli, da privatnici mogu po volji u državnim novčarnicama dati kovati zlatni i srebrni novac; da je odnošaj zlata spram srebra 1 : 15, te da se ovaj novac ima svagdje primati kao zakonito podpuno vriedno plaćevno sredstvo Pod konac šestdesetih godina odkriše se novi srebrni rudnici, te privatno kovanje srebrnog novca preotme u velike mah. Novca se nakovalo više, nego ga je u prometu trebalo. God. 1873. prodru demokrati sa zakonom, da se odsele obustavlja kovanje srebrnog novca od privatnoga srebra. Pet godina kasnije (28. velj. 1878, Bland-bill) podje za rukom moćnim posjednicima srebrnih rudnika, da nametnu i državi zakon, kojim se državi nalaže, da svaki mjesec ima kovati 2—4 milijuna srebrnih dolara. A godine 1890 iznesu novi zakon (Shermanbill, 14/VII.), kojim se nalaže državi, da svaki mjesec kupi $4^1/_2$ milijuna unca srebra i da tako dugo kupuje, dok srebro skoči u vriednosti prema zlatu, kao 15·9 : 1. Za to srebro ima država platiti producentima srebra papirnim certifikatima, koje mora država kod svojih blagajna kao novac primati. Godine 1893. bude taj zakon dokinut, pošto je državi naprtio srebra u vriednosti od 160 milijuna dolara, koje je ukinućem Shermanbilla još niže palo u cieni. Sada se u američkoj Uniji plaća i srebrom i zlatom, ali kovati se može na privatni račun samo zlato. Ovim je u Americi uvedena hramajuća bimetalistička valuta.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Posljedica ove vrednotne politike bilo je ovo: Američki, bolje: srebrni bogatuni htjedoše pod svaku cienu, da srebro uzdrže u njegovoj vriednosti; a to je značilo umjetno dizati cienu srebru, a smanjivati je zlatu. Kako se je u Americi moglo plaćati kod države srebrom i certifikatima, to onda nitko nije htio zlatom plaćati, već ga je radje prodao u inozemstvo, gdje se je bolje plaćalo. S druge strane morala je i država inozemstvu plaćati zlatom, jer nitko nije htio dati svoje robe za propalo američko srebro. Osim toga su američki spekulanti kupovali obezvriednjelo srebro u Evropi, pa ga skupo prodavali svojoj državi. Na taj način ostala je država bez zlata. Loš novac izagnao iz države dobar novac, pa sada morade američka Unija uzajmljivati zlato, da izplati svoje obveze spram inozemstva, premda financijalno dobro stoji. A i u samom domaćem gospodarstvu urodila je ova politika žalostnim posljedicama: do 600 banaka i dioničarskih družtava bankrotira, oko 5000 poduzetnika propade, a preko milijun radnika i radničkih obitelji ostade bez kruha.

Nešto slično dogodilo se Englezkoj u XVIII. stoljeću sa zlatom, kad se je silom htjelo potlačiti srebro dižući vriednost zlatu. Posljedica je bila, da je sve srebro otišlo u tudjinu, gdje se je skuplje moglo prodati. Ovime je nagrnulo zlato u zemlju, te mu ovdje pala ciena, a država je bila prisiljena uvesti zlatnu valutu. To doduše nije bila velika nesreća, jer je zlato izgubilo samo za onoliko, za koliko se je prije umjetno dizalo; a to nije bio niti iz daleka onako osjetljiv udarac, kao ono u Americi. Odavle se vidi, da ni najmoćnije države ne mogu vojevati proti svjetskomu tržištu, koje udara cienu i srebru i zlatu, te da je odnošaj, što ga to tržište jednoj i drugoj kovini podaje, jedini naravni odnošaj, prema kojemu se ima provesti i odnošaj medju novcem obiju kovina, gdje se hoće da uzdrži pod svaku cienu bimetalistička valuta. Medjutim su danas već države odustale od ovakih pokusa.

U Francuzkoj se temelji valuta na zakonu od g. 1803. Ovaj zakon uvadja n o m i n a l n o srebrnu valutu, ali je u istinu stvorio bimetalističku, jer je dopuštao i kovanje zlatnoga novca, učinio ga plaćevnim sredstvom i ustanovio razmjer prema srebru kao 1 : $15^1/_2$. Francuzi kuju od kilograma novčanog zlata (Münzgold, $^{900}/_{1000}$, jer $^1/_{10}$ odpada na primjesu) 3100 franaka. Godine 1873. sklopi na temelju istoga zakona Italija, Belgija i Švicarska, a malko kasnije i Grčka s Francuzkom novčanu konvenciju, kojom si uzajamno do-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

zvoljavaju kolanje novca u svojim državama. To je t. zv. latinska novčana unija. Od srebra kuju se komadi po 5 franaka, po 2 fr., po 1 fr. i $^1/_2$ fr. (u Italiji lire). Do g. 1873. moglo se je kovati srebrnog novca na privatni račun. Poslije je to ukinuto. U toj uniji vlada dakle hramajuća bimetalistička valuta.

Po istom sistemu (franak) udešena je valuta u balkanskim državama: u Srbiji (1 dinar = 1 franak), u Bugarskoj (lev = 1 fr.) u Rumunjskoj, u Španiji (1 peset = 1 fr.).

Švedska, Norvegija i Danska dokinule su srebrnu valutu g. 1872., 1873. i 1875., te uvele zlatnu. Zlatan novac je kruna sa 4 grama od prilike zlata.

U Holandiji vlada od god. 1875. hramajuću zlatna valuta. Jedinica je zlatna forinta sa 6 grama zlata. Nutarnjemu prometu služi poglavito srebro.

U austro-ugarskoj monarhiji vladala je nominalno srebrna valuta sve do god. 1892. God. 1879. dokinuto je kovanje srebrnog novca na privatni račun. Ali od osamdesetih godina razvio se pravi novčani fenomen — samostalna papirna valuta. Papirna forinta oslanjala se najprvo na srebrne talire, a kada je srebro palo u cieni, oslonila se srebrna forinta na papirnu, t. j. sama po sebi ne bi vriedila 100 novč., ali radi papirne forinte stajao je i srebrnoj tečaj na 100 novč.

Zakonom od 2. kolovoza 1892. uvedena je zlatna valuta. Od 1 kg. suhoga zlata kuje se 3280 kruna u komadima po 10 i 20 K, a od jednog kg. novčanog zlata (Münzgold = $^{900}/_{1000}$; $^1/_{10}$ primjese) 2952 krune. Ostalo je već kazano (gl. str. 146). U sitniš se broje srebrne krune. Od 1 kg. novčanog srebra ($^{835}/_{1000}$) kuje se 200 K, a privatnik je dužan primiti srebra do 50 K. Osim toga spadaju u sitniš nikleni komadi po 10 i 20 filira i brončani komadi po 1 i 2 filira. Privatnik je dužan primiti nikla do 10 K, a bronca do 1 K. U nutarnjem prometu kolaju još srebrne forintače, srebrne krune po 1 i 5 K, te državne i bankine note.

U Njemačkoj je provedena na laki način zlatna valuta poslije sretnoga rata s Francuzkom, gdje je Njemačka dobila do 6 milijarda franaka odštete. Zlatni su komadi po 10 i 20 maraka. Osim toga ima Njemačka još do pô milijarde maraka srebrnih talira. Veći dio ovih leži pohranjen u kasama, ali ih zato još dobrano kola u prometu. Zato u Njemačkoj nema čiste zlatne valute, već je tu djelomice hramajuća zlatna valuta (1 talir = 3 marke).

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Po zakonu od 1885. ima Rusija nominalno bimetalističku valutu, i to hramajuću, jer je obustavljeno privatno kovanje srebrnog novca. Ali u istinu ima Rusija papirnu valutu, jer je i ondje kao i u našoj monarkiji došao papir do neke samostalnosti radi srebrne krize. Zlatni je novac ovdje imperial (po 10 rubalja) i poluimperial. Ovaj potonji nosi 5·8 grama čistoga zlata. Inače ima Rusija srebrna i novca po 1, $^1/_2$ i $^1/_4$ rublja. U ovaj čas se sprema u Rusiji uvedenje zlatne valute.

Britanija ima već od 1816 god. zlatnu valutu. Od 1 kg. zlata kuje se 136·5 sovereigna. Sovereign ima 20 šilinga; šiling ima 12 feniga. U kolonijama vlada ista vrednota kao i u materi zemlji, jedina Indija ima srebrnu (?) valutu. Od god. 1893. kuje novac jedino država.

Osim Indije ima još Kitaj i Japan čistu srebrnu valutu, te slabije južne i srednje američke države, kamo se u prvom redu treba da ubroji Mexiko. U ovim zemljama mogu privatnici kovati novac, ali u Indiji ne mogu, pa je zato Heyn i ne ubraja u srebrnu valutu, nego u valutu „manje ciene".

Razne vrednote i medjunarodni promet.

U državi zlatne valute srebro je roba, a u državi srebrne valute zlato je roba. Kilogram srebrnog našeg novca vriedi u inozemstvu toliko, koliko sadržaje u sebi srebra. Kad je bio odnošaj izmedju zlata i srebra 1 : 15$^1/_2$, vriedilo je u Njemačkoj 100 indijskih rupija 200 maraka; danas, gdje je spao taj odnošaj na 1 : 30$^1/_2$, stoji 100 maraka. Odatle se vidi, da s padanjem vriednosti drage kovine pada vriednost novcu kovanu od te kovine. Dok je odnošaj izmedju ovih kovina stalan, dotle je i uporaba obiju kovina slična bimetalističkoj valuti u kojoj državi; no kada stane padati ciena jednoj od ovih kovina, nastaju neprilike u nutarnjem, a još više u vanjskom medjunarodnom prometu.

Ostanimo kod primjera s indijskim rupijama. Kad je stojalo 100 rupija 200 maraka, mogao je njemački trgovac u Indiji kupiti za svojih 200 M robe za 100 rupija, a danas može kupiti još jedanput toliko robe za istu svotu. Indijski trgovac naprotiv može danas da kupi u Njemačkoj istom svotom (100 rupija) za polovicu manje robe, nego pred kojih 15 godina. Ovu priliku upotriebit će njemački trgovci, pa će što više robe u Indiji naručivati, a radi toga ponarast će u Indiji produkcija i izvoz robe. U Njemačkoj

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pak dogodit će se baš protivno: Roba, koja je bila odredjena za indijski trg, ne će se onamo slati, indijski trgovci ne će je naručivati, jer se je ciena toj robi podvostručila, pa će zato ta roba ostati u Njemačkoj. Dakle uvoz u Indiju znatno će malaksati.

Ali time nije zaključen dalji proces. Radi većega naručivanja robe u Indiji dizat će se ciena robi u Indiji; a radi slabih narućaba iz Indije padat će u Njemačkoj ciena onoj robi, što je bila odredjena za Indiju. A budući da je svaka roba izradjena, da se potroši, proda, a ne da se pokvari, to će toj robi znatno pasti ciena u Njemačkoj; indijski pak trgovac, koji bi bio u početku morao dati za ovu robu dvostruku cienu, dobit će je sada možda za polovicu ciene. A čim se to dogodi, počima opet uvoz u Indiju, nastaje dakle reakcija proti onomu prvomu stadiju.

Što se dogadja s izmjenom robe, dogadja se malo ne na vlas i s izmjenom, ili bolje s posudbom novca. Država, u kojoj je valuta spala gotovo na polovicu predjašnje vriednosti, morat će svoje obveze spram države zlatne valute dvostrukim kapitalom (množtvom srebra) izplaćivati. Hoće li ovakova država da učini zajam u državi zlatne valute, namjerit će se u prvom stadiju na goleme potežkoće, jer ma koliko bio zamamljiv dobitak i kamati, oprezni će novčari iz straha, da ne izgube glavnice radi dobrih kamata, sbog nesigurnosti vrednote u onoj državi svoju kesu nerado otvoriti. Posljedica toga će biti, da će u državi snižene (srebrne) valute produkcija imati potežkoća, pa će cienu svojim produktima podići. Ali to će osjetiti i država podpune (zlatne) valute. Novčani kapitali nisu tu, da leže kao mrtvi kapital, već da se koristonosno ulože. A budući da ih u nesigurno inozemstvo ne će da ulože, to im kod kuće pada ciena, te se davaju uz kamatnjak možda na polovicu snižen. Time je nastupio drugi stadij, u kojem sada može da dodje i država snižene valute do zajma uz primjerene uvjete.

Iz svega se ovoga vidi, da se i država obezvriednjene (depreciirane) valute može s vremenom oporaviti; ali je to skopčano u prvi čas svakako s mnogim žrtvama. Državljani depreciirane valute moraju plaćati inozemstvu u zlatnom novcu, pa tako ode u inozemstvo i ono malo vriednoga novca, što ga je bilo u državi; stranci pak plaćaju lošim novcem depreciiranoj valuti i njenim državljanima. Na taj se način nagomila u državi depreciirane valute još više lošega novca, i tako toj državi prieti pogibao, da je inozemstvo gospodarski sasvim izsisa. To bi se i dogodilo, kada bi takav

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

odnošaj dugo potrajao. U početku se to svakako dogadja; ali se i u nutarnjem prometu novac prilagodi onoj vriednosti, koju ima u inozemstvu. Za jednu rupiju ne će se naime dobiti toliko robe, kao nekada, već samo polovica. Takva smo mi vremena doživjeli i preživjeli s našom papirnom forintom, kad je ono austrijskoj forinti bio tečaj jako pao. Onda je Austrijanac u Pruskoj morao za srebrnih 100 forinti dati 130, pače 140 papirnih; Prus bi naprotiv kupio u Austriji za 15 srebrnih groša papirnu forintaču (koja je u Austriji vriedila 20 srebrnih groša), a onda za tih 15 groša kupio robe za 20 groša. Ali je ovo potrajalo samo neko vrieme, jer domala nije forinta ni u Austriji vriedila više od 15 do 16 groša.

Deprecijacija valute (t. j. kovine, na kojoj se osniva valuta) najljuće se osjeća, ako naglo nastupi. Ako se n. pr. danas najednom zahtieva dvostruko toliko srebra, ili zlata, da uzmogneš živjeti onako pristojno, kao pred godinu dana (jer se je kroz to vrieme najednom u velike pomnožala količina srebra, ili zlata), tada to najosjetljivije oćute oni, koji živu jedino od stanovitoga dohodka u novcu (srednji i niži činovnici, kućevlastnici, a osobito radnici). Poljodjelci, obrtnici, industrijalci, trgovci ne trpe mnogo od takove promjene, jer se oni sa svojim produktima brzo prilagode novoj vriednosti novca: oni im prosto dignu cienu. A to i jest ono, što prije spomenute razrede najvećma zaboli

Na sličan način, kao srebro, moglo bi i zlato izgubiti od svoje dojakošnje vriednosti. Danas jedan kg čistoga finoga zlata vriedi 3280 kruna, a kg. zlatnoga novca vriedi 2952 K (jer u kilogramu novca nema podpun kg zlata, već i $^{1}/_{10}$ primjese). Neka se sada najednom odkriju zlatni rudnici, te neka ciena zlatu na svjetskom tržištu padne za $^{1}/_{3}$, i zlatnomu će novcu pasti ciena za $^{1}/_{3}$, pa bi i naš trgovac morao dati trgovcu u inozemstvu za svotu od 9000 K mjesto 3 kg. zlatnoga novca ravna 4 kg.

Na pitanje: Odakle potječu ovakove razlike izmedju zlatne i srebrne valute? — odgovaraju jedni, da je vriednost srebru pala zato, što ga se mnogo više producira (kopa), nego zlata; drugi opet tvrde, da mu je vriednost poglavito stoga pala, što se više ne upotrebljuje za (pravi) novac. Ovo su bez dvojbe dva glavna uzroka; no koji je glavniji, težko je reći. Da o samoj produkciji ne zavisi razmjer vriednosti obiju metala, vidi se iz sliedećih podataka:

Od odkrića Amerike pa do početka reformacije stajala je pro-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dukcija zlata prama produkciji srebra u omjeru 3·1 : 96·9; dakle producirald se je 32 puta više srebra, nego zlata; pa ipak je vriednost zlata bila tek $11\frac{1}{2}$ puta veća od srebrne (1 : 11·62). Od konca XVII. pa do god 1820. vrlo se je mienjao razmjer u količini producirana zlata i srebra, a vriednost se ipak nije znatno mienjala, nego se kretala izmedju 1 : 14·1 i 1 : 16·2. Od godine 1820.—50. producira se 20 puta više srebra nego zlata, pa se odnošaj u vriednosti gotovo niti s mjesta ne pomiče (1 : 15·20, 1 : 15·90). Od god 1850—70. poskoči produkcija zlata tako, da se je srebra jedva 6 puta toliko produciralo, koliko zlata, — pa ipak je omjer u vriednosti obiju kovina ostao isti, kao i onda, kad se je srebra produciralo 20 puta više. Od godine 1870.—89. nadmašila je produkcija srebra za 16 puta produkciju zlata, pa je sada i vriednostni razmjer stao podati sa 1 : 15·9 na 1 : 16, 1 : 16·17, 1 : 18, 1 : 19 i sve niže. Kako smo vidjeli, pokušavali su Amerićani, da spase vriednost srebra do omjera 1 : 15·5 kupovanjem i kovanjem novca; ali to im nije pošlo za rukom God. 1893. ukinut je u američkoj Uniji Sherman-bill, a odmah za tim izadje zabrana privatnoga kovanja srebrnog novca u Indiji, — a zatim je sliedio srebrni krah: srebro pade izpod polovice predjašnje vriednosti (1 : 31·70).

Veća produkcija srebra nije dakle sama po sebi toliko oborila vriednosti srebru. A ako se sjetimo, da su u sedamdesetim godinama XIX. vieka sve evropske države dokinule slobodno (privatno) kovanje srebrnog novca; da je veći dio njih uveo zlatnu valutu te time snizio srebrni novac na sitniš; da su se napokon djelomice njima pridružile i velike države Amerika i Indija (ukinuvši u zadnje vrieme slobodno kovanje srebrnoga novca), te da je zatim nadošao krah srebra, onda dolazimo do uvjerenja, da je ovo demonetizovanje (raznovčivanje) ubilo cienu srebru. Zato ma koliko i bila vratolomna politika američke Unije, nije bila bezumna, kako neki misle. Ako nije uspjela, to je ponajviše krivnje u tom, što je Evropa više i jače ubijala vriednost srebru, nego što ju je Amerika mogla dići. Povedu li se za Evropom američke i azijske države, kaošto se je povela Rusija, te uvedu zlatnu valutu, tada će bez dvojbe srebro još niže pasti, a zlatu će ciena znatno porasti. Nego zato ipak ne treba misliti, da će srebro spasti na cienu bakra, ili čak željeza. Istina je, da se vriednost kovini monetizovanjem (zanovčivanjem) najbolje diže; ali čim se više srebro demonetizuje, tim se više upotrebljuje u industriji. A u toj službi ne će nikada vried-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

nosti izgubiti. Posvemašnje demonotizovanje samo bi razvilo srebrnu industriju, te bi srebro i u ovom obliku zadržalo stanovitu vriednost. A zlato, pošto bi se sva produkcija zlata upotrebljavala za novac, padalo bi u cieni naravnim pomnožanjem kovine, ili bi pak poskočilo u cieni (radi nestašice) do jošter nevidjene visine.

Kako je izkustvo u američkoj Uniji dokazalo, ne može nijedna država sama zapriečiti mienjanje vriednosti medju obim kovinama, već se mora prilagoditi svjetskomu tržištu. Jedino, što država može, a i mora u interesu svojih državljana učiniti, jest to, da zaprieči, kako ne bi loš novac iztisnuo dobra novca iz države. To se postizava razboritim uredjenjem valute i solidnim kovanjem novca. Inače današnji odnošaj ciene obiju kovina sili na zlatnu valutu; bimetalizam podaje spekulantima prigode, da se obogate kupujući srebro, gdje je jeftino, i davajući ga kovati u novac, gdje bi vladala stroga bimetalistična valuta. To je dalo povoda državama, da su obustavile slobodno kovanje srebrnog novca. A to je pretvorilo srebrni novac faktično i ondje u sitniš, gdje nominalno vlada bimetalistička (hramajuća) vrednota.

Ovi odnošaji dali su povoda kako bi se medjunarodnim ugovorom uredila medjunarodna bimetalistička valuta. No kako je medjutim habsburžka monarhija i Rusija uvela zlatnu valutu, a bruseljska se monetarska konferencija izjalovila (1892.), nestalo je nade, da bi se to moglo skoro oživotvoriti.

Potreba novca.

Potrebe novca nisu svaki dan jednake. Poljodjelac treba novaca, kad mu se poslovi u proljeću i jeseni nagomilaju, a ne može da ih obavi sam, već mora da uzme težake. Isto tako mu treba novaca, kad dodje vrieme, da se plati porez, ili za sajmove. Industrijalac treba novaca na koncu tjedna, ili mjeseca, da izplati radnike. Porezni uredi i obćinski osjećaju najveću potrebu prije „prvoga“, kad im je činovničtvo izplatiti. Iz ovoga se vidi, da svako gospodarstvo ima svoje dulje, ili kraće vremenite odsjeke, kad mu potreba novca raste. Kod nas je organizacija obrtničkoga kredita tek u povojima, a organizacija se seljačkoga kredita tek mučno radja, pa zato se kod nas i slabo opaža plima i osjeka novčane potrebe i novčanoga prometa. Ali kad se sve to razvije, tada će i zadnjemu seljaku biti lako razumljivo, da množtvo novca, t. j. potreba sta-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

novite količine novca zavisi o množtvu poslova, koji se imadu sklopiti, kao i o brzini kolanja novca.

U našoj domovini može se čuti od jednoga kraja do drugoga, gdje narod jadikuje: „nema novca". Da to čuje kakav narodno-gospodarski učenjak onih naroda, gdje se je narodno-gospodarstvo visoko razvilo, dao bi na to od prilike ovaj govor: „Gdje se tuži, da ima previše novca, to je samo prielazno nagomilanje kapitala i vriednostî, koje se ne mogu odmah koristonosno uložiti; gdje se pak čuje tužba na nestašicu novca, — to u istinu nije nestašica novca samoga, već nestašica dobara, za koja se može u svako vrieme dobiti novca". Izkustvo utvrdjuje istinitost riečî Adama Smitha, da „roba (razna dobra) ne trči za novcem, već novac za robom". To je živa istina, ali za Englezku, Njemačku itd., nipošto za nas. Kod nas ima seljakâ, koji imadu imetka na 1000 for., a hoće li da kupi blažče za 50 for., težko dodje do tih 50 for., ako se uklanja lihvaru. A hoće li da uzajmi od banke, ili štedione (ako u obće gdje u blizini obstoji), tad ga to stoji toliko muke, truda, hodanja i plaćanja, da se radje toga posla i ne laća, dok mu voda ne dopre do grla. A da pri tom promet dobara zapinje, ne treba ni spominjati. Stoga ona tvrdnja, što je čovjek može čitati u svakoj knjizi o narodnom gospodarstvu (u njemačkoj, englezkoj, ili francuzkoj književnosti): da se naime potreba novca ravna sama od sebe, te da toliko novca uviek nagrne u stanoviti kraj, ili stanoviti krug družtva, koliko ga u koje vrieme koji dio naroda treba, — ta tvrdnja za naše narodno gospodarstvo ne vriedi ili u obće ništa, ili vrlo malo. A ne vriedi zato, što naš narod ne može lako do novca upravo u času, kad ga treba, t. j. kad bi želio da obavi kakav posao, ili trgovinu. Drugačije bi to bilo, kad bi organizacija kredita bila provedena, kad bi u svakom selu bila kreditna zadruga po Reiffeisenovu sistemu. U proljeću bi nagrnuo narod u zadrugu i pozajmio novac, da si nabavi razne potrebštine za nastajući rad; a u jesen, kad bi narod unovčio prihod, opet bi vraćao zajam. Isto bi se dogadjalo oko sajmovnih dana. Gdje narod ovako lako dolazi do novca, kad ga uztreba i koliko ga uztreba, tu onda vriedi ona, da promet ravna potrebu novca; tu se onda može govoriti o potrebi novca (za štedione) i o suvišku novca (kada narod ili ne treba, ili povrati zajmove) u stalna razdoblja. U dobro uredjenoj državi, te gdje je organizacija kredita provedena, ne može se dogoditi, da čovjek, koji ima nešto imetka, „nema gotove krajcare", kad mu treba. Da dr-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

žava može zapasti u nepriliku, te joj ponestane „gotovine“ (t j. zlatnoga novca), to se je već često dogadjalo; ali da bi ponestalo sitniša (a ovime se može sasvim dobro nutarnji promet obavljati) ili papirna novca, to se može dogoditi samo skrajnjoj nespretnosti kakova lakoumna ministra financija.

Da promet odredjuje potrebu novca, t. j. koliko je novca potrebno za promet, to stoji nad svakom dvojbom. Ali i to stoji, da količina novca ne stoji uviek u skladu s veličinom potrebe, ili da nije jednako pristupna svakoj potrebi. Odatle dolazi, da novac postaje za jedan dio naroda (kojemu je teže pristupan) odveć skup, a za drugi dio odveć jeftin. S tim u savezu stoji tesaurovanje.

Pod tesaurovanjem razumieva se nagomilavanje blaga (novca), koje se na taj način makne iz prometa, pa čini, da novac postaje skupljim. U državama, gdje narodno gospodarstvo nije dosta razvito, ili gdje ne vlada dovoljna sigurnost, prikazuje se to tesaurovanje pod oblikom „čuvanja“ i „sakrivanja“ novca u posudama, u škrinjama, ili inače na skrovnim mjestima. Tako je bilo nekoć drugdje, pa i kod nas. Danas se tesaurovanje javlja u drugom obliku: banke i bankiri, pa i ini bogataši nagomilavaju novac, da ga daju u zajam uz veće, ili manje kamate. Koliko ovaj novac ostaje u bankama neupotrebljen, toliko se može smatrati tesaurovanim (n. pr. bankovne reserve). Ova vrst tesaurovanja nije neprilična po narodno gospodarstvo, pače ga unapredjuje, jer posreduje, da novac može dospjeti i do najnižih slojeva pučanstva. Istina, to posredovanje mora narod dosta skupo platiti; ali bez njega bi još teže došao do gotova novca. Zato treba, da ili država pomno nadzire rukovodjenje ovakovih novčanih zavoda, ili da se narod sam organizuje u zadruge.

Dalje zavisi potreba novca (i njegova količina) o brzini kolanja novca, jer i s tim stoji djelomično tesaurovanje novca u savezu. Radnik, koji svake subote dobiva plaću, zadrži tu svotu kod sebe samo tjedan dana; iza toga vremena opet se ta svota nalazi u prometu. Kućevlasnik, koji svake pô godine dobiva najamninu, morat će čuvati tu svotu pô godine. Tim je kućevlasnik stavio neku svotu izvan prometa za dulje vremena. Prema tomu svako privatno gospodarstvo ima svoju reservu. Ta je reserva tim veća i nepomičnija, čim su prihodi na veće vremenite razmake odsječeni. A upravo u tim prihodima i razhodima stoji kolanje novca. Gdje ovako svako pojedino gospodarstvo čuva svoju reservu, tu mnogo novca stoji

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

izvan prometa, pa to povećaje potrebu novca. U državama, gdje se je gospodarstvo visoko razvilo, pomaže se ovakovoj potrebi novca savršenim uredjenjem bankovnog poslovanja, te kreditom i kreditnim papirima, kako je to u velike uredjeno u Englezkoj. Kako je to uredjeno, vidjet ćemo, kad budemo govorili o bankama (gl. str. 182 i sl.).

Vriednost novca.

Već je spomenuto, da u državama zlatne valute srebrne monete nisu „novac", već sitniš. Isto je tako zlatni novac u državama srebrne valute „roba". Srebrni je dakle i zlatni novac vrst robe i ništa drugo; pa kao što svaka roba, tako i novac dobiva svoju cienu na tržištu. Prema tomu imade i novac svoju uporabnu i prometnu vriednost, i njegova vriednost zavisi o ponudi i potražku. Jedino, u čem se većma razlikuje novac kao dobro od drugih dobara, jest to, što kod njega uporabna i mjenitbena vriednost padaju na isto, jer novac u obće nema druge svrhe, nego da služi prometu, t. j. izmjeni dobara. Zato je i dovoljno, da se prati vriednost novca s prometne strane.

Novac kao prometno dobro izražava svoju vriednost u omjeru s drugim dobrima. Je li roba skupa, t. j. dobije li se za stanovitu svotu novca malo robe, tada je novac jeftin; a skup je, ako se razmjerno za malo novca prema predjašnjemu dobije mnogo robe. I tako se u cieni robe očituje vriednost novca, pa se i tu može donekle govoriti o padu i dizanju novčane vriednosti. Samo je ova miena ponajviše djelomična te ograničena na vrieme i mjesto, pa se u ovom slučaju dizanje i padanje novčane vriednosti ravna samo po sebi. Je li ciena novcu pala (t. j. dobije li se za stanovitu svotu novaca razmjerno malo robe), tada se prosto ta roba ili nikako ne kupuje, ili se malo kupuje; je li vriednost novcu odveć poskočila, tada se ta roba više ne izradjuje, dok se ciena ne digne; a to nastaje odmah, čim se manje ta roba nudi. Dalje zavisi ciena novcu, kako je spomenuto, i o potrebi i ponudi. Čim se s više strana pita za novac, tim će se uz veće kamate posudjivati, bit će dakle skuplji; čim se manje traži, dat će ga bankiri uz niže kamate (da ne leži kao mrtvi kapital), i novac će postati jeftinijim. Tečajem cieloga XIX. stoljeća imao je novac dosta znatnu cienu, jer su se golemi kapitali tražili za velike poslove. Osim velikih ratova (Napoleonovi ratovi, krimski

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

rat, francuzko-pruski rat) provele su se velike gradnje: željeznice, parobrodi, brzojavi, telefoni, veliki priekopi i t. d. Pod konac XIX. stoljeća bio je novac razmjerno dosta jeftin, jer su goleme gradnje bile već gotove Osim toga djeluje na cienu novca i sposobnost u odplaćivanju onih, koji ga traže. Nepouzdani dužnici (n. pr. kraljevina Grčka, carevina Turska itd.) dobivaju novaca težko i pod skupim pogodbama. Kod ponude novca uz razne ine uvjete temeljna su podloga i ravnalo njegovoj cieni troškovi oko produkcije novca.

Iz svega ovoga se vidi, da novac zadržaje pod svim uvjetima svoje svojstvo kao roba, pa je toga radi i podvrgnut istim zakonima. Kao roba dade se novac staviti svojom vriednošću i cienom u omjer prema drugoj robi. A kad mu se vriednost mjeri vriednošću drugih dobara, onda je jasno, da na tu vriednost djeluju neizravno oni isti uvjeti, koji izravno djeluju na cienu one robe, s kojom u vriednosti prispodabljamo vriednost novca. A to su izradbeni troškovi, potreba i ponuda robe, zemljištna renta, kapitalistički dobitak, prienosni trošak itd. Ovi uvjeti dižu vriednost i cienu robi, a po tom i novcu.

Kraj ovih neizravnih ili posrednih uvjeta imade i takovih, koji djeluju na vriednost novca ravno i neposredno, koji leže na strani novca samoga, a ne na strani robe. Tako n. pr zavisi vriednost novca o vriednosti kovine, iz koje je skovan A ova kovina dobiva opet svoju vriednost pod raznim uvjetima. Izradbeni troškovi kod produkcije ovih kovina odlučno djeluju i na cienu same kovine, i na njezin novac. Tako je vriednost ovih kovina najniža ondje, gdje ih je narav obilno posijala i gdje se uza to najlakše može do njih doprieti. A najveću vriednost ima kovina ondje, gdje je u obće nema, već je treba pribaviti putem trgovine. U ostalom ni u ovom posljednjem slučaju ne digne se takova kovina do odveć velike ciene (prama prvomu slučaju) u onim državama, gdje se je gospodarska kultura visoko digla. S napredkom kulture razširi se naime i novčano tržište, otvori se slobodna utakmica, koja kao sa svom ostalom robom, tako i s ovim novčanim kovinama izravnava potrebu i ponudu dragih kovina na raznim mjestima po cielom svietu. Tako se i u najudaljenijim mjestima nekako približi ciena ovih kovina onoj cieni, što je imadu u svojoj rodnoj zemlji, t. j. što se više u inozemstvu traži, to joj i kod kuće ciena većma raste; a čim se je kod kuće većma dobiva, te postaje jeftinija, tim joj je i u inozemstvu ciena manja. Zato najslabije stoje u tom pogledu one zemlje, gdje je gospodarska i obća kultura najvećma zaostala.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ali osim izradbenih troškova oko dragih kovina može na cienu novca djelovati i razlika količine novca prama potrebi novca u prometu. Tako se može dogoditi, da znatna količina plaćanjem ode u inozemstvo, ili da se upotriebi za industrijalne svrhe, ili za tesaurovanje. U ovakim slučajevima poskoči vriednost preostalomu novcu.

Industrijalna uporaba dragih kovina djeluje neizravno na cienu novca time, što uzima kovinu iz monetizovanja; tesaurovanje djeluje ravno na cienu novca, jer uzima sam novac iz prometa; no najveća količina novca dolazi u državu, ili odlazi iz nje medjunarodnim plaćanjem, već prama tomu, da li je bilanca aktivna, ili pasivna (t. j. je li se više robe izvezlo, ili se je više uvezlo). Država dakle ne može za pravo niti u svojoj kući da dade novcu stalnu i trajnu vriednost.

Papirni novac.

Mi smo do sada govorili o raznim valutama: o zlatnoj i srebrnoj, o jednonogoj i dvonogoj (bimetalnoj), pa napokon i o šepavoj. Treba da još progovorimo o papirnoj. Ovom se valutom mnogi podruguju, a ipak ona u najvećim neprilikama državi najviše služi. No ne samo u nevolji, već papirni novac služi i kod najobilatijega državnoga stola. U jednu ruku nestašica kovanog novca, kao i troškovi i potežkoće kod plaćanja u gotovu, kredit i kompensiranje — sve to dovodi samo po sebi do toga, da se uvedu u promet mjesto kovanog novca razne naputnice, doznačnice itd. na stanovite svote. Plaćanje u gotovu t. j. kovanu novcu ne bi se moglo obaviti u mnogo slučajeva upravo sbog fizičkih potežkoća. Kućegazda n. pr. proda kuću za 100.000 K pod uvjetom, da se ciela svota odmah izplati. Ako bi kupac htio pa plati kovanim novcem, morao bi donesti na ledjima vreću od 30 kg zlatnoga novca, što bi iznašalo 90.000 kruna; a ako bi ostatak od 10.000 K htio isplatiti u srebru, morao bi na drugo rame naprtiti vrećicu sa 50 kg srebrnog novca. A kako bi tek bilo, kad bi jedan od ove dvojice stanovao u Dubrovniku, drugi u Osieku, a trgovinu bi sklopili u Zagrebu, gdje kupac nema gotova novca! U ovom slučaju morao bi kupac poštom poslati 80 do 100 kg što zlata, što srebra, te znatnu poštarinu platiti; osim toga morala bi se ta svota i osigurati, da joj se na dalekom putu ne bi sadržina na koji način smanjila. Kad bi se ovako postupalo u medjunarodnom plaćanju, gdje se sve kovanim novcem plaća, te goleme vriednosti putuju iz jedne države u drugu,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pa kad bi se sve to u kovanu novcu plaćalo, koliko bi to samo troškova i potežkoća zadavalo! Ta 1000 kg zlatnoga novca tek je svota od 3 milijuna kruna! Zato se i medjunarodno izplaćivanje radje obavlja u vriednostnim papirima, a u gotovu novcu tek u najnepovoljnijim slučajevima, t. j ako vriednostni papiri skuplje stoje, nego li prienos i osiguranje gotova novca (t. zv. „zlatna točka“, Goldpunkt) Ovakvi vriednostni papiri zamjenjuju dakle novac i u samom medjunarodnom prometu, a kako se ne bi u nutarnjem prometu udomaćili, gdje stoje pod zaštitom istih domaćih zakona i sudova! Vriednostni su papiri: mjenice, čekovi (check), založnice, zadužnice, doznačnice na novac itd Ovakove vriednostne papire mogu izdavati dozvolom i pod nadzorom države razna družtva, poduzetničtva, banke i privatne osobe, — pa tim više država sama. Ali svaki vriednostni papir nije još „novac“. Novac može da izda ili država sama, ili od države na to ovlaštene banke Izdaje li država sama ovakove vriednostne papire sa svojstvom novca, tada se takovi papiri zovu „državna nota“; izdaje li ga koja od države ovlaštena banka, onda se zove „bankina nota“ (banknota).

Država izdaje ovakove papirne „note“ u dva slučaja: ili u tu svrhu, da olakša promet, ili kad je sama u novčanoj neprilici, t. j. kada ne može da si pribavi krupnoga (pravoga) novca niti trgovinom, niti zajmom.

Izdaje li država note samo u svrhu, da olakša promet, da stvori sgodno prometno pomagalo, pa ako još k tomu obveže svoje blagajne, da na zahtiev izplate ovakovu notu zakonitim (kovanim) novcem, — onda ovakav novac nema upravo ništa dvojbena na sebi te je samo doznačnica na stanovitu svotu pravoga novca. Ovakva nota nema samostalne vriednosti, već se oslanja na sam novac. To je tim očitije, ako ovakova nota nema prisilnog tečaja, t. j. ako zakon ne zapovieda, da se ova nota u privatnom prometu m o r a primati kao platežno sredstvo U ovom slučaju kola ovakova nota u prometu isto tako, kao kakav privatni kreditni papir. Ako se pak ovakovoj noti dade prisilni tečaj (Zwangskurs), ali se može svako vrieme na državnoj kasi „unovčiti“, t. j. ako se s njom može dobiti njezina svota krupnoga (zakonitoga kovnoga) novca, onda i ta nota uza sav prisilni tečaj nije nego doznačnica na pravi novac.

Sasvim drugačije stoji stvar, ako se ovakovoj noti poda prisilni način, a oduzme joj se pravo, da bude na državnim blagajnama „unovčena“, t. j. izplaćena krupnim novcem. U ovakovom

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

slučaju imamo posla sa pravim pravcatim papirnim novcem, a ona prije spomenuta vrsta samo je prividni papirni novac. Ovaj pravi papirni novac razvio se obično iz prividnoga. Papirni je novac vrst zadužnice, izdala ga država, ili banka; u prvom slučaju duguje država posjedniku note svotu pravoga novca, koliko na noti piše, a u potonjem slučaju duguje banka. Ali je ovaj dug bezkamatan, t. j. niti država, niti banka ne plaćaju posjedniku ovakovih nota kamata. Uzmemo li na um, da država i banka izdadu po nekoliko stotina milijuna ovakovih nota, tad vidimo, da to državi nosi liepu korist, jer dok država može ovih nekoliko stotina milijuna koristonosno uložiti i ubrati koji milijun kamata, dotle ona za svoje note, što ih je izdala u promet, mjesto pravoga krupnoga novca, ne plaća niti novčića kamata. No ovakvo poslovanje može provesti bez ikakvog uštrba samo država uredjenih financija. Ali dade li se država u ovakove poslove u vrieme nevoljâ i krizâ, tada taj „koristni“ i „jeftini“ novac može da skupo stane i državu i narod. Ovakav papirni novac iztisne obično krupni novac iz prometa, pače iz same države u inozemstvo, u državi tada ostane sam papir, pa tako nastane papirna valuta.

Kod papirnoga novca opažaju se sve one posljedice, što smo ih vidjeli kod obezcienjena (minderwertig) novca; samo još i više.

Kako jur spomenusmo, papirna je nota samo zadužnica na stanovitu svotu krupnoga novca. Zato ova nota sadržaje podpunu vriednost (t. j. ona se prima pod onu cienu, koja stoji na noti zabilježena, „alpari“) samo tako dugo, dok dužnik (t. j. država, ili banka, koja je notu izdala, emitirala) svaku notu podpuno krupnim novcem izplaćuje. Zato ovakove note prolaze u prometu i bez prisilnoga tečaja, kao da su pravi novac, dok obćinstvo ima povjerenja u plaćevitost (solventnost) banke ili države. Kod država i banaka dogadja se naime, što i kod privatnih ljudi: posjeduje li čovjek imetka i kredita, može naručiti komadićem papira, na ceduljici, za 10 K kave, šećera itd., pa će ga na toliku svotu trgovac robom podpuno namiriti; nema li kredita, tad će mu je ili prosto vratiti, ili reći, da ne da više, nego za 5 ili 6 K — Tako to radi inozemstvo s papirnim novcem ove ili one države. Imade li inozemstvo povjerenje u državu, kojoj pripada papirna forintača, te znade, da će ta država svoju forintaču zlatom izplatiti, tad je prime u pari-vriednosti (t. j. za toliko, na koliko forintača glasi); ako inozemstvo nema povjerenja, onda ili u obće ne prima te forintače, ili je prima pod nižu

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

cienu. U tom slučaju se veli, da taj papirni novac ima disagio. Ovo se potonje obično dogadja, t. j. inozemstvo prima papirni novac uz dosta sniženu cienu, pa onda tim papirnim jeftino kupljenim novcem kupuje i plaća robu u zemlji, gdje taj novac vlada u podpunoj svojoj vriednosti. Razlika u vriednosti (disagio) pada u žep inozemstvu. I to traje tako dugo, dok tomu papirnome novcu ne spadne vriednost i u vlastitoj kući na onaj stepen, što ga ima u inozemstvu.

Svaka država, kad izdaje papirni novac, čini to „privremeno". Više puta se dogadja, da se to „privremeno" dugo otegne; no namjera i želja, da bi u istinu privremeno trajalo to papirno stanje, to se ne može nijednoj državi poreći. To „privremeno" znači, da se papir ima smatrati tako dugo plaćevnim sredstvom (novcem), dok država iz svojih domena, poreza, trgovačke bilance itd. toliko krupnoga novca prigospodari, da uzmogne opet papir povući iz prometa, da ga zamieni krupnim (pravim, kovnim) novcem.

A kako se tu postupa? Država pobere putem raznih poreza krupni novac u svoje blagajne. U času, gdje ćuti, da bi mogla doći u nepriliku prama inozemstvu s nedostatka novca, zadrži ovaj pribrani novac u svojim rukama, pa mjesto njega stavi u promet papirni novac s prisilnim tečajem Na ovaj način pobrala je država množtvo krupna novca, pa mjesto njega izdala vrst zadužnica, na koje ne plaća kamata: dobiva gotov novac bez kamata. Imajući taj novac u rukama stoji državi prosto, da opet u promet dade papirni novac, ili ovaj krupni. No ona će radje još neko vrieme podržavati u nutarnjem prometu papirni novac, a gotovim će novcem radje poslovati s inozemstvom, t. j. pobirat će krupni novac, što iz inozemstva dolazi na adresu njenih državljana u svoj žep, a državljanima će izplatiti tu vriednost u papiru. Tako se država može toliko zadobaviti krupnoga novca, da može svaku svoju notu (papirnu forintaču) gotovinom izplatiti. A time se digne i u inozemstvu vriednost papirnomu novcu toliko, da svakog disagia nestane, t. j. papirna forintača (n. pr. desetača) vriedi baš toliko, kao da bi u nju bilo umotano za 10 for. zlata. U ovakovom se slučaju veli, da papirni novac počiva na metalnoj fundaciji, t. j. da za njegovu vriednost jamči i da je pokriva krupni novac.

No svaka država nije tako sretna, da bi mogla tako poslovati sabranim metalnim novcem: ona je izdala papirni novac u promet, a zlatni je, mjesto da ga je spravila u svoje kase, morala dati duž-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

nicima. Na čem sad počiva fundacija papirnoga novca? Sada se veli, da ovaj papirni novac počiva na p o r e z n o j fundaciji. U ovom slučaju mora država nastojati, da na svaki način dostigne aktivnu plaćevnu bilancu, t. j. da izvoz bude veći, nego uvoz, pe makar svoju robu morala i nešto jeftinije prodavati. Papirni novac, koji počiva jedino na poreznoj fundaciji, već je od svog poroda u inozemstvu izpod p a r i (ispod nominalne vriednosti). Ako sada zemlja papirne valute ima još pasivnu plaćevnu bilancu (t. j. mora razliku izmedju uvoza i izvoza nadoplaćivati), onda papirnomu novcu padne vriednost u inozemstvu još niže. To se zove d e v a l v a c i j a. Ako se to za kratko vrieme ne popravi, onda papirni novac izgubi od svoje ciene i u vlastitoj svojoj kući. A to se zove d e p r e c i j a c i j a. Tako eto papirni novac (valuta) nema nikada dovoljno sigurnosti u svojoj vriednosti, a to daje povoda raznim spekulacijama, koje tu nestalnost još više povećavaju. Zato se može kazati, da je papirna valuta štetna po narodno gospodarstvo, jer sav promet nosi na sebi biljeg spekulacije, t. j. manje ili veće nesigurnosti.

Papirni se novac poziva ili glasi redovito na stanovitu svotu krupnoga novca, jer taj papir obećaje, da će država u svoje vrieme izplatiti na ovu notu toliko i toliko pravoga, krupnoga novca. Prema tomu prislanja se papirni novac svojom vriednošću redovito uz metalni novac; a koliko u cieni za njim zaostaje, toliko se disagiom nadoplaćuje. No izkustvo je dokazalo, da papirni novac (valuta) može do sgode izvojštiti posve samostalno svoj tečaj (kurs), svoju vriednost. Najbolji je tomu primjer austrijski papirni novac. U vrieme, dok još srebro nije u cieni palo, vriedila je austrijska srebrna forinta u Njemačkoj 170 feniga, t. j. jedna austrijska srebrna forintača nosila je u sebi srebra u vriednosti od 170 feniga. Austrijska pak forintača glasila je prema tomu na jednaku vriednost, jer se je oslanjala na srebrne forintače. Ali od 1870-tih godina srebro je sve većma padalo u cieni, tako da je god. 1892. srebrna forintača vriedila u Njemačkoj još samo 130 feniga, a papirna je forinta zadržala svoju vriednost. Ali uza sve to plaćalo se i za srebrnu forintu po 170 feniga, a to zato, jer su je smatrali zamjenicom papirne forinte. Ovdje je dakle papirna valuta zauzela posve samostalno vriednost izmedju zlata i srebra, kao srednja vriednost. A to je moglo nastati odatle, što je papirna forinta reprezentirala kredit naše monarhije, a srebro je nosilo samo svoj vlastiti kredit, t. j. svoju vriednost, koju mu je podalo svjetsko tržište. Sličnim je

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

putem prošao i ruski papirni i srebrni rubalj, samo ne tako daleko, jer ni ruski kredit nije tako visoko stajao, kao austrijski.

Ovi primjeri pokazuju, da bi papir mogao sasvim dobro zamjenjivati kovni onaj stroj ili „kotač", kad bi koja država stajala posve osamljena od ostaloga svieta (Schäffle); ali u prometu s drugim državama, uza sav liepi kurs austrijske papirne forintače, nije toj ljepoti kursa bilo zajamčeno vjekovanje, pa je zato naša monarhija u sgodnom času uvela zlatnu valutu. A to je bilo svakako sgodno upriličeno, dok je papirni novac tako krepko svoje stanovište zastupao.

Bankovna nota.

Država se odlučuje na izdavanje papirnoga novca tek onda, kad to traži nedvojbena potreba. Ta potreba nastaje, ako je poskupila ciena kovini, u kojoj država plaća, ili ako se je u državi smanjila količina ovake kovine izpod normalne za promet nuždne količine. No država ne može dosta sigurno pratiti te potrebe, kad ne stoji sama posred prometa; zato mora imati organ, koji će sam stajati u prometu te tu potrebu prometnoga sredstva (novca) prosudjivati i nuždi odmah udovoljiti, t. j. nuždnu količinu papira (novca) u promet staviti. Taj organ mora biti u jednu ruku podpuno slobodan i nezavisan od države u svom poslenom djelokrugu, — mora imati zakonom zajamčenu autonomiju, tako da se uprava (vlada) ne uzmogne svojim naredbama u rad ovoga organa uplitati. S druge strane mora taj organ stajati pod nadzorom države. Takav je organ u svakoj državi obično jedna banka. Ovakova banka ima veliku zadaću: ona ima da bdije i štiti kredit čitave države, zato mora više paziti na taj kredit, nego li na dobitak u svom poslovanju; zato mora i ona imati osobite povlastice i dužnosti. Te su zakonom banci zajamčene i stoje obično u sliedećem: Samo jedna banka može izdavati papirni novac. Da uzmogne svojoj bitnoj zadaći udovoljiti, t. j. prosuditi, koliko novca promet potrebuje, mora po čitavoj državi porazmjestiti podružnice (filialke). Njezin papirni novac mora biti fundiran na kovini (kovinom do stanovite zakonom propisane visine pokrit). Banka se ne smije upuštati u spekulacije. Njezin probitak (profit) stoji u tom, što izdaje mnogo papirnoga novca, t. j. zadužnica, za koji ne plaća kamata, a ona od metalnog novca vuče korist. Budući da banka ravna kredit u prometu ciele države, to onda mora i sama uživati bezuvjetno povjerenje. To povjerenje zajamčuje

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

joj država nametnuvši joj dužnost, da ima točno od časa do časa izvješćivati, kolika joj je metalna zaliha, koliko je papirnoga novca u prometu i koliko u zalihi.

Papirni novac, što ga izdaje banka, zove se bankina nota (banknota) za razliku od državne note. Na banknoti izjavljuje banka, da će izplatiti donositelju ovakove note označenu na njoj svotu u zakonitom novcu, te nota po tom reprezentira s jedne strane bankin dug, s druge strane prâvo posjednikovo, da s ovom notom dobije od banke stanovitu svotu krupnoga (zakonitog) novca, budi zlatnoga, budi srebrnoga (prama državnoj valuti). Uživa li banka povjerenje, njezine note kolaju u prometu kao pravi novac, svak ih prima i daje, a da nikomu i ne pada na um, da ide tražiti od banke, da mu se dug u zakonitom krupnom novcu izplati. U ovakovom su slučaju bankine note prava blagodat za promet. One glase obično na ovelike okrugle svote, koje olakoćuju računanje, uštede trud brojenja, troškove i neugodnosti prenašanja ovelikih metalnih svota. Osim toga ovakove note podržavaju neku postojanost u cieni novca. Plaćajuća bilanca raste i pada od časa do časa, a količina krupnoga novca sad je veća, sad manja. Kad bi plaćevna sredstva (novac) bila vezana na krupni novac, svaki bi se čas mienjala vriednost novcu već prema njegovoj količini. Ovako banka stoji pripravna, da pruži nuždnu svotu notâ u svako doba i na svakome mjestu, kadgod se gdje osjeti potreba plaćevnih sredstava.

Banka stavlja svoje note u promet obično putem i u obliku zajma: ona daje zajam, ali mjesto da ga izplati u metalnom novcu, izplati ga u svojim notama. Ovakav se zajam daje na kratke rokove, obično najdulje na tri mjeseca, i to pod takovom formom, da banka može lako i sigurno dug utjerati. Imade još i drugih načina (n. pr. lombardiranje, t. j. pozajmljivanje na sigurne vriednostne papire i na robu); no to se dogadja manje; diskontiranje i eskomptiranje glavni je način. Budući da banka ne daje zajmova u gotovu novcu, već u svojim notama, može davati velike zajmove i time stavlja u promet plaćevno sredstvo. Ali odatle ne sliedi, da to banka može činiti bez kraja. Posjednik note može zahtievati, da mu se nota izplati kovanim novcem, stoga banka mora biti pripravna na takove slučaje, pa zato mora čuvati svagda barem toliko gotova novca, da uzmogne odmah velik dio tih svojih nota gotovinom izplatiti. Ovakovi se zahtjevi riedko dogadjaju u nutarnjem prometu. To se dogadja samo onda, ako n. pr. tko putuje u inozemstvo,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

gdje ne kolaju bankine note njegove države. Ali ni u ovom slučaju ne treba, da ih izmieni kod same banke, jer se mogu izmieniti i u inozemstvu kod svake banke. Na ovaj se evo način dogadja, da banki budu iz inozemstva prezentirane (pokazane) njene note „na uvid", pa sada treba, da ih banka zlatom izplati. Ali i u ovom se slučaju riedko kada dogodi, da u inozemstvo ode bankinih nota više od $^1/_5$—$^1/_4$, ili se u obće riedko dogodi, da banka mora izplatiti najednom više od $^1/_3$ svojih nota, pa radi toga i ne mora imati toliko „gotovine", koliko je izdala nota. Ona pače može da do potrebe izda i dva, pače i tri puta više nota, nego što ima gotova novca u pohrani; ali zato višak mora da bude drugim načinom osiguran. U raznim državama razna je količina nota dozvoljena.

Budući da banka izdaje goleme svote papira, na koji bere kamate, a svoje zlato čuva, ili ga tek malo u razmjeru prema papiru izdaje, to se u bankinoj pohrani mora s vremenom nakupiti golema množina „gotovine". A s druge strane, kao što banka iz svoje pohrane izplaćuju note, koje stignu iz inozemstva, tako ona i gotovinu, što stigne iz inozemstva, pohrani u svoju blagajnu, pa mjesto ove gotovine izda opet svoje note u nutarnjem prometu. Na taj način odrazuje se u porastu ili padanju bankine gotovine promet gotovinom cieloga narodnoga gospodarstva.

Ali krivo bi bilo misliti, da se to priticanje i odticanje metalnoga novca ravna samo po sebi, a banka samo da prima i izdaje poput kakova stroja. To ne, već banka sama može djelovati na rastenje i padanje svoje gotovine. A kako je ta bankina gotovina u isti čas i gotovinska pričuva čitavog naroda, to onda banka djeluje na pomnoženje gotovine u čitavom narodnom gospodarstvu. To djelovanje bankino na priticanje i odticanje gotovine zove se b a n k i n a d i s k o n t n a p o l i t i k a.

Već je spomenuto, da banka daje svoje note (novac) u promet kao zajam. Daje li banka novac (note) u zajam uz nizke kamate, veli se, da je snizila diskont; u obratnom slučaju, da je povisila diskont. Ovo snizivanje i povisivanje diskonta od velikog je zamašaja ne samo po nutarnji, nego i po vanjski promet. Kad banka s n i z i d i s k o n t, tada moraju da ga snize svi novčani zavodi, a kapital (t. j. novac) postane jeftiniji u cielom nutarnjem prometu. Čim je novac jeftiniji, čim se lakše zajmovi sklapaju, tim više ponaraste broj raznih poslova. Kamati se depozitima (uložcima) smanje,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

a to nuka, da se depoziti izvade iz banke te se polože koristonosnije u kakove produktivne poslove. Vriednostni papiri i mjenice inozemstva poskoče u cieni, pa se zato jeftinim domaćim novcem kupuju inozemski vriednostni papiri. Čim je novac jeftiniji, radje se upotrebljuje i na spekulacije. Inozemstvo kupuje rado bankine note, pa ih onda prezentira banci, da ih izplati gotovinom. A sve ovo zajedno čini, da gotovina počima hitro odticati. Naravski, da ovakova politika može biti odmjerena samo na kratki rok, samo da za neko vrieme dade prometu i poslovima življi poticaj. Sasvim obratno djeluje povišenje diskonta. Ovo otežčava dobitak zajma, prema tomu manje se uzaimlje, jer je novac skuplji. Čim je teže do novaca doći, tim više padaju vriednostni papiri u cieni. A to sve sprečava, da gotovina ne odtiče. S druge strane gotovina pritiče pomnožanjem depozita, koji nose više dobitka, čim je kamatnjak poskočio. Domaće mjenice poskoče u cieni, jer su im kamati poskočili; vanjske mjenice gube vriednost, pa će zato domaći sviet tražiti od inozemstva, da mu tražbine izplati radje u gotovom novcu, nego u mjenicama i vriednostnim papirima. Na ovaj način pritiče gotovina iz inozemstva. Osim toga inozemstvo rado kupuje domaće mjenice, te daje za njih gotov novac. Ova politika ima dakle tendenciju, da preprieči odticanje gotovog novca u inozemstvo i da ojači priticanje. Tako može dobro situirana banka diskontnom politikom uviek podržavati ravnotežu izmedju potrebe i suviška gotovine u narodnom gospodarstvu.

Po zadatku, što ga ovakova banka (Notenbank) vrši u narodnom gospodarstvu, svak bi mislio, da je banka kakav državni zavod. U istinu je pak ovakova banka redovito privatni posao pod državnom ovlašću i državnim nadzorom. A što država toga posla ne uzima sama u svoju režiju, ima za to više razloga, a dva su osobito odlučna: 1. Država bi morala za ovakovu banku sav novac pribaviti, t. j. posuditi ga uz kamate. U ovom slučaju bile bi joj vezane ruke u njenoj diskontoj politici, jer bi morala nastojati, da po mogućnosti čim više koristi izvuče, da uzmogne plaćati kamate i amortizovati posudjeni i u posao uloženi novac. 2. U slučaju rata mogao bi neprijatelj prisvojiti sav bankin imetak, jer u smislu medjunarodnog prava smije si neprijatelj prisvojiti sav državni novac, što mu do ruku dodje; ali privatnoga ne smije. U takovom slučaju zadobilo bi narodno gospodarstvo takav udarac, da bi uz druge s ratom skopčane troškove moglo bankrotirati. A dok je

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

banka privatni posao, nema država niti u prvom, niti u drugom slučaju nikakovih neprilika, a može si kod banke i te kakovih prednosti izhoditi.

Kako je banka privatni posao, to je sasvim naravski, da je privatnici moraju, privolom države, utemeljiti i namaknuti joj nuždna sredstva. Kada su privatnici iz svojih kapitalija stanovitu glavnicu sabrali, odredjuje država, koliko može banka da izda papirnog novca, i koliko mora imati u pohrani vazda pripravnog metalnog novca za izplaćivanje izdanih i u promet stavljenih nota. Osim svojih vlastitih kapitalija može banka doći do metalnoga novca svojom diskontnom politikom. Vidjeli smo, kad banka povisi diskont, onda pritiče metalni novac i depoziti (ulaganje novca); a do potrebe može i sama banka da posudi novca. Osim toga može ona često izplatiti depozite (povratiti ih) u svojim notama, a ne metalnim novcem. Velike banke često niti ne plaćaju nikakvih kamata; deponent ima jedino tu prednost, da mu banka bezplatno upravlja imetkom. Ako se ipak što plaća, to zavisi o roku, kako dugo kani deponent dati svoj novac banci na raspolaganje. U svakom pak slučaju ima banka vazda paziti na dvoje: da bude pripravna svoje note (zakonom odredjenu količinu) gotovim novcem izplatiti i depozite na zahtjev vratiti.

Budući da banka ravna kredit i kolanje metalnoga novca, dolazi do osebujnoga položaja u državi, tako da država mora odnošaj s njom zakonom urediti. Obično je uredjeno tako, da državi pripada pravo nadzora bankina poslovodstva; dalje, vrste poslovanja, kojima se banka smije baviti (ostali bankovni poslovi, skopčani s rizikom, zabranjeni su), zakonom su ustanovljene, kao što i osiguranje izplate notâ. Osim toga je odredjeno, u kojem omjeru sudjeluje država kod dobitka. Kraj ovih prava ima država i svoje dužnosti prama banci. Ako naime država izdaje takodjer note, pa im dade prisilni tečaj, a da se ne moraju na državnoj blagajni metalnim novcem izplatiti, tada to isto pravo mora država dati i bankinim notama; inače bi ljudi državnim papirom pokupovali bankin, pa ga kod banke unovčili, na što bi banka ostala za kratko vrieme bez svoga krupniša. Za slučaj, da obćinstvo navali na banku, neka izplati svoje note, a banka ne bi imala pri ruci metalnoga novca, država za neko vrieme odrieši banku dužnosti izkupljivanja svojih nota.

Banknotstvo nije u svim državama jednako uredjeno. Imade

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

država, gdje svaka banka imade pravo izdavati (emitirati) note, ako udovolji uvjetima. Tako je n. pr. u američkoj Uniji i u Švicarskoj (decentralizovanje banknotstva). U drugim opet državama dozvoljeno je samo jednoj banci, da izdaje note (centralizovanje banknotstva). Izkustvo je dokazalo, da je ovaj drugi sistem povoljniji po narodno gospodarstvo, jer daje banci mogućnost, da svojom diskontnom politikom radi na uhar cieloga narodnoga gospodarstva. Ona može više puta da prinese žrtava (sniženje diskonta), što nije moguće n. pr. u Švicarskoj, nego kad bi sve ove solidarno postupale. Pojedina banka, pa bila ona i mnogo jača od drugih, samo bi sebe upropastila, kada bi udarila sličnim putem.

Austro-ugarska banka.

Naša monarkija ima jednu banku, koja ima pravo da izdaje note. To je austro-ugarska banka. Ova banka utemeljena je 1816. pod imenom „austrijska narodna banka“ (Oesterreichische Nationalbank). Uvedenjem dualizma dobila je današnje ime. Njezino sadanje uredjenje osniva se na zakonu od 21. svibnja 1887. Njezin privilegij, koji je trajao do konca 1897., produljuje se provizorno do 1905. (?) U smislu ovoga zakona mora banka imati gotovine 40% od čitave svote, što stavlja u promet u notama; ostali dio mora biti osiguran običnim bankovnim načinom (eskomptiranim mjenicama, varantima, lombardima, efektima i t. d.). Izdade li banka preko 200 milijuna u banknotama više, nego što ima gotovine, tada mora banka da plati državi 5% poreza od toga viška. (Tih 5% zapada obadvije pole monarkije po ključu 70%: 30%). Ako banci poslovanje nosi preko 7% po dividendi, tada se suvišna svota dieli na pô izmedju banke i države. Banka je obvezana zak. 21. veljače 1894. plaćati čisto surovo zlato (Goldbarren) po 3276 kruna kg. Najniža banknota, što je banka smije izdati, jest dvadeset kruna. Guvernera banke imenuje vladar, a poslovodstvo trajno nadzire vladin povjerenik. Iza uvedenja nove valute (zlatne) promienjeni su u tom smislu i bankini štatuti.*

---

* Austro-ugarska banka izdala je ukupno za cielu Cislajtaniju zajma 37,035.507 K; a za Ugarsku 256,332.856 K; za Hrvatsku pak 6,247.538 K. — Ugarska je dobila dosele malo ne 7 puta više novca od banke, nego austrijska pola, a malne 44 puta više nego Hrvatska. A što to znači, može se prosuditi po tom, što ova banka daje zajam za 1½—2% jeftinije, nego koja mu drago najjeftinija banka u državi.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Obzirom na narodno gospodarstvo naše domovine treba požaliti, što austro-ugarska kanka nema više nego samo četiri podružnice u našoj domovini: u Zagrebu, Varaždinu, Osieku i Spljetu*. Tako dolazi novac u naš narod tek kroz desetu ruku, a to posredovanje mora platiti onaj, koji najteže dolazi do novca, a to je seljak i mali obrtnik. Zato naš narod ne može doći do jeftina novca.

Kao što naša monarkija, tako gotovo sve evropske države imadu ili samo jednu banku, što izdaje banknote, ili ako ih imade više, tad samo jedna uživa privilegij, te uz takav monopolni položaj gospoduje nad ostalim bankama, koje su prisiljene prilagoditi se politici njezinoj, te su o njoj tako zavisne, kao da su njezine podružnice. Jedina Švicarska imade preko dvadeset banaka, što izdavaju banknote: svaki kanton ima svoju takovu banku. Ali ni to ne će dugo potrajati, jer se već nekoliko godina radi o tom, da se utemelji jedna središnja notna banka.

§ 19. Vjeresija (kredit).

Težko je pomisliti čovjeka bilo na kojem stupnju gospodarskoga razvitka, a da ne bi tražio kakove usluge od svoga susjeda, prijatelja, ili rodjaka. Ovakovu uslugu traži čovjek uz obećanje ili „vjeru", da će se „odužiti", da će vratiti milo za drago. Razdiobom rada i razdieljenjem ljudskoga družtva u skupine različna zanimanja i imetka ponarasla je ovisnost jednoga čovjeka o drugom, a ovime

---

U Cislajtaniji su najbolje izrabile kredit kod banke: Galicija, Bukovina i Donja Austrija. U Galiciji i Bukovini, može se reći, gotovo je jedino veleposjed uzeo ovaj kredit. Na 160 kuća uzajmila je banka u Galiciji svotu od $3^1/_2$ milijuna K, a na 172 vlastelinska dobra 14 milijuna K. U Bukovini dan je 71 zajam na kuće u svoti od $1^1/_3$ milijuna, a na 156 vlastelinskih dobara preko 11 milijuna. Donja Austrija dobila je na 124 kuće $5^1/_2$ milijuna, a 11 malih posjednika dobilo je zajma nešto preko 100.000 K.

* Kao što je Austrija ostala kod austro-ugarske banke kratkih rukava, tako se je i još gore dogodilo i Hrvatskoj. Ugarska je dobila na 919 kuća $58^1/_2$ milijuna zajma (do 60 tisuća na kuću); na 1.427 velikih posjeda dana je u zajam svota od 181·2 milijuna (do 130.000 na jedan posjed). Ali je zato u Ugarskoj najbolje prošao mali posjed, jer je i ovomu uzajmljeno preko $16^1/_2$ milijuna (preko 10.000 po posjedu), a to je golema podpora, jer je s 10.000 K malomu posjedniku uz jeftine kamate toliko učinjeno, kao da bi mu se posudila dvostruka svota.

U Hrvatskoj je posudjeno na 50 kuća $1^1/_2$ milijuna (po 30.000 na kuću), a na 114 velikih posjeda 4·7 milijuna (po posjedu oko 40.000 K). Mali posjed nije dobio ništa.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

su se pomnožali i slučajevi, gdje jedan mora tražiti usluge od drugoga. U starija vremena, kad je još neznatni dio ljudi znao pisati, posudjivale su se i uzvraćale ovakove usluge „na vjeru“; a ovakovo poslovanje zvalo se vjeresija. U to doba pazilo se kod zajmoprimca osobito na dvoje: na njegovu dobru volju, da će uslugu h t j e t i uzvratiti, i na njegovu imućtvenu sposobnost, t. j. da će m o ć i zajam vratiti, dakle na povjerenje u osobno poštenje, a onda na jamstvo. U starija vremena vriedilo je ono prvo više, nego potonje. Danas shodni zakoni i oblici zajma nadomješćuju osobno jamstvo. U prvom slučaju bilo je dovoljno to, što se je čovjek mogao pomoći kod prijatelja i susjeda bez ikakovih formalnosti. Ali to je imalo i svoju slabu stranu: čovjek se je mogao pomoći samo u uzkom krugu najbližih i najboljih znanaca i prijatelja. Izvan ovoga kruga bio je čovjek kao izgubljen. Osim toga čovjek je bio i poslije uviek moralno obvezan, pa makar i kako pošteno vratio zajam i platio kamate. Nekada je vjeresija značila toliko, koliko dobročinstvo; danas je vjeresija „posao“, gdje i vjerovnik prima isto toliko dobročinstva od dužnika, koliko i dužnik od njega.

Premda se kredit pojavlja pod raznim oblicima na svim stupnjevima gospodarskoga razvoja, ipak je pravu snagu razvio istom na stupnju novčanoga gospodarstva. Novcem se dade svako gospodarsko dobro izmjeriti; svako dobro dade se u novac obratiti i na drugu osobu prenesti. Oslanjajući se na novac, a bez momentane uporabe novca, razvila se je tolika izmjena dobara, toliki promet, da se je čitavo najnovije gospodarstvo prozvalo „vjeresijskim“. No to nije posebna, samostalna vrsta gospodarstva, već je to samo p r o š i r e n j e novčanoga gospodarstva.

Vjeresija na podlozi novca i u savezu s njime nosi sama u sebi svrhu: koristonosnost i naplatu. Bankir, koji svojim mušterijama upravlja depozite; kućegazda, koji daje svojim stanarima kuću u najam; kapitalista, koji na kamate posudjuje svoj novac, — svi ovi trebaju jedan drugoga, u svim ovim slučajevima svaka stranka ima svoju korist od kredita. Koristonosnost i naplativost oznake su prave vjeresije, t. j. vjeresijskog poslovodstva. Gdje je vjerovnik dobročinac, a dužnik moli pomoć, tu ili nema pravoga vjeresijskog poslovanja, ili je tu vjeresija i njezina organizacija skroz nerazvita (n. pr. odnošaj seoskog lihvara napram svojim dužnicima). Prema tomu dala bi se vjeresija od prilike ovako označiti: Vjeresija (kredit) je koristonosni prienos dobara iz ruke vjerovnika u

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ruke dužnika, pri čem vjerovnik odmah daje, a dužnik u budućnosti uzvraća.

Vrste vjeresije.

Kao što imade prerazličnih vrsta potrebâ, prerazličnih vrsta produkcije, tako bi se moglo nabrojiti i prerazličnih vrsta vjeresije, prema tomu, s kojega se gledišta posmatraju. Gledamo li na svrhu, u koju se vjeresijom dobavljena dobra upotrebljuju, tad govorimo o konsumptivnoj i produktivnoj vjeresiji; gledamo li kredit sa stanovišta roka (termina), tad ima kredita, kojima je rok od prvoga odredjen (terminirani kredit), i kojima nije (neterminiran); dalje ima kratkih i dugih vjeresija, te onakovih, koje se mogu odkazati, i koje se ne mogu. Obzirom na osobu dužnikovu može biti kredit javni, ako je osoba naravi javnopravne (juristička osoba), ili privatni, ako je osoba privatna. Obzirom na jamstvo može biti kredit osobni, ili realni.

Kosumptivni je kredit onaj, gdje dužnik uzima vjeresiju ili zajam u svrhu, da si nabavi za život potrebne stvari ni ne misleć, da si pribavi sredstva, kojima bi se latio kakove produkcije ili sticanja.

Ova je vrsta kredita najneplodnija, pa zato mnogi narodnogospodarski učenjaci (osobito Adolf Wagner) preporučuju, neka se iz narodnoga gospodarstva iztriebi kao biljka nametnica. No to ne bi bilo sasvim u redu, jer doklegod kredit zadrži svoj značaj, t. j. uzvrat u budućnosti, dotle se ne može zabaciti. Druga je stvar, ako se ovakav kredit izrodi u milostinju; no u ovom slučaju nije više govora o kreditu. Mladi odvjetnik, liečnik itd. u početku svoje prakse ima često tako malo zasluge, da od nje ne može namiriti troškova potrebnih za život, te mora tražiti skroz komsumptivne kredite. A zar će se ovakvomu čovjeku zatvoriti vrata radi nekoliko stotina forinata, dok je on podoban, da svojim radom tu svotu za kraće ili dulje vrieme bez dvojbe trostruko, četverostruko vrati? Takova bi kreditna politika upravo stvorila lihvarstvo, dok prava svrha poštenoga kredita upravo ide za tim, da lihvarstvo izkorjeni. Drugo je, kada mali seoski posjednik dodje u najrodnijoj godini, da posudi 100 for., da si kupi kruha. Ovdje ne može biti govora o kakovom kreditu, jer ako ovaj seljak nema niti u najrodnijoj godini za kruh, kako će i odakle smoći druge, lošije godine? Ovdje može biti govora samo o darovanju i milostinji. No neka se do-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

godi, da seljaku, koji i u osrednjoj godini može izaći sa svojim prihodom, tuča i nevrieme potuče i uništi usjeve, taj će biti prisiljen, da zatraži u pravom smislu rieči komsumptivni kredit. A zar će se ovakvome taj kredit uzkratiti, gdje je dosta, da druga godina dobro urodi, te on može da izplati dug do zadnjega novčića? Pametnije bi bilo malo bolje pripaziti na prste raznim prevejanim spekulantima, koji najvećom često lakoumnosti goleme svote posudjenoga, dakle tudjega novca, prospekuliraju.

No izkustvo je dokazalo, da je za maloga obrtnika i maloga seoskog posjednika bolje, da ne otvara samostalnoga posla, ako nema dovoljne svotice za početak. Neka ne ide za tim, da se „samostalnim" učini pomoću kredita, već neka ostavlja kredit za najcrnije dane. Samo na taj način može mali obrtnik da si obezbiedi i zajamči obstanak.

Sve ostale vrste kredita ubrajaju se manje više u produktivni kredit, jer služi ili stvaranju novih dobara (produkciji), ili tečenju (Erwerb).

Osobni je kredit onaj, gdje se osobi daje zajam bez jamstva. Ovamo spadaju ponajvećma konsumptivni krediti. No mnogi broje ovamo i mjenične kredite. Mi mislimo, da to nije posve izpravno, jer tko uzima kredit na mjenicu, obično daje vjerovniku više jamstva, nego mnogi drugi krediti uz jamstvo, budući da kod mjeničnoga kredita jamči dužnik i njegovi jamci (žiranti) cielim imetkom, a kod realnoga kredita samo onaj predmet, koji se u zadužnici naročito spominje.

Realni kred postoji ondje, gdje neko pokretno ili nepokretno dobro jamči vjerovniku za uzajmljenu svotu ili ino kakovo dobro. To se dogadja na tri načina: 1. ili daje dužnik nepokretnu kakovu stvar u ruke vjerovniku kao zalog (n. pr. kakav vriednostni papir, ili kakvu robu, zlatnu, srebrnu); ili 2. dotična se stvar zabilježi u zadužnici kao jamčevni predmet, ali ostaje u posjedu dužnikovu; ili 3. dužnik jamči stanovitim komadom zemljišta, ili gradjevinom (hipotekarni kredit). U prva dva slučaja zalog je pokretna stvar, stoga se kredit zove i mobiliarni; u potonjem slučaju zove se imobiliarni kredit.

Još treba iztaknuti ležeći (Anlagekredit) i tekući (Umlaufkredit) kredit. Prvi je obično dugoročni kredit uložen na kamate, često u savezu s amortizacijom. Ovakav kredit služi obično u svrhu velikih poslova trajne vriednosti. A i hipoteke, državni zajmovi itd.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

spadaju ovamo. Od jednake je važnosti tekući, svakidanji kredit, što ga obrtnici i trgovci davaju svojim mušterijama „do prvoga“. A ovamo spada i kredit, što ga u medjusobnom prometu davaju trgovci, industrijalci, banke i ini veći poslovi.

Ovaj bankovni i trgovački kredit stečevina je novoga vremena te jedan od najjačih kotača prometača u narodnom gospodarstvu. On čini, da u produkciji jedne robe mogu sudjelovati razni poslovači udaljeni i mjestom i vremenom rada, pa da ipak svaki u svoje vrieme primi naplatu svoga rada još prije, nego se je roba razprodala. Kako bi n. pr. dugo morao čekati na svoj novac indijski ili američki pamučni vrtar, dok bi se prodala njegova roba, koja se mora najprije prevezti u Evropu, onda n. pr. u Saskoj izpresti, u Švedskoj satkati, u Rusiji razprodati, medju sitne trgovce raspačati, gdje po nekoliko mjeseci u dućanima leži, dok bude izplaćena! Kada bi ovim istim putem morao novac za razprodanu robu natrag putovati, morao bi indijski vrtar ili dalji posao obustaviti, pošto je svoj kapital uložio u predjašnji pamuk, ili bi morao biti tako bogat, da bi mogao i po dvie, tri nasadne perijode preko ruke prebaciti. U ovom pak slučaju ne bi mu bilo nuždno pamuk saditi, već bi radje gdje u evropskom velegradu od rente živio. No vrtar ne treba da čeka: njemu trgovac izplati pamuk svojim mjenicama, trgovcu plati opet na isti način tkalac itd. sve do zadnjega trgovčića, a svaki od njih može dobivenu mjenicu diskontirati u banci, kada ga je volja. Naravski, da pri tom mora da plati kamate, ali glavna je svrha postignuta: svaki može doći do svog novca, kad ga najbolje treba, ili može da ravno mjenicom naplati svoga vjerovnika.

Imade i još nekih vrsta kredita, o kojima će biti govora na svome mjestu (kod poljodjelstva i obrta, te njihove politike).

Organizacija vjeresije.

Organizacija vjeresije, t. j. primanje i davanje kredita po nekom sustavu, počima istom onda, kada se davanje kredita razvije u posebnu privrednu (obrtnu) granu. Razumieva se samo po sebi, da tu mora biti gospodarstvo već na liepom stepenu razvitka. Zato vidimo, gdje je gospodarstvo na nižem stepenu razvitka, ondje i nema javnih organa za davanje kredita, već su to privatnici, ponajvećma lihvari, koji davaju kredit iz svoga žepa. Gdje se pak gospodarstvo

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dovinulo većega stupnja, ondje se pojavljuju javni organi za posredovanje kredita, koji jednom rukom stoje u doticaju s onom stranom, gdje ima suvišnoga kapitala, koji želi, da se koristonosno uloži, a drugom rukom stoje u saobraćaju s onom stranom družtva, kojemu nedostaje kapitala za koristonosnu uporabu. Organi, koji se ovakovim posredovanjem bave, zovu se banke. One vrše svoju zadaću tako, da na jednoj strani uzimaju kredit uz niže kamate, pa ga na drugoj strani davaju uz više kamate. Razlika izmedju ovih postotaka pada na korist banke, i to joj je privreda. Naravski, da banka može imati i svoj vlastiti kapital; no gdje je veliki promet, tu dolazi i banka do potrebe, da uzima kredit. Prema tomu râd banke u načelu je isti, kao i rad trgovca: jeftinije kupiti, skuplje prodati, razlika je dobitak. Zato bi se banke mogle i nazvati trgovinom osobite robe: novca, kredita i vriednostnih papira.

Bankarstvo u obće bavi se ovim poslovima: kupovanjem i prodavanjem novca, posredovanjem izplaćivanja, davanjem kredita, skupljanjem velikih kapitala za velike poslove, trgovinom vriednostnih papira. Tehnički izrazi za poslove, što ih banke obavljaju, poznati su pod imenima: kontokorent, lombard, hipoteke, efekti, depoziti, giro, diskonto, mjenični poslovi i banknotstvo.

Kontokorent-posao (Conto-corrente) vodi banka, kada svojim mušterijama dozvoli kredit (u svojim knjigama) do neke visine. Obično daje banka toliko kredita, koliko trgovac poda banci sigurnosti. S ovim kreditom može onda trgovac odredjivati, kao da je u banku položio svoj depozit (uložak). Ovaj posao može biti od liepe koristi po trgovca, kad mu se desi, da bi mogao jeftino kupiti, ili kad ne može da odmah izplati mjenicu, kad dospije, jer mu je gotov novac u robi. Razborit trgovac, da se osigura proti ovakvim neprilikama, stupit će u kontokorentni odnošaj s kojom bankom, koja će mu u svojim knjigama otvoriti kredit, pa mu staviti novac na razpolaganje. Trgovac, koji ima svoju kuću i zemljište, može lako kod banke dobiti kredit na svoje nekretnine. Ali mjesto da podigne sav novac, trgovac će se zadovoljiti time, da samo od sgode do sgode uzme omanju svotu novca, da izplati robu ili mjenicu. Pače trgovac i ne treba, da traži od banke za sebe novac, već prosto dade svomu vjerovniku ili ček, ili naloži banci, da izplati tomu i tomu toliku svotu. Tako si trgovac pribavi i većeg ugleda kod svojih vjerovnika, i više povjerenja kod banke.

Ova vrsta posla stoji u savezu sa incasso-poslom, što znači

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

primanje tudjih tražbina, koje na banku stignu naputnicama (Anweisung) i mjenicama (Wechsel).

U *lombard*-poslu daje se zajam na zaloge, koji su vriednostne pokretne stvari (zlatnina, srebrnina, ili papiri). Ovim se poslom bave obično posebni zavodi, založnice.

Hipotekarni poslovi su zajmovi na nepokretne zaloge (zemljišta, kuće).

Efekti ili trgovina efektima stoji u kupovanju i prodavanju burzovnih vriednostnih papira, koji imadu svi kurs (vriednost) na burzovnom tržištu.

Posao sa *depozitima* zove se čuvanje, upravljanje i koristonosno uporabljivanje novca ili vriednostnih papira, što ih privatnici polože kod koje banke.

Giro-posao jest posredovanje banke kod plaćanja izmedju više trgovaca jednostavnim odpisivanjem i pripisivanjem. Primjer najrazvijenijega giro-prometa jesu englezki Clearing-Houses. U novije se vrieme počima i kod nas uvadjati ove vrste promet, pa ćemo o njem kazati koju rieč više.

Jednostavni primjer najbolje će nam razjasniti giro-promet. Trgovci A, B, C imadu kod banke uložena novca (depozita) ili kredita, recimo, svaki po 1000 K, pa ovi prepuste banci, da vodi njihove račune. Evo, kako to onda teče:

Banka

A	B	C
1000	1000	1000
— 200	+ 200	
	— 300	+ 300
+ 400		— 400

Trgovac A kupi od trgovca B za 200 K. robe. Banka tu svotu ubilježi trgovcu B kao plus, trgovcu A kao minus. No trgovac B duguje trgovcu C 300 K, koje banka ubilježi C-u kao plus, a B-u kao minus. Ali i C duguje trgovcu A 400 K, a banka zabilježi, kao gore, jednomu kao minus, a drugomu kao plus. Izračunamo li sve, moramo opet dobiti svotu od 3000 K, samo je iza prometa drugačije podieljena.

U poslu s trojicom trgovaca bio bi banci vrlo lak i jednostavan račun, ali bi bio dobitak vrlo slab. A kod banke se upravo o tom radi, da nadje što više klienata, koji ulažu svoje depozite kod nje, da ona dobije što više novca na razpolaganje, a da račun medju svojim klientima obavi što manjom svotom. Radi toga im banka i vodi na jednoj strani račune zabadava, da na drugoj strani može što više njihova novca inače koristonosno uložiti. Priložena skrižaljka odmah će cielu inače kompliciranu sliku razjasniti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Trgovci A, B, C, D, E, F, G klienti su jedne banke, svaki s uložkom od 1000 K. Trgovački proces razvija se ovako:

A kupi robe od B za 200 K, od C za 300 K
B „ „ „ D „ 100 „ „ E „ 400 „
C „ „ „ A „ 500 „ „ H „ 200 „
D „ „ „ G „ 300 „ „ F „ 400 „
E „ „ „ D „ 500 „ „ B „ 100 „
F „ „ „ H „ 300 „ „ D „ 200 „
G „ „ „ B „ 600 „ „ C „ 300 „
H „ „ „ A „ 400 „

	A	B	C	D	E	F	G	H
A	— 500	+ 200	+ 300					
B		— 500		+ 100	+ 400			
C	+ 500		— 700					+ 200
D				— 700		+ 400	+ 300	
E		+ 100		+ 500	— 600			
F				+ 200		— 500		+ 300
G		+ 600	+ 300				— 900	
H	+ 400							— 400
	+ 400	+ 400	— 100	+ 100	— 200	— 100	— 600	+ 100

Recimo, da je ovo račun za mjesec dana, što ga je banka pripisivala i odpisivala. Banka sračuna razliku, koja u ovom primjeru iznosi 1000 K, a plaćaju je C, E, F, G trgovcima A, B, D, H. No trgovci A, B, D, H ne uzmu ovih novaca, već im banka pripiše te svote k njihovim uložcima, a C-u, E-u, F-u i G-u ih odpiše, pa onda počima račun s nova. U drugom se mjesecu može dogoditi, da C, E, F, G imaju plus, pa se onda njima pripiše. Čitav dakle račun ne traži od banke drugo, nego da za obračun drži kojih 1000 K pri ruci, a ostalih 7000 K može dati n. pr. uz kamate na mjenice. Mjesto trgovaca A, B itd. mogu biti i banke iz raznih gradova sa svojom klientelom (trgovcima), koji svi skupa medju sobom stoje u kliring-prometu, a sve banke imadu svoju obračunaonicu kod jedne banke, te će na isti način medju sobom obračunati, nakon što je svaka sa svojim klientima obračunala.

Kako već gornji primjer pokazuje, učinjen je medju spomenutim trgovcima promet robom u vriednosti od kojih 10.000 K samo sa 900 K

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pomoću obračunavanja; a londonska Clearing-Hous je neke godine prometnula 70 puta veću vriednost, nego u svoj bogatoj kraljevini imade novca, — sve tako rekuć bez filira novca, već sve čekovima (check). Banke daju svojim klientima čekove (naputnice, doznačnice) na svoje ime. Kad klienat jedne banke kupi robe, ne plati te svote gotovim novcem, već izda trgovcu u visini te svote ček na svoju banku, i tako se medju sobom plaćaju gotovo svi trgovci u Englezkoj. A sada dolazi obračun medju bankama u Clearing-Housu*.

Diskonto-posao jest primanje i izplaćivanje mjestnih mjenica, pri čem si banka uztegne odmah kamate za vrieme od dana izplate mjenice do dana dospjelosti kao naplatu za dozvolu kredita. Trgovac kupi od tvorničara robe za 1000 K, ali ne može da mu isplati odmah, već kad ju proda (n. pr. za 3 mjeseca). Mjesto novca dade mu pismenu izpravu, kojom nalaže banci, da posjedniku ove izprave izplati u odredjenom roku svotu od 1000 K. Ova izprava zove se mjenica. Tvorničar dodje s mjenicom u banku, da podigne tih 1000 K, no banka mu ne će izbrojiti 1000 K, već će u ime kamata neku svoticu odbiti (discontare). A taj račun zove se diskonto.

Mjenični posao tjera ona banka, koja kupuje i prodaje mjenice, koje se ne izplaćuju u samome mjestu, pri čem si banka zaračuna nagradu za kredit, što ga daje ovim mjenicama, i za diskonto.**

Banknotski posao, t. j. izdavanje banknota, kako smo vidjeli, to je privileg tek riedkih banaka.

No svaka se banka ne bavi svim ovim poslovima, ili se ne

---

* Clearing-Hous je dvorana srednje veličine, a u njoj se nalazi stol u podobi podkove. Oko stola se poredaju u ustanovljeno vrieme (obično oko 10 sati pred podne) zastupnici pojedinih banaka. Svaki od njih ponese čekove, što ih je njegova kuća (banka) primila od trgovaca drugih banaka, izmiene ih, sbroje i odbiju svote. Kad je to obavljeno, dolazi svaki sa svojim računima k direktoru, koji sjedi u sredini podkove sa 2—3 pisara (protokoliste), pa on jednoj banci pripiše njezin plus, drugoj njezin minus, i golemi promet od nekoliko desetaka milijuna obračunan je u jednu ili dvie ure.

** Banke naime kupuju u stanovito vrieme mjenice iz drugih mjesta i država, gdje i kada imadu niži kurs, da ih poslije prodadu uz viši kurs. Mjenice, koje se ne izplaćuju u mjestu, gdje je ta banka, zovu se rimesse; a ako se imadu u inozemstvu platiti, zovu se devize. Ako banka ima mnogo ovakovih mjenica, a malo gotova novca, može te mjenice kod druge banke diskontirati. To se zove rediskontiranje (reeskomptiranje).

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

bavi svima jednako. Prema poglavitoj vrsti posala, kojima se najviše bavi, nosi banka i ime. O svim tim vrstama banaka bit će govora na svome mjestu.

Da kredit uzmogne vršiti svoju blagotvornu zadaću, treba da bude postavljen na čvrste temelje. Gdje nedostaje volja i snaga pojedinaca, tu to mora država svojom zaštitom nadomjestiti; država mora dati vjerovniku u ruke moć, da uzmogne dužnika na njegovu dužnost prisiliti, a u drugu ruku samovolju vjerovnika ograničiti. Inače ne bi organizacija kredita bila u obće moguća.

Time, što država i kredit i vjerovnika i dužnika jednako u zaštitu uzima, doprinaša ona mnogo tomu, da kredit ojeftini. Osobito se olakšava davanje kredita ondje, gdje vlada strogi mjenički i hipotekarni zakon.

Dalje olakoćuju kredit i ona sredstva, po kojima se dade približno prosuditi, do koje mjere je tko sposoban za kredit. Takova sredstva su n. pr. oporezovanje, katastar, razna osiguravanja.

Kredit i plaćanje.

(Prednosti giro-prometa u nutarnjem prometu.)

Giro-promet, ima od prilike ove prednosti: a) prištednju na količini potrebnoga za kolanje novca; b) pošto se novac ne troši, već uviek stoji na razpolaganje, koliko ga je za promet potrebno, ne mienja mu se vriednost od časa do časa, jer se ne dogadja, da ga se u jednom času nakupi u prometu velika množina (pri čem mu pada vriednost), a odmah iza toga odplavi na drugu stranu (količina mu se smanji, pa onda poskupi); c) kao novcu, tako i robi ostane ciena relativno stalna; d) ta je ciena i jednomu i drugomu relativno nizka; e) u bankama se nakupi novca, pa ga one mogu lakše davati u zajam; f) medjunarodna plaćanja postanu jednostavnija, točnija i sigurnija; g) deponenti imaju tu prednost, da im se prištedi čuvanje i upravljanje novca.

No razumieva se, da je ovaj promet moguć samo ondje, gdje trgovci ne vode svaki svoju kasu kod kuće, već svoju kasu dadu banci, da njome upravlja (depoziti). Ali nije dosta, da se samo pojedine banke ovim poslom bave; osjetljiva korist od ovakoga načina plaćanja pokaže se u pravoj mjeri, ako se čitavo plaćanje prenese

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

na banke. Samo na ovaj način prištedi se pripisivanjem i odpisivanjem velika količina novca, koji se onda može dalje posudjivati uz razmjerno jeftinije kamate.

Ako je giro-promet i bankovno plaćanje kod kulturno razvitoga narodnoga gospodarstva postalo koristnim i udobnim u nutarnjem prometu, to su u medjunarodnom plaćanju postale banke gotovo nenadoknadive. Medjunarodno plaćanje obavlja se gotovim novcem (zlatom) tek od nužde. Pošiljanje, osiguranje, prienos, gubitak kamata za vrieme pošiljanja — sve to čini, da se za plaćanje radje upotrebljuju vriednostni papiri (banknote, kamatni kuponi, čekovi i t. d.). No medju svim papirima od najvećega su zamašaja u medjunarodnom plaćanju mjenice. Kako medju narodima bez prekidanja traju obveze i plaćanja, to se na tržištu (na burzama) neprestano kupuju i prodavaju mjenice iz stranih zemalja, pa onda banke kupuju ovakove mjenice te njima plaćaju tražbine u inozemstvo. Ako se ove mjenice, koje glase na stanovitu svotu, plaćaju onom svotom, na koju glase, tada se veli, da im je kurs (ciena) al pari; ako se plaćaju nešto većom svotom, tada se veli, da im je kurs nad pari; ako se napokon plaćaju manjom svotom, veli se u tom slučaju, da im je kurs ispod pari. Kurs, što ga imadu inozemske (medjunarodne) mjenice, naziva se medjunarodnim, internacionalnim mjeničnim kursom.

I nad-pari i ispod-pari kurs ima svoju granicu, koja se naziva „zlatnom točkom". Ovu granicu ustanovljuju troškovi skopčani s odpremanjem gotovog (zlatnog) novca. Ako je n. pr. tečaj mjenica, što glase na Francezku, tako visoko nad pari, da bi banku skuplje stajale ove mjenice, nego pošiljanje zlata, tad će banka radje platiti gotovim novcem, nego da kupi mjenice. Isto se tako dogadja, ako su mjenice, znatno pale ispod pari. U ovom će slučaju francezki trgovac zahtjevati, da mu se radje pošalje gotov novac uz odbitak transportnih troškova, nego da uzme još jeftinije mjenice. Zato, ako na našem tržištu znatno poraste, ili znatno padne kurs stranim mjenicama, tada prieti pogibao, da bi naš zlatni novac mogao odputovati u inozemstvo. U jednom i drugom slučaju nastoji banka (središnja notna banka), da svojom diskontnom politikom ovakovim eventualnostima doskoči.

Sad nastaje pitanje: zašto mjenice mienjaju kurs (cienu)? Medjunarodni mjenični kurs zavisi o medjunarodnim plaćevnim obvezama, plaćevnim bilancama pojedinih naroda. Plaćevna bilanca jedne

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

države može biti aktivna, ili pasivna. Aktivna je, ako država ima više da primi za izvoz svoje robe i za svoje tražbine (n. pr. kamate za novac, što ga je posudila inozemstvu), nego što mora platiti inozemstvu za uvoz robe i za kamate svojih dugova; pasivna je plaćevna bilanca, ako država ima da nadoplati inozemstvu razliku izmedju uvoza i izvoza.

Gdje se više robe izveze, nego što se uveze, tu se govori o aktivnoj trgovačkoj bilanci. Nekad se je mislilo, da aktivnost plaćevne bilance zavisi o aktivnosti trgovačke bilance. No izkustvo je taj nazor oborilo. Englezka ima više puta osjetljivo pasivnu trtrgovačku bilancu, pa uza sve to ima aktivnu plaćevnu bilancu. To dolazi odatle, što Englezka ima mnogo svoga novca uložena u inozemstvu, pa mjesto da kamate vuče kući u novcu, kupuje odmah potrebnu robu. Težnja narodnoga gospodarstva smjera onamo, da dostigne plaćevnu aktivnu bilancu. Naša monarkija (a tako i sve ostale, osobito civilizovane države) ima trgovačkih odnošaja s mnogo drugih država. U ovakovom se prometu dogadja, da je naša monarkija u koju državu više uvezla, nego što je iz nje izvezla, a iz druge je države više izvezla. Prema tomu ima ona spram prve države aktivnu trgovačku bilancu, a spram one druge pasivnu trgovačku bilancu. Ako monarkija nema dugova ni u jednoj ovoj državi, onda će i plaćevna bilanca naše monarkije biti spram prve države aktivna, a spram one druge pasivna; u prvom će slučaju morati ona prva država platiti našoj monarkiji razliku, za koliko je monarkija u nju izvezla; u potonjem slučaju morat će monarkija onoj drugoj državi platiti razliku. A kako države nastoje, da mjenicama izplate, to će se u prvoj državi više pitati za mjenice naše monarkije, pa će im ciena rasti. Našim će dakle mjenicama ciena (kurs) rasti u onoj prvoj državi, a njezinim će mjenicama kod nas ciena padati, a obratno će se dogadjati izmedju monarkije i one druge države. Medjutim ima, recimo, prva država (A) spram druge države (B) aktivnu plaćevnu bilancu, pa će mjenice države A u državi B poskočiti i tako će mjenice države A, kojima je pala ciena u našoj monarkiji, putovati na tržište u državu B, gdje im je ciena poskočila; a mjenice naše monarkije, kojim je ciena pala u B, putovat će u A, gdje im je kurs porasao. Ovo priticanje traženih mjenica čini, da kurs ovim mjenicama ne će na tržištu bogzna kako ponarasti, jer će prema traženju ponarasti ponuda. No dogodi li se, da se ove mjenice još uviek više traže, nego što se nude,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

tada im kurs stoji nad pari; u protivnom slučaju izpod pari. — Kako se odatle vidi, mjenični kurs jedne države zavisi o sveukupnom njenom trgovačko-plaćevnim odnošajima spram svih ostalih država, pa se zato u mjeničnom kursu zrcali sav gospodarski odnošaj i kredit jedne države. Ovaj tiesni vez mjeničnoga kursa s trgovačkim plaćevnim, novčanim i tržištnim (burzovnim) odnošajima upravo sile trgovca, ne će li da skuplje plaća, da uzme u pomoć strukovno naobražene organe, koji se u te poslove razumiju. A to su banke. Na taj eto način postale su banke za medjunarodni promet i plaćanja upravo nenadoknadive.

Kako se iz svega ovoga vidi, kredit u velike podupire plaćanje, a time produkciju, promet, pa i konsumpciju. Mi ćemo poslije vidjeti, da se bez njega gotovo najveći poslovi ne bi bili izvršili. Ali u drugu ruku nemaju posve krivo ni oni, koji iztiču tamnu stranu kredita. Budući da je pomoću kredita lako doći do novca, lako se može čovjek dati zavesti u nesigurne spekulacije, na hiperprodukcije itd., što uradja obično krizom. Osim toga olakoćuje i pospješuje kredit diferenciranje u imetku i razredima pučanstva: bogati postaje još bogatijim, a siromah još siromašnijim. Dok bogataš ima kredita te dolazi na lak način do novca, postaje sretnim spekuliranjem još bogatijim, siromah, koji uzima samo skupi „konsumptivni“ kredit, pada još dublje u biedu. Bogataš će u svako vrieme doći do novca te tako moći izrabiti sgodne prilike i u svojim spekulacijama igrati se milijunima, a da niti stoti dio te svote njemu ne pripada. Ne uspije li spekulacija, profućkao je tudji imetak, a svoj je za vremena u luku spravio. A prevareni su ponajviše oni mali štediše, što od usta odkidaju, pa u štedionice spravljaju.

No radi pojedinih slučajeva ne možemo osuditi cielu instituciju, i to tim manje, što se dobrom pažnjom, revnim, strogim nadzorom, novinskim razpravljanjem poslovanja dade u velike zapriečiti ovakovo bezdušno igranje tudjim dobrom. S toga je dužnost svake banke, da ne samo ne stavlja u pogibao povjeren sebi tudji novac, već da pruži i neke sigurnosti koli svojim poslovanjem, toli svojim imetkom*.

* Tako banka mora da udešava svoje aktivno poslovanje (kad ona daje kredit) prema pasivnomu (t. j. prema količini novca, što ga u zajam prima ili u depozitima dobiva). Banka, koja sama dobiva novce na kratke rokove (zajam ili depozite), ne smije davati kredita na duge obroke. Banka treba da ima svoju temeljnu glavnicu, koja se sastavlja prodajom dionica i upis-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

§ 20. Mjera i vaga.

Premnoga dobra, što dolaze u promet, razlikuju se težinom, objamom, vriednošću; mnoga se dadu dieliti, a prema tomu se i ciena razpada u dielove; mnoga se ciena odredjuje tek mjerom. Da se promet što većma olakša, treba da mjera bude što jednostavnija, da se uzmogne čim lakše njome računati; dalje treba da bude jedinstvena, t. j. da se njome služe svi državljani u državi (a države nastoje, da ugovorima urede jedinstvenu mjeru i medju sobom); napokon treba da mjera bude nepromjenljiva, t. j. da je ne uzmogne svaki pojedinac po svojoj volji prikraćivati i natezati. Da se sve ovo postigne, ima priskočiti u pomoć i država i mjestne oblasti. Država ima da ustanovi za svoje područje sistem mjere i vage, te da mu dade pravo, po kojem se mora da dade za stanovitu mjeru stanoviti kvantum robe. (Tko traži $1^1/_2$ kg kave, ima mu se odmjeriti zakonitim utezom $1^1/_2$ kg kave, a ne starim utezima na „funte“ i „lote“). Mjestne pak oblasti imadu dužnost, da bdiju nad obdržavanjem državnih uredaba, t. j. mjestne oblasti vode policiju nad mjerom i vagom pazeći, da li su mjere i utezi, koji se upotrebljuju, zakonitim žigom označene.

Još koncem XVIII. i početkom XIX. stolj. bilo je u Evropi blizu pô tisuće različnih mjera. Od druge polovice XIX. vieka počimala se sve više u evropskim državama uvadjati decimalna mjera i utez: metar i kilogram. Jedino je Englezka do tvrdoglavosti konservativna. Malo je teže s mjerenjem vremena; ali se je i u tom udarilo boljim putem. U srednjem vieku mjerilo se vrieme gotovo u svakoj državi, pače moglo bi se donekle reći, u svakom gradu drugačije. Ta eno imamo grčku, pizansku, florentinsku, mletačku itd. godinu. Grci i oni narodi, koji su pristali uz grčku crkvu, drže se još i danas Julijeva koledara, a zapadna je i srednja Evropa prihvatila Gregorijev koledar.

Najgore prolaze duševna dobra, t. j. duševne tvorevine: one

---

ninom dioničara. Ona služi vjerovnicima za jamčevinu, pa se zato zove i garantirajućim fondom. Zato se ona ubraja medju glavnice, koje se drugima duguju, premda često upravo one sačinjavaju glavni kontingenat poslovne glavnice. Osim toga treba da svaka banka ima i svoj rezervni fond ili pričuvnu glavnicu, koja služi istoj svrsi kao i gornja, samo još u pooštrenoj mjeri. Kod banknotskih banaka pazi se još osobito na gotovinu, da uzmogne svoje note na zahtjev gotovim novcem izplaćivati.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

niti se dadu metrom odmjeriti, niti kilogramom odvagnuti. Kolika tu nestalnost vlada, najbolje svjedoči to, što se književne tvorevine procjenjuju po svojoj kakvoći (nutarnjoj vriednosti), a plaćaju se i po tiskanim arcima.

§ 21. Prienosna sredstva.

Čim se je čovjek više u kulturi dizao, čim se je rad stao većma dieliti, tim je prenašanje dobara iz jedne ruke u drugu postajalo živahnije. Već na malo višem stupnju gospodarstva treba susjed susjeda, a na još višem stupnju treba selu grad, kasnije ne može država biti bez svoga susjeda; a danas evo ne može biti dio svieta bez drugih dielova.

Da se dobra tako prometnu od jednoga kraja na drugi, služe tomu ceste, brodovi, željeznice, pošta, brzojav i telefon.

Putovâ ima obćinskih, kotarskih i državnih. Oni služe gibanju osoba i prienosu dobara, te prema tomu spadaju u područje javnoga prava i javne uprave. U uredjenim državama obstoji skup uredaba, koje uredjuju dužnosti o gradjenju i uzdržavanju cesta. Nekoć su to bile samo dužnosti za mjestne potrebe; danas su to mjestne dužnosti za obće potrebe, pa zato se i mora po nekom sustavu postupati (da ne bude državnih cesta, od kojih nekoja sela, ili obćine nemaju gotovo nikakve koristi, premda moraju prinositi za njezino uzdržavanje). Javna uprava ima da se brine za sigurnost ceste i prometa na njoj (cestovna policija).

Kao što sva obćila, tako i plovitba spadne pod javnu upravu, čim primi značaj komunikacionog sredstva. Plovitba je kopnena (po riekama i jezerima) i morska. Radi jeftinoće prienosa od velikog je zamašaja i jedna i druga. Kopnena se plovitba vodi ili na naravnim vodama (jezera, rieke, potoci), ili na umjetnim (kanali ili priekopi). Ovdje pada na državu dužnost, da učini i uzdrži rieke sposobnima za plovitbu; kanali iziskuju velike glavnice, dok se sagrade i prekopaju, zato, tko se njima služi, treba da nešto plati, i ta tarifa spada u područje javnoga prava. Ako je kanal prokopalo koje družtvo (dozvolom države), imade to družtvo neku upravnu autonomiju pod nadzorom vlade. — Morska plovitba spaja narode i države morem rastavljene, te gospodarstva ovih država; njom se gospodarstva na pojedinim kontinentima nadomještaju, te tako pojedina politička gospodarstva spajaju u jedno svjetsko gospodarstvo:

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

svaka je ladja karika u tom lancu, spajaču svieta. Da država uzmogne ovoj velikoj zadaći udovoljiti, imade da izpuni dva uvjeta: 1. da se plovitbi dade što veća sloboda, i 2. što jača državna zaštita u doticaju s drugim narodima. U interesu je same države, da unapredjuje plovitbom promet, pa ona to i čini sklapajući s drugim državama trgovačke i plovitbene ugovore, koji stvaraju povoljne gospodarske prilike; a u drugu ruku brineći se za tehničke potrebe i uvjete plovitbe. U jednu ruku daje država podpore i nagrade brodarskim i parobrodarskim družtvima; a u drugu se brine za naobrazbu primorskog brodarskog osoblja podižući nautičke škole, pomoćne zavode, lučke uredbe, brodarsku policiju, zdravstvo itd. Država, koja ima more, uzdržava i gradi za sebe bojnu mornaricu, a trgovačku prepušta posve brizi svojih državljana. Ovo je bitna razlika izmedju plovitbe i željeznica. U novije vrieme nastoje sve države, da željeznice odkupe iz ruku privatnika, te da ih uzmu u vlastitu upravu, a kod brodarstva nije na to nijedna ni pomislila.

Da se željeznice usredotoče u ruci države, nastoje države, da gotove već pruge, što su u rukama privatnika, odkupe, a nove iz svojih sredstava sagrade. Imade to sa gledišta narodnog gospodarstva mnogo opravdanih razloga. Kod privatnoga se poduzeća nastoji, da se uloži čim manje kapitala, a za porabu hoće družtvo da od obćinstva izbije što više novca svojim visokim tarifama. Kako privatna družtva znadu biti sebična, može se vidjeti na francezkim i talijanskim željeznicama, gdje su kola (vagoni) već tako stara i iztrošena, da čovjek može u kolima II. razreda i pokisnuti. Razlika izmedju privatnih i državnih željeznica vidi se i kod nas. A i tarifalna i vozna politika udešena je tako, da u prvom redu nosi korist željezničkomu poduzeću. Zato se je u novije vrieme u načelu zabacio nazor, da se željeznice imadu prepustiti privatnom kapitalu, jer služe tobože privatnim interesima. Uza sve to zahtievaju interesi naroda, da se država niti ovoga principa ne drži onako grčevito kao sliepac duvara, jer bi se na taj način često nametnulo narodu trošaka za razne zakutne željeznice, koje imadu tek mjestno značenje i gdje bi ponajvećma samo jedno družtvo imalo koristi, — kako se to znade i s cestama dogadjati. Ima slučajeva, gdje koji industrijalac, ili veleposjednik po svojim prijateljima izhodi, da mu se cesta sagradi do njegove tvornice, ili dvora, a naslov „obćinska" cesta nema druge svrhe, nego da narodu i za budućnost naprti obvezu, da popravlja cestu, koju tvorničar ili vlastelin za svoju

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

korist izdere. Tako bi se eto dogadjalo i sa željeznicama. Zato u ovom pitanju imade da odluče interesi sveukupnoga narodnoga gospodarstva, pa bi prema tomu željeznice, koje služe sveukupnom prometu ciele države, ili obsežnoga kraja, imala graditi država; a željeznice, koje služe samo mjestnim ili pojedinačnim interesima, neka se grade na trošak mjestnih ili pojedinih interesenata, ali i ovdje pod nadzorom države. A ako su željeznice, koje služe obćemu prometu, već sagradjene, a nalaze se u privatnim rukama, treba da ih država uzme u svoju upravu (režiju).

Svrha je željeznice, da služi narodnomu gospodarstvu. Ova evo svrha ima da odredi ne samo smjer, kojim željeznica ima da se kreće, već da ravna i tarifalnom politikom. Da željeznice kao privatna poduzeća budu što aktivnije, te dioničarima donesu što veće dividende, privatna će družtva prema tomu udešavati i svoju tarifalnu politiku. Država naprotiv ima dužnost, da željeznicom u prvom redu podigne narodno gospodarstvo, a u drugom će redu ići za tim, da pruga bude aktivna. Zato, bila željeznica s početka i pasivna, samo ako diže narodno gospodarstvo, ona je aktivna s gledišta narodnoga gospodarstva, pa će bez dvojbe prije ili kasnije postati aktivnom i s gledišta tarifalnoga. Radi toga se nama čini suvišna razprava: ima li tarifalna politika ići za tim, da željeznice nose čista dobitka, ili nema. Da privatna družtva idu za čistim dobitkom, to je razumljivo; u tu su se svrhu družtva i složila; no krivo je, ako se na isto stanovište principielno postavi i sama država.

U željezničkoj tarifalnoj politici čitamo obično sliedeće izraze: 1) maksimalna tarifa, 2) normalna ili generalna tarifa, 3) partikularna tarifa, 4) diferencijalna tarifa i 5) refakcija.

Maksimalna je tarifa najviša ciena za prievoz osoba i dobara, što je država željezničkomu družtvu dopušta na temelju prednodnog ugovora ili koncesije. Ovakove ciene udaraju obično željeznička družtva, da im pruga bude što aktivnija. — Normalna je tarifa ondje, gdje se primjereno plaća za prievoz, i to za sve jednako. Zato se ova tarifa zove i obična ili obćenita. — Partikularna tarifa dopušta pojedinim osobama ili poduzećima prievoz uz nižu cienu, nego je obična. — Diferencijalna je tarifa ona, kad željeznička uprava dopusti trgovcima jednoga mjesta prievoz robe do drugoga mjesta uz nižu cienu, ako se ovi trgovci obvežu, da će duže vrieme veliku količinu robe prevažati. Trgovci, koji sta-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

nuju izmedju ta dva mjesta, plaćaju normalnu (dakle višu) cienu. Ovom tarifom gledaju željeznička poduzeća, da navrnu što veći promet na svoju prugu. — Refakcija zove se ona tarifa, koju željeznička poduzeća dozvole nekim veletržcima i spediterima pod stanovitim obvezama (n. pr. da će se služiti jedino prugama dotičnog željezničkog družtva). Ove refakcije znadu biti i tajno ugovorene.

Diferencijalne tarife i refakcije tamne su strane tarifalne politike. One mogu da donose koristi samo željezničkim poduzećima i nekim pojedincima, no nipošto cielomu narodnomu gospodarstvu. Zato bi država morala nastojati i nadzirati, da se to ne bi dogadjalo niti na privatnim željeznicama, a kamo li na državnima. Ipak često i sama država uvede cieli diferencijalni sistem.

Diferencijalna je tarifa podobna, da neka mjesta, pa i čitave pokrajine gospodarski podigne na račun drugih, a druge na korist prvih gospodarski zapostavi, pače često uništi. Tako je n. pr. neko vrieme prievoz robe iz Beča u Köln bio skuplji, ako se je roba ravno u Köln šiljala, nego ako se je poslala preko Kölna u Amsterdam, pa iz Amsterdama u Köln. Od diferencijalne tarife i refakcije imadu dalje koristi samo neki pojedinci, koji plaćaju manje za prienos robe, pa je zato mogu jeftinije prodavati i tako pomoću refakcije izvojšte upravo monopolni položaj, dok drugi trgovci moraju ili propasti, ili se pretvoriti u filijalke ovih refakcijonaša. A dogodi li se uza sve to, da državna željeznica ima manjka, moraju ga plaćati svi državljani. Zato je dužnost naroda, da pazi i na željezničku tarifalnu politiku države, da ne bi diferencijalnom tarifom jedan kraj odveć milovala na štetu drugih krajeva. Nijedno privatno željezničko poduzeće ne može nanieti toliko štete svojom tarifalnom politikom, kao što to može učiniti država. Kako se odatle vidi, željeznica je nož dvorezac: ona može da unapriedi gospodarstvo i podigne promet, gdje ga nikada nije bilo, a u drugu ga ruku može uništiti, gdje je od viekova postojao. — Napokon treba spomenuti, da željeznice jamče za prievoz pošiljaka i za štetu, što bi je pretrpjele osobe krivnjom željezničkog baratanja.

Pošta i brzojav prometna su općila, koja danas u svim državama stoje u režiji same države. Pošta se bavi prenašanjem pisama, pošiljaka i osoba. Pisma se prenašaju u neograničenoj mjeri, kod pošiljaka se pazi na težinu. Prevažanje osoba poštom zavisi ponajvećma o dozvoli države, koja u ovakvim slučajevima obično odredjuje i taksu (cienu) za vožnju. Dužnost pošte stoji u tom,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

da pisma i pošiljke mora primati i u istinu odpravljati. Pošta mora stvari u zakonito vrieme izručiti i jamči za stvari, koje je primila. Listovna tajna stoji pod zaštitom strogih državnih odredaba. Neovlašteno otvaranje tudjih pisama od strane poštarskog osoblja kvalifikuje se u civilizovanim državama jednako, kao što i neovlašteno provaljivanje u tudju kuću. Ovakove se nepodobštine riedko dogadjaju u većim gradovima, a prije na ladanju i u manjim mjestima. Poštanske pristojbe (porto) mjere se prema vriednosti stvarî za obće narodno gospodarstvo. Tako su n. pr. najjeftinije pristojbe za tiskovne stvari, za uzorke, a najskuplje se plaćaju pisma privatnih osoba (neslužbena).

Brzojav služi pismenom saobraćaju i obćenju koli za privatne, toli za javne poslove. Poput pošte stoji i brzojav u izključivoj režiji države. Jedino privatne željeznice dobiju dozvolu od države, da smiju urediti brzojav uzduž svoje pruge u svrhu sigurnosti prometa, dakle u svrhu javne sigurnosti, a ne za privatni saobraćaj. Kabel je podmorski brzojav, koji spaja sve dielove svieta God. 1866. bude proveden prvi kabel izmedju Englezke i Amerike. Danas spaja Evropu s Amerikom kojih 12 kabela, a s ostalim dielovima svieta do 1300 kabela. Najveći dio ovih kabela stoji u rukama Engleza, koji su sve svoje po čitavoj zemaljskoj kruglji razvijene naseobine spojili s materom zemljom.

Telefon služi ustmenom saobraćaju. I telefon je država uzela u svoju režiju.

U posljednjim desetgodištima XIX. vieka znatno su se podigla prometna sredstva. Željeznička mreža poskočila je od god. 1870—1890 sa 200.000 km na 600.000 km. Brodarstvo, koje je brojilo 1870. god. oko 78.000 jedrenjača i 9000 parnjača, poskočilo je oko 1890 na 14.000 parnjača, a spalo na 70.000 jedrenjača. (Ovamo nije ubrojen: Kitaj, Japan, Egipat). U samoj Englezkoj, Njemačkoj i Francezkoj poskočio je broj parnjača od 1870—90 sa 3700 na kojih 10.000. Da je ovime i prienos znatno pojeftinio, sasvim je razumljivo. Izračunano je, da metarcent pšenice, računajuć ga po 12 maraka, potroši svoju vriednost transportom: na starim cestama iza 100 km, na novim cestama iza 400 km, na novim cestama iza 400 km, na željeznici iza 1500 km, po najnovijim tarifama iza 4.500 km, a na brodu iza 25.000 km. To je jedan od velikih razloga, zašto se argentinska pšenica može u Hamburgu uspješno takmiti s istočno-pruskom.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

§ 22. Ciena. Trg. Burza.

Vriednost i ciena nije isto. Vriednost je stvari nešto apstraktno te nije prirodjena stvari. Vriednost nekoj stvari pripisuje svaki čovjek prema svomu nazoru. Zato se i vriednost ne smatra za kakovo svojstvo same stvari, već stanovitim odnošajem stvari spram čovjeka, ili spram njegove potrebe. Prema tomu drugačije procjenjuje vriednost stvari prodavalac, drugačije kupac. Istom u cieni dobiva vriednost svoj konkretni izraz. Prema tomu je ciena utjelovljena mjenitbena vriednost nekoga dobra. Ono, što tko dobije kod prodaje za koju stvar, to je utjelovljena vriednost tê stvari. Za svaku stvar može se odrediti toliko cienâ, koliko ima drugih stvari, za koju se može prva zamieniti. No budući da se stvari najradje i najobičnije zamjenjuju za novac, stoga se i ciena robi obično izražava novcem.

Kao što vriednost, isto tako i stanovita ciena nije prirodjena stvari. Ciena prikazuje dodirnu točku izmedju prodavaočeva i kupčeva nazora o vriednosti koje robe. Ti nazori ne nalaze uviek lako tê dodirne točke. Tko je bio kada na sajmu, mogao je vidjeti, kako se kupac i prodavalac cjenkaju, udaraju dlan o dlan: tu se prikazuju razni nazori o vriednosti. A kad su se napokon složili u vriednosti, onda se je rodila ciena. Prema tomu je ciena objektivna vriednost neke robe.

Ciena robe zavisi o mnogim okolnostima, po kojima je ciena za istu robu u istome mjestu danas viša, sutra niža; ili je u isto vrieme ista roba n. pr. u Zagrebu skuplja, u Osieku jeftinija. Ciena se robi odredjuje na tržištu. Tu djeluje na nju ponajprije odnošaj izmedju ponude i potrebe.

Čim se više koja roba traži, tim joj većma raste ciena; čim se većma nudi, tim postaje jeftinija. Prema tomu, ako je više kupaca, nego prodavalaca, onda će ciena robi rasti; ako je obratno, onda će joj ciena padati. Nego i u jednom i u drugom slučaju ima ciena svoje granice, te ne će moći niti do neizmjernih granica rasti, ni padati. Razlog su tomu subjektivni momenti i kod kupca, i kod prodavaoca. Kod kupca će odlučivati ponajprije: a) vrsta potrebe, t. j. da li mu treba stanovita stvar za život, za hranu, ili za doličnost, ili za luksus. Razborit čovjek najprije će nastojati, da udovolji prvoj, onda drugoj, a istom u zadnjem redu trećoj potrebi,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

t. j. kupac će u prvom redu paziti na uporabnu vriednost robe. — Za tim će kupac gledati: b) na jakost svoje kese, i tako će uporabna vriednost i jakost kupčeve kese odrezati najvišu cienu robi (maksimalna granica ciene). Prodavalac će se staviti na stanovište kupčevo, pa će prosudjivati, koju bi uporabnu vriednost imala stvar za njega, kad bi je on sam trebao. Time će od prilike prosuditi mjenitbenu vriednost svoje robe, no osobito će paziti na to, koliko je njega samoga stajala, dok ju je napravio ili dobavio, t. j. pazit će na troškove produkcije. Prema onomu prvomu udarit će prodavalac prvu cienu, a prema potonjem spuštat će cienu. Izpod produkcionih troškova ne može prodavati, jer to ne bi bila prodaja, već darovanje. Odatle sliedi, da produkcioni trošak udara robi najnižu cienu (minimalna granica ciene). Izmedju ovih dviju granica kreće se ciena robe, te u normalnim odnošajima niti kupac ne kupuje po maksimalnoj cieni, niti prodavalac ne prodaje po minimalnoj. Ovamo još utječu razne okolnosti, koje čine, da se roba prodaje od prilike srednjom cienom. Ova srednja ciena utanačuje se na tržištu pod uplivom ponude (konkurencije prodavalaca) i traženja (konkurencije kupaca). Tržna ciena, veli se, oslanja se u prvom redu na produkcione troškove. No pod ovim troškovima ne razumieva se samo onaj trošak, što ga je imao producent, dok je stvar sgotovio, već i svi oni troškovi, što ih je imao oko spremanja i dovoza robe na trg. U ovoj cieni mora biti sadržan dakle sav u produkciju stavljeni prometni kapital, odšteta za trošenje stajaćega kapitala, te naplata za rad. Ova ciena mora biti barem tolika, da naplati buduću produkciju iste robe.

Ali je tržna ciena ujedno i konkurentna ciena. A konkurencija je borba o kupce, što je vodi istovrstna roba na istom trgu. Prema tomu pobiedit će na trgu ona roba, koja je uza svoju vrstnoću razmjerno najjeftinija. Ali razni producenti produciraju jednako dobru robu, ali uz nejednake troškove. Zato će onaj moći jeftinije prodavati, koji s manje troška jednako dobru robu prodaje. Ovdje su dakle dvie različite vrste produkcionih troškova, pa se pita: koji će od ovih na trgu pobiediti? I tu će odlučiti ponuda i tražnja. Ako producent A, koji daje najjeftinije robu, može namiriti sve kupce, tada će njegova ciena biti tržna ciena, a svi ostali producenti morat će svojoj robi sniziti cienu do one, po kojoj prodaje A, ili će morati obustaviti produkciju. Ako pak A nema toliko robe, da namiri sve kupce, tada će kupci morati kupovati i kod skupljega producenta

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

B, možda i C. U tom slučaju bit će tržna ciena ona, koju postavi u prodaju ulazeći producent. Ostali producent: D, E, F itd., koji skuplje prodaju, ne će ni trgovati na ovom trgu.

No tržna ciena zavisi i o kupcima, ili bolje: o vrsti robe. Kod kupca se radi o tome, da li mu je roba nuždna, ili nije. U krajevima, gdje je n. pr. poplava uništila svu žetvu, kupovat će narod žitak najprije kod trgovca, u kojega je žitak najjeftiniji. Proda li ovaj svu svoju zalihu, kupovat će se i kod B i C. Ciena će biti nestalna, rasti će. Drugačije će biti kod robe, koja nije nuždna. Ako zlatni sat stoji 50 for., kupit će ga samo onaj, komu tih 50 for. nije nuždno za život; siromah čovjek kupit će radje kravicu. Neka zlatni sat spadne u cieni na 5 do 10 for., ili mu se povisi ciena za tu svotu, zato ipak ne će bogzna kako ponarasti traženje te robe, tako da bi joj odmah ciena skakala u vis, niti će se bogzna kako smanjiti traženje, ako ciena malo poskoči, tako, da bi toj robi ciena odmah za polovicu pala. Odatle se vidi, da je ciena podvržena većim promjenama i talasanju kod nuždne robe, a stalnije se drži kod one robe, bez koje čovjek može biti.

Uza sve to, što se govori, da se ciena na trgu kreće oko produkcionih troškova, ipak se ne smije misliti, da bi sniženje tih troškova ravno djelovalo na sniženje cienâ. Prva je posljedica jeftinije produkcije veća množina robe: uz iste troškove izradjuje se više robe, ponuda ponaraste, ciena robi pada. Sa stanovišta kupaca (konsumenata) koristno je svako sredstvo, koje olakšava i pojeftinjuje produkciju. A u glavnom treba pozdraviti i poštenu konkurenciju, koja čini, da kupci mogu doći do dobre robe uz razmjerno jeftinu cienu.

Protivno od slobodne konkurencije djeluju monopoli. Monopol je izključivo pravo ili mogućnost koje osobe ili družtva, da može ili smije nešto sama kupovati, prodavati ili izradjivati. Monopoli mogu biti naravni, gospodarski ili pravni. — Naravni monopol postoji ondje, gdje ga same naravne (prirodne) okolnosti stvore. Na pr. posjednici šampanjskih (u Champagni, francezkoj pokrajini) vinograda imadu monopol glasovitoga šampanjca, jer je produkcija ovoga vina ograničena prirodom na ovu pokrajinu. Imade prirodnih darova, koji uživaju cienu monopola. Glasoviti pjevači skupo se plaćaju, jer imadu riedku ljepotu glasa, koji se ne da

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

umjetno umnožiti*. — Gospodarski monopoli nastaju gospodarskim uredbama ili ugovorima: karteli, ringi, trusti zaštitne carine, eksportne premije, diferencijalne tarife — sve to može spriečiti naravnu konkurenciju i dići robi monopolne ciene. **Pravni** monopoli nastaju državnim odredbama, kad se n. pr. osobite povlastice i patenti podiele pojedincima. No najvažniji su medju ovima **državni** monopoli: kada država sebi pridrži pravo produciranja nekih stvari u svrhu, da izbije čim veći dobitak, a da pri tom odveć ne obtereti svojih državljana. Čim države slabije financijalno stoje, tim više produkcijâ monopolizuju. U bizantinskom carstvu gotovo nije bilo produkcije, koje država ne bi bila monopolizovanjem uništila. Ima stvarî, koje bi trebalo svagdje podvrći državnomu monopolu (n. pr. produkciju spirita). No nikako država ne smije odveć pribirati pod monopol, jer bi to bilo na štetu **narodnomu** gospodarstvu.

Monopoli mogu biti od slučaja do slučaja koristni po razvitak narodnoga gospodarstva, no samo neko vrieme. Monopol, što ga uživa pojedinac, samo je njemu na korist, a ne cielomu narodu. Zato države i ne smiju da podjeljuju osobite povlastice i patente na vječita vremena. Pače ima slučajeva, gdje država mora da stane na put nekim naravnim i gospodarskim monopolima, da zaštiti interese drugih državljana protiv izrabljivanja. To čini država odmjerujući primjerene takse i „limitacije". Na osamljenim željezničkim postajama gostioničari bi s putnika odrli kožu, kad ne bi oblasti odredjivale cienu. U mjestima, gdje je samo jedan pekar, mesar, krčmar, trgovac, trebalo bi takodjer da oblasti ustanove maksimalnu cienu za robu, jer inače ovakav monopolista izguli narod. Zato, gdje nema konkurencije, da ravna cienom, tu mora država pripaziti, da se monopol ne izvrgne u deračinu.

§ 23. Burza.

Kakva trgovina, takav trg. Za malu trgovinu maleno tržište. U predjašnjim stoljećima, gdje su gradjani obrtnici producirali za susjedna sela, bio je tjedni sajam dovoljan, da udovolji potrebama

* Carica Katarina II. silno se je začudila, kad joj je neka glasovita pjevačica dojavila, uz koji bi honorar htjela doći, da pjeva u Petrogradu. „Toliko ja ne plaćam cielu godinu niti svojim najstarijim generalima, koliko Vi tražite za jednu večer", odgovori carica pjevačici. A ova joj poruči: „E, pa onda neka Vam pjevaju cielu godinu Vaši stari generali, Veličanstvo".

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

izmjene. Kada se je još jače razmahala trgovina i procvala produkcija, dizali su se godišnji sajmovi u raznim gradovima po čitavoj državi. Ali kada su gospodarske sveze prekoračile granicu države te se razvila medjunarodna izmjena, tada se je moralo stvoriti i mjesto za obavljanje takovih izmjena. Takove vrsti tržišta zovu se burze. O burzi veli Struck (Handb. d. Staatswiss. T. II. p. 671): Pod „burzom“ se razumieva redovito sastajanje trgovaca i trgovačkih mešetara (posrednika) u svrhu poslovnog prometa, u svrhu kupnje i prodaje robe. Prema tomu označuje izraz „burza“ koliko samo to sastajanje osoba, toliko samo mjesto toga sastajanja. A to mjesto može biti kakova sgrada, pa i otvoren prostor. Burza spada dakle pod obći pojam trga (tržišta). Od ostalih tržišta razlikuje se jednom osebujnošću, koja joj podaje karakterističnu oznaku. Ta osebujnost stoji u tom, što na drugim tržištima individualno označena roba stoji kao predmet prometa (trgovanja), a na burzi se sklapaju poslovi vrhu stanovitih množina (količina) stanovite robe. Tako kupujemo na nedjeljnom sajmu ovu ili onu (jednu) ribu, na marvinskom sajmu ovoga ili onoga konja jahača, na proštenju ovaj ili onaj smotak sukna. Pri ovakovom trgovanju obično si kupac robu ogleda i oproba, prije nego je kupi. Sasvim drugačije biva na burzi. Ovdje se kupi tisuću centi pšenice, ne gledeć na ovu ili onu odredjenu vreću; tu se kupi 50 akcija Laura-prorova ne gledeć na pojedine akcije. Odavle se razabire, da svaka roba nije podobna za burzovnu trgovinu, nego samo ona, kod koje se ne gleda na pojedine komade, nego se prodaje u količinama (kvantumu). Takova je roba žitak (pšenica, raž, kuruza i t. d.), kava, šećer, petrolej, spirit i t. d., ili n. pr. stanovite vrste papira (efekti), n. pr. mjenice, akcije, državne zadužnice i t. d. Prva vrsta robe prodaje se na tako zvanim „produktnim burzama“, druga na „efektnim burzama“. Nego nije svaka pšenica jednaka, niti svaka kava jednako dobra i fina; stoga se i ovdje naznačuju razne kakvoće (kvalifikacija, klasiranje), ali po kvantumima.

Razumieva se samo po sebi, da se na burzi ne obavlja trgovina kao na nedjeljnom vašaru: ovdje riba, ondje novci. Trgovac, koji prodaje 1000 centi pšenice, ne će je dovući na burzu, već kupi n. pr. na londonskoj produktnoj burzi pšenicu iz Odese, pa je uputi u kakav turbinski mlin u Škotskoj. Isto tako trgovac efektnih papira ne će strpati u džep sve svoje papire, što ih ima u zalihi,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pa ih nositi svaki dan u jutro na burzu. Svi ovi poslovi samo se na burzi ugovore, a poslije toga se realizuju.

Prema načinu i vremenu, kako se izmjenjuje roba i novac poslije ugovorena posla na burzi, dobivaju ovi poslovi razne nazive.

1. Ako se roba plaća i prima isti, ili sliedeći dan, onda se zove ovakav posao „gotovnim“, jer se odmah plaća; a mogao bi se zvati i dnevnim*.

2. Ako se kupljena stvar ima izručiti i platiti iza duljega ili kraćega, ali ustanovljenoga vremena, tada se ovakav posao zove „povremenim“ (Zeitgeschäft) ili „terminskim“ (Termingeschäft). Može se dogoditi, da kupac hoće da svoju robu prije primi, nego je ugovoreno; tad se veli, da „odkazuje“ (termin); a čini li isto prodavalac, tad odkazuje on. Roba se smije i može prije roka izručiti; no na rok se mora. Kod produktne burze ustanovljuju se rokovi na koji mjesec, pače na pô godine. Kod efektne burze obično se ustanovljuje rok pod konac mjeseca (odatle naziv tomu terminu „Ultimo“).

K povremenim poslovima znadu se pridružiti t. zv. diferencijalni poslovi, ili se prvi znadu pače izroditi u potonje, i to ovako: A proda B-u 1. siečnja akcija za 10.000 K uz pogodbu, da se akcije plate na 1. veljače. No sliedeći dan proda B akcije C-u, ovaj opet proda dan kasnije D-u, na koncu mjeseca ostanu akcije na X-u. A i X stoje kao prodavalac i kupac, a da se nikad ni vidjeli nisu. Posao će se sad ovako razviti: Dan prije ultima (zadnjega) saberu se svi ovi sudionici u t. zv. likvidacionom uredu; likvidaciona komisija ustanovi kurs akcijama za 1. veljače, pa X plati A-u njegove akcije po kurzu; a ostali medju sobom obračunaju te si izplate diferencije (razlike).

Kod produktnih burza, gdje je rok (termin) dulji, preda prodavalac kupcu izpravu, onako od prilike, kako se na sajmovima predavaju kupcu s prodanim blagom i marvinske putnice. Na toj je izpravi zapisano ime prodavaočevo. Ta izprava ide iz ruke u ruku, te svaki zapiše svoje ime. Na koncu se opet jednom izpravom ovjerovi, da je posao obavljen.

Može se dogovoriti, da trgovac A kupi na burzi stanoviti broj akcija, kojih ne će ili ne može da preuzme. U ovakovom slučaju

* „Kassageschäft“. Ako se to ima obaviti iza nekoliko dana, onda se zove „pro einige Tage“.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

preuzme njegovu dužnost na sebe tko treći (obično koja banka) te mu predujmi potrebitu svotu, a on njoj preda spomenute akcije. To se zove report. No može se i to dogoditi, da A trguje na burzi robom, koje niti nema u posjedu, ili barem nema onoliko, koliko je kod prodaje ugovorio. U ovakovom se slučaju obrati na koga trećega, koji te robe ima, pa ovaj dade robu uz neku odštetu. Ovakav posao zove se deport.

Pravim i ćudorednim poslovima na burzi mogu se sa stalnošću smatrati samo dnevni poslovi, kad trgovac u istinu kupuje u tu svrhu, da dodje do robe i da namiri potrebe. Povremeni poslovi sadržavaju u sebi uviek neki dio spekulacije, naročito t. zv. blanco-terminski poslovi. Kod ovih poslova u obće se niti ne radi o robi, nego o razlici u kurzu: spekulira se na to, da će ciena robi u vriednosti (kurzu) do stanovitoga termina biti veća, ili manja, nego što je danas.* Oni, koji spekuliraju na to, da će ciena porasti, kupuju danas u nadi, da će do urečenog roka istu robu moći skuplje prodati. Ovi igraju (u nadi) „na višu“ (cienu), à la hausse (pa se zato nazivaju „haussiers“); oni pak, koji očekuju, da će ciena robi do urečenoga termina pasti, te u nadi, da će istu robu kod sliedećeg roka moći jeftinije kupiti, prodaju robu i igraju „na nižu“ (cienu), à la baisse (zovu se baissiers).**

---

* Trgovac A pogodi na pr. s trgovcem B na dan 1. travnja, da će kupiti 1000 centi žita na 1. listopada uz cienu od 20 K. Na 1. listop. poskoči ciena žitu na 22 K. Ali trgovac B ne daje trgovcu A 1000 centi pšenice, centu po 20 K, kako je bilo ugovoreno (i pri kojoj je trgovini A profitirao 200 K), već naprosto izplati A-u razliku (diferenciju) od 200 K. Ova spekulacija osniva se jedino na možebitnom rastenju, ili padanju cienâ (kurza). Da se uzmogne približno vidjeti, koliko se na burzama tjera ova vrsta spekulacije, evo primjera: U mjesecu travnju 1890. kupilo se i prodalo na burzi u New-Yorku 245 milijuna mjerova (bushels) pšenice, a u istinu nije uvezeno u New-York više od 3 milijuna mjerova pšenica Na dan 14. travnja kupilo se i prodalo na burzi 44 milijuna mjerova pšenice, a uvoz pšenice u grad dosegao je tek 15 milijuna mjerova kroz cielu godinu. Dakle na sam jedan dan „trgovalo“ se je za tri puta toliko pšenice, koliko se kroz cielu godinu uvezlo. (Cf. dr. Gustav Ruhland: Zur Aufhebung der Blanco-Termingeschäfte in Getreide, 1896, p. 24).

** Englezi zovu one „na višu“ »bikovi« (bulls; jer idu za tim, da na rogovima dignu protivnika, da silom dignu tečaj robi, koju su na predjašnjem roku kupili, pa je žele skuplje prodati); one »na višu« zovu »medjedima« (jer se medjed diže na zadnje noge, kad hoće da protivnika obori.) — Na burzi igraju čitave hrpe à la hausse ili à la baisse, pa ako jedna

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

No najgora su vrsta burzijanaca t. zv. jobberi. To su ljudi koji bez robe i bez novca jedino na razliku kurza kod terminalnih (povremenih) poslova spekuliraju. Jobber će danas na burzi kupiti za 100.000 forinti robe, a nema ni 1000 for. u žepu. Tà šta ga briga! Do sliedećeg termina može možda deset puta prodati tu robu drugomu. Ako dobije više, napravio je posao; ako ne proda za cielu cienu, gledat će, da proda za malo nižu, te da plati malo diferencije. Na taj način izkrivljuju samo pravu cienu robi.

Radi toga se dižu sa svih strana tužbe na diferencijalni, pače i na sam povremeni posao. No koliko i bio s pravom omražen ovaj diferencijalni posao, naročito blanco diferencijalni, radi toga ipak nije štetonosan sam povremeni posao. Ovaj čini, da stanovita roba u stanovito vrieme odveć ne poskupi. Kada trgovac u listopadu naruči žitak za travanj uz stanovitu cienu, pa ako u istinu kupi taj žitak, on će ga moći razmjerno dosta jeftino prodavati upravo u vrieme, kad bi bio možda vrlo skup. A što da se istom rekne o arbitraži (arbitrage)! To je posao, kad se roba kupuje na onome mjestu, gdje je jeftina, pa se prodaje onamo, gdje je skupa. Tim se čini hasna na dva kraja: ondje, gdje je žitku ciena pala, donosi nabava sama sobom, da ciena ne padne izpod produkcionih troškova: a ondje, gdje je ciena robi odveć poskočila, uklanja se monopol dvojice, trojice trgovaca. — No u terminskom je poslu težko razlučiti blanco-igrača od ozbiljna kupca, kao što je težko razlučiti i dokazati nekomu, da igra na diferenciju, a da mu nije do robe. To i čini potežkoćâ kod nadzora, prosudjivanja i zabrane di-

---

stranka uspije, druga plaća. Zato stranke ne biraju sredstava, već se rado služe i nepoštenim načinom. Nitko nije tako osjetljiv kao novčari: čim opaze pogibao, da bi mogla pasti vriednost onih papira, što ih imadu, odmah još za vremena gledaju, da te papire prodadu, unovče. U tu svrhu služe se lažnim viestima u novinama, da jedan drugoga ustraše i ponukaju na prodaju, ili na kupnju stanovitih akcija. Najbolje je primjere za to podavao englezko-transvalski rat. Družba Cecil Rhodesa za produkciju zlata u Transvalu izdala je na tisuće akcija vrh transvalskih zlatnih rudnika i pokupila na stotinu milijuna pravoga novca za ove papire. Kad je buknuo rat, mislilo se je, da će Englezi za čas osvojiti Transval, a Rhodesova družba da će monopolizovati sve ostale transvalske rudnike, pa su akcije u cieni poskočile (od 1000 f. šterlina na 280 funti). Ali kada su se Buri neočekivano junački oprli te Englezima nanieli poraz za porazom, stadoše akcije Rhodesove padati. Englezi poslaše svoje dopisnike u Transval na bojište, da izvješćuju. Medju tima je bila i sva sila „bikovskih“ i „medjedskih“ dopisnika, pa odatle i sijaset lažnih viesti.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

fencijalnoga posla. Stoga, koliko se i pazilo na burzu, dok obstoji, nikada se ne će nepoštena spekulacija moći iz nje podpuno izkorjeniti. No odatle ne sliedi, da se ne bi mogla ograničiti. A dužnost države i družtva stoji u tome, da učini, što može, kad već ne može, što bi se htjelo i moralo.

Kod trgovine na burzi velikim dielom niti ne sudjeluju osobno kupci ni prodavaoci, već njihovi zamjenici, m e š e t a r i, koji za njih prodavaju ili kupuju. Mešetara ima dvie vrste: pravi mešetari (Mackler) i komisioneri. Prvi su obično uredovno namješteni i zaprisegnuti činovnici burze (a ima i privatnih mešetara); komisioneri se malo, ili nimalo ne razlikuju od mešetara (osobito privatnih), jer obavljaju gotovo iste poslove. Svi ovi mešetari i komisioneri zajedno sačinjavaju „parket“ (Parkett). Za burzovnih sati sastanu se mešetari i komisioneri u sgradi burze te svaki nudi robu, koja mu je namienjena, da je proda. Prema veličini ponude i tražnje ravna se ciena papiru, ili robi. Za trajanja burze ciene od časa do časa rastu i padaju, kao kod svakog pogadjanja. Od časa do časa izklikuju se ciene, koje onda burzovni činovnici bilježe. Konačna se ciena onda uredovno preda u novinama javnosti. Za svoju službu dobivaju mešetari nagradu (courtage) od gospodara, za kojega su robu tržili. Komisioneri dobivaju proviziju.

Makleri i komisioneri (parket) imadu nemile konkurente u „kulisi“ (kulisse), t. j. u mešetarima, koji se nude posjednicima robe, da će za njih igrati na burzi za manju nagradu, nego što to čini parket. S toga i parket snizuje cienu za svoje usluge.

Američke su i englezke burze posve privatni zavodi; na evropskom kopnu stoje burze pod većim, ili manjim državnim nadzorom. Zato se u Americi i Englezkoj mnogo slobodnije spekulira, nego ovdje. Obzirom na ćudorednost u burzovnom poslovanju najviše je do sada učinila pruska vlada na berlinskoj burzi*.

---

* Berlinska burza stoji pod upravom starješinskoga kolegija (Ältestenkollegium), koji je izabran izmedju berlinskih trgovaca. Ovo štarješinstvo izdaje pravila za promet. U nekim se slučajevima može proti odredbama kolegija prizvati na vladu. Ovaj kolegij dieli ulaznice u burzu, te se za njih plaća. Ulaznica se ne smije načelno nikomu uzkratiti, osim onakim osobama, na kojima leži kakova ljaga ili porok (n. pr. koji je nesposoban, da plati svoje obveze). Tko se nedostojno ponaša, ili se služi nedopuštenim (nepoštenim) sredstvima (n. pr. širenjem lažnih viesti, da djeluje na kurs papira), izključuje se za neko vrieme iz burze. Za razmirice postavlja taj kolegij dvie komisije: jedna

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Posmatramo li burzu s načelnoga stanovišta, kao tržište, tada za nju vriedi, što u obće za svako tržište. Na svakom se tržištu dogadja nepodobština, pa tako i na burzi. No tko će radi tih nepodobština odstraniti i samu dobru uredbu! Treba paziti, da se te nepodobštine ne dogadjaju, ili barem sve učiniti, da se ograniče, pa čim to bolje uspije, tim će uredba bolje odgovarati svojoj svrsi. — Burza je dobra uredba. Na burzi izrone na površinu produkti ne samo zemlje, već čitavog naroda; tu se pokaže nedostatak na jednoj, a suvišak na drugoj strani svieta, pa se odmah i izravna. Bez produktne burze ne bi se narod mogao obskrbiti po cielom svietu živežom; a bez efektnih burza ne bi znali posjednici kapitala, kako bi na korist uložili svoje pištednje. Na burzi se dobiva priegled produkcije i potrebâ na cielom božjem svietu, jer se na njoj sastaju nudioci i tražioci čitavoga svieta.

Ali imade i opravdanih prigovora protiv burze. Tako se veli n. pr., da burza umjetno diže i ruši ciene produktima. To je za neke slučajeve podpuno opravdan prigovor. To se dogadja ondje, gdje kojoj skupini spekulanata (sindikatima, ringima, cornerima) podje za rukom, da produkte zakupe u svoje ruke, pa ih onda po volji ucjenjuju. Tako se je to dogodilo do sada sa bakrom, petrolejem i jedanput s kavom. U ovakim slučajevima pretvori se konkurencija u monopol, sniženje ciene u povišenje do izrabljivanja. No to se ne dogadja lako na žitnoj burzi. Bilo je pokušaja od strane američkih gavana, da zakupe i sav kruh, kao što im je bilo pošlo za rukom, da zakupe sav petrolej. Ali radi golemih količina produkata u raznim dielovima svieta nije im taj pokus uspio.

Mnogo gore stoje stvari u tom pogledu na efektnoj burzi. Tu se lako dogadja, da se lažnim viestima obara vriednost (kurs) dobrim papirima.* Znade se i obratno dogadjati: papiri (osobito indu-

---

je sastavljena iz stručnjaka, a druga je prieporna komisija (Schiedsgerichtl. Komm.). — I bečka vlada radi o nekim modifikacijama u burzovnim poslovima. Do sada se stvar još proučava.

* Uzmimo za razjašnjenje koji primjer. Akcije križevačke dioničke štedione imaju kurs od 600 K (a nominalna im je vriednost 200 K), jer odbacuju dividende od 18%; akcije erdevičke štedione imaju kurs 440—460 K (nominalna vriednost 100 K), jer odbacuju na uplaćenih 100 K od 20 do 26 K dividende; akcije ludbrežke dioničke štedione imadu kurs od 800—900 K (a uplaćena je po akciji svota 100 K), jer dividenda nosi 40 K na 100 K. Kako se vidi, akcije ovih poduzeća nose dioničarima uza svu samaritansku svrhu od prilike jednake kamate, kao Cecil Rhodesove akcije. Recimo sada, da se nadje

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

strijalnih poduzeća) znadu se umjetno u vis dizati, dividende im se povisuju, samo da se što više takovih akcija razproda i time što više gotova novca za ovakove šuplje akcije sabere. A kad se je to postiglo, onda se istom javlja prava vriednost (možda ispod polovice), pa akcije, koje su još pred mjesec dana odbacivale možda 20—30%, najednom ne odbacuju ni 2—3%. I tako eto burza unosi na pazar gnjile papire, podmićuje novine, da ih preporuče, e bi se što više takovih papira prodalo, te u isti čas počinja dva zločina: vara i time robi obćinstvo i kvari novinstvo.*

Tu se radi o milijunima i stotinama milijuna. Po zakonu mogli bi se ovakove vrsti „žurnalisti", koji lažne viesti u sviet šalju, kazniti. Ali to znadu biti odveć ugledne i uplivne osobe, s kojima se ne smije sasma jednako postupati kao s običnim novinarom.

I diferencijalni poslovi na burzi navode lako na diferencijalnu igru (blanco). No tko meni može zabraniti, da ja u travnju naručim 1000 centi pšenice za 1. listopada uz cienu 10 K po centi? A tko mi može zabraniti, da ja tu pšenicu još prije listopada prodam? Tko mi može dokazati, da ja ovu pšenicu kupujem, samo da igram, a ne, da je kupim? Diferencijalna igra tako se tiesno veže uz diferencijalni p o s a o, da se igra ne može dokinuti bez štete za posao.

Iz svega bi se ovoga dalo sliedeće zaključiti: Na burzu neka ne ide svaki seoski trgovčić ili šljivarčić i g r a t i, jer može biti siguran, da će prije ili kasnije svoje groše i z g u b i t i kraj onih rafiniranih jakih igrača, koji su skroz upućeni u sve tajne igre. Neka se ne lakomi na papire, koji odveć mnogo obećavaju. Tko može pô svoga imetka zaigrati, pa još uviek goso ostati, taj si može dozvoliti, da i polovicu imetka stavi na kocku, a drugi neka ulaže svoje prištednje u sigurne papire (n. pr. državne zadužnice).

---

kaki spekulant, kojemu bi se prohtjelo tudjih žuljeva, a težko mu je toliko platiti, razglasat će po burzi, ili po novinama, da je erdevička štediona bankrotirala. Na ovu viest će se naći koji strašivica, pa će za polovicu ponuditi svoju jednu ili dvie akcije. Naš mudrijaš znade, da će za 2—3 dana doći javno oprovrgnuće ove lažne viesti. No on je medjutim kupio za 900 K dvie mjenice, koje u istinu vriede 1800 K.

* Tko se ne sjeća onoga monstre-skandala, onoga Panamskoga procesa, gdje je častni starac Lesseps platio lopovštine špekulanata svojim častnim imenom!

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

„U našem narodnom gospodarstvu, gdje vlada tolika razdioba rada, naliči burza srcu, kroz koje kola sva zdrava, ali i sva bolestna krv. Tu treba nastojati, da krv ozdravi, a ne očekivati, da će se kojekakvim šeprtljanjem oko srca i priliepljivanjem raznih flaštara na prsima oko srca ujedno i krv izliečiti". (Roscher, System der Volkswirtschaft, III. 487.)

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Peto poglavlje.

Razdioba narodno-gospodarskog prihoda.

Oni faktori, koji kod narodne produkcije sudjeluju, diele i njezin dobitak. Ti su faktori: rad, kapital, narav — i poduzetnici. Ta razdioba počiva na privatnom vlastničtvu kojega od spomenutih faktora.

§ 24. Rad i zarada.

Râd je roba, ali roba svoje vrste, bitno različna od svake druge vrste robe, jer je tako vezana na osobu, da se ne može od nje odvojiti. Ali kao roba podvrgnut je râd zakonu o cieni robe, kao što i svaka druga roba: njegova ciena zavisi o tržištu, o ponudi i potražku rada. U tome pak i stoji sva nevolja radničtva, što je osoba podvrgnuta cieni robe, koju u sebi nosi. K tomu dolazi još ta nevolja, što je tržište ove najdragocjenije robe još najslabije razvito obzirom na organizaciju kolanja.

Radniku je njegova radna snaga — njegov kapital, koji on slobodnim ugovorom daje na službu poduzetniku. Plaća, koju radnik dobiva od poslodavca (poduzetnika) za svoj rad, zove se zarada (Arbeitslohn). Zarada — to su radniku kamati na njegovu glavnicu.

Nego zarada ili naplata rada nije isto, što i trošak rada. Naplata rada može biti sad veća, sad manja, a da roba ostane iste vriednosti; ili naplata rada može ostati ista, a poduzetnikova roba

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

može biti kakvoćom i kolikoćom različna. O tome zavisi bolji ili lošiji uspjeh, da li su radnici više, ili manje vješti, da li su marljivi, ili lieni.

Zarada se plaća ili u novcu, ili u naravi, ili u obojem, a odmjeruje se ili po vremenu (t. j. kako dugo koja radnja traje), ili po kolikoći radnje. U prvom slučaju odmjeruje se dnevno, na tjedan, ili na mjesec; u potonjem slučaju prema broju komada, ili prema kolikoći odredjena posla. Osim toga može poslodavac ustupiti radniku neke osobite pogodnosti (provizije) povrh zarade. Naplata rada po kolikoći, ili kako bi se kod nas reklo, „u poprieko," najsgodnija je ondje, gdje se ne radi o kakvoći, već o kolikoći rada, i to je povoljnije i po gospodara, i po radnika. A gdje se radi o kakvoći (kvaliteti) posla, povoljnije je po poslodavca, da se nagodi za dnevnu plaću.* U prvom slučaju prima radnik pogodbeninu (Akordlohn), u potonjem slučaju dnevnicu (Taglohn, Zeitlohn) ili nadnicu.

U teoriji se razlikuju dvie vrste zarade: normalna i tekuća (dnevna), ali — tako se bar nama čini — u praksi izlazi na isto. Normalna naplata rada bila bi ona, koja bi nastala iz ravnotežja ponude i potražka rada; tekuća (dnevna) pak bila bi ona, koja bi zavisila o potražku rada: dakle o kolebanju izmedju ponude i potražka. U praksi svagda skoro odlučuje ovaj potonji uvjet. Riedki su slučajevi, da bi plaća radnikova zavisila o radničtvu, već obično o poslodavcima. To dolazi odatle, što je radničtva obično na pretek, te je ponuda redovito uviek veća, nego potražak za radnicima. A ta okolnost po jednodušnom uvjerenju svih učenjaka čini, da se radnička plaća ne može nikada dići osobito visoko. Ovo je dakle razlog, koji odmjeruje radničkoj plaći gornju granicu u ljestvici. Ta je okolnost takodjer onaj teret, koji radničku plaću svedjer dolje tišti. Uza sve to imade i radnička plaća svoj minimum, naravnu granicu, izpod koje ne može pasti, pa bila ponuda, kolika bila. Ta je granica, kao i kod produkcije svake robe: najniži produkcioni troškovi radne sile, t. j. najniži troškovi, najčedniji

---

* Za gospodara je, koji hoće da dade vinograd prekopati (rigolati), sgodnije, da se s radnikom pogodi »u poprieko,« nego da ga uzima na dan, jer će radnik u ovom slučaju kopati marljivo u vlastitom interesu. Naprotiv kod ciepljenja (kalemljenja) loze, mislimo, da je probitačnije pogoditi se s radnikom za dnevnicu, nego li za posao. Kod ovoga naime posla sve zavisi o tom, da se valjano i savjestno ciepi, a ne o tom, da se mnogo nakalami.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

prihod, od kojega radnik još može živjeti i „producirati radnu snagu," — raditi. Na temelju ovih dviju činjenica izveo je Ricardo svoj „željezni zakon o radničkoj plaći," što ga je prihvatio i otac njemačkih socijalista, Ferdinand Lassale. Istina, Ricardo je po Adamu Smithu mislio, da za radničtvo obstoji neki stanoviti „fond" u narodnom gospodarstvu, o veličini kojega zavisi, koliko će broj radničtva moći naći zasluge, pa je prema toj premisi zaključivao, da za druge ne preostaje dalje ništa. No ovo nije izpravno zaključivanje. Taj tobožnji fond nije ništa unapried stalna, već se ravna prema potrebi naroda i njegova gospodarstva, a stvori se, gdje ga nema pri ruci, pomoću kredita. Osim toga se ne smije zaboraviti, da produkcija na zavisi samo o kolikoći radnika, već i o njihovoj kakvoći. Ondje, gdje posao ne zahtieva nikakve posebne (stručne, tehničke) vještine, tu ne će nikada nedostajati radnikâ, pa će zato i plaća za ovakav rad biti uviek bliža minumumu, nego li kakovom znatnijem porastu. Kod svih drugih radnja, čim se više zahtieva vještine, povjerenja, ili žrtava, tim će više rasti plaća nad minimum. No i ovaj minimum, kao i kakvi mu drago maksimum, sasvim je relativne naravi. Za Engleza bio bi i maksimum, što ga dobiva naš težak, još uviek prenizki minimum, dok naši izseljenici hrle u Ameriku, gdje obično ne dobivaju nego minimum plaće američkoga radnika, — pa su zadovoljni.

Što još radu obaljuje cienu, to je slab promet rada i nestašica institucija za ovu vrstu prometa. Kako znademo, rad je roba, a svaka roba treba da ima svoje tržište. Čim koja roba lakše kola i promeće se, tim joj se lakše nadje kupac, tim joj se lakše izjednačuje ciena. I ovoj robi nastoji se ciena izjednačiti, kao i svakoj drugoj. To se dogadja u svim zemljama i u svim granama industrije. Jer ako su u kojoj zemlji visoke nadnice (a to nastaje radi toga, što se više radnika traži, nego ih se nudi), tada nagrnu u tu zemlju radnici iz drugih zemalja, gdje je plaća nizka. Radi toga će u onoj prvoj zemlji ciena radu padati, a u ovim potonjima rasti. Isto se dogadja i u raznim granama industrije: gdje je jedna grana industrije prezasićena radom (t. j. brojem radničtva), ondje pada radu ciena, pa se onda radničtvo odvraća od ove grane industrije k drugoj, gdje je ciena veća.

Ali rad je roba svoje vrste — vezana na osobu; a osoba nije stvar bez srca i uma, bez čuvstva i misli, pa se ne može onako prometati kao žitak, vuna, kava, ili vriednostni papiri. Jednoga su-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

steže ljubav za rodbinom i rodnim krajem, drugoga strah pred nepoznatim svietom; jednome onemoguće veliki troškovi puta, da prenese svoju radnu snagu na drugo mjesto, gdje se bolje plaća; drugi se opet ne zna snaći o kretanju radne ciene (gdje je rad bolje, ili lošije plaćen, u kojoj zemlji, u kojoj grani gospodarstva, u koje li vrieme?). A k tomu dolaze često i druge zapreke pravne, ili političke naravi, sada kod kuće, sad u inozemstvu. Tako se kod nas mnogomu uzkraćuje putnica, što nije platio budi vojne takse, budi da nije obavio sve kontrolne smotre, od prve do zadnje itd.*

Iz svega se ovoga razabire, da je promet ovom robom, radom, već od naravi najmučniji, pa se zato i ciena ovoj robi najsporije izjednačuje. Ipak kraj ovih, rekli bismo, naravnih zapreka, koje otegoćuju promet ovom robom, imade i takovih, koje nastaju s nestašice svake sgodnije organizacije tržišta. Svaka druga roba ima divno uredjena tržišta (burze), gdje se svaki dan izjednačuje ponuda i potražak, — samo rad, kojemu bi najviše trebalo ovakova tržišta, rad ga nema. Krivnja sbog toga leži poglavito baš i na samom radničtvu, jer medju radničtvom vlada još i danas najnesvjestnija utakmica i egoizam, pače i u onim zemljama, gdje se je radničtvo dovinulo do najveće prosvjete i gdje se je do sada najbolje znalo organizovati. Zato s punim pravom spočituje Francez Yves Guiot englezkomu organizovanomu radničtvu, da ne radi o tome, kako bi načelno podiglo cienu radu, već o tome, kako bi za sebe izvojštilo monopol. Slobodu organizovanja, kaže, nisu oni upotriebili u tu svrhu, da paralizuju organizaciju poslodavaca (kartele, ringe itd.) u korist čitavomu radničtvu, već samo jednomu dielu; njihova organizacija i nije za pravo naperena protiv poslodavaca, već protiv svoje braće: protiv neorganizovana radničtva, budući da organizovani radnici ne priete poslodavcima štrajkom ni rad šta toliko, koliko

---

* Mi smo o tom već rekli svoju na drugome mjestu, pa i ovdje upozorujemo, neka bi se ta pojava malo proučila, a ne prosto, budi s kojih mu drago razloga, nastojala prisilnim sredstvima i zaprekama ugušiti. Kada se ne bi izseljivanje dogadjalo krimčarenjem (lažnim putnicama), već javno i slobodno, vlasti bi mogle bolje kontrolisati cieli ovaj pokret i učiniti ga koristnim našemu narodnomu gospodarstvu. Naš izseljenik, koji mora da tolike potežkoće svlada, ne bi smio izlaziti iz domovine s čuvstvom, kao da je sretno umakao najvećemu zlu, ako je izbjegao oku svojih oblasti, već bi mu se moralo takovo čuvsvo u srce uliti, da se u tudjini ne treba bojati nasilja i nepravde, dok to oko nad njim bdije.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

radi toga, ako bi uzimali u rad neorganizovo radničtvo. Bolje bi bilo, misli Guiot, da su se te radničke organizacije pobrinule za to, kako bi se ciena čitavomu radu podigla. A to bi se postiglo time, kada bi se suvišni rad na jednome mjestu, gdje svojom ponudom obaljuje cienu radu, — odvodio drugamo, gdje je ciena veća. A to bi se dalo postići, kad bi se uredile „burze rada", gdje bi radnici mogli pratiti talasanje izmedju ponude i potražka rada i prema tomu saznati u svako vrieme, kakav je ondje kurs (ciena) radu po čitavom svietu.

Misao je vrlo sgodna, a dala bi se i provesti, pa se je u tom pogledu počelo u najnovije vrieme nešto i raditi. Samo su podatci riedki, tako da ne možemo ništa reći niti o načinu, niti o uspjehu djelovanja.

Prije nego završimo ovo o radu, treba da letimice spomenemo dvie osobite vrste javnih radnika: činovničtvo i častničtvo. Rad ovih radnika vezan je na stanovite norme u tehničkom, družtvenom i pravnom pogledu, te nije podvrgnut obzirom na naplatu zakonu o ponudi i potražku. Dakle se „slobodna utakmica" niti na ovom području (barem u gospodarskom pogledu) ne razvija, niti na cienu ne utječe*.

---

* Častničtvo je gotovo u svím, monarhijskim i demokratskim, državama vezano na neke stalne u glavnom iste principe: to je skroz posebno družtveno tielo, bez nekih političkih prava za vrieme službe, a s druge strane nekim posebnim pravima nadieljeno. Činovničtvo je naprotiv njekako drugačije organizovano u demokratskim, a drugačije u monarhijskim državama. Po njemačkom tipu (koji vlada i u našoj monarhiji) činovničtvo je takodjer posebni družtveni, gradjanski razred, odredjen jedino, i tako rekuć čitav život, državnoj službi. U demokratskim je državama činovničtvo takodjer gradjanska klasa, ali nije posvećena čitav život državnoj službi, već samo za stanovite perijode. Po prvom spomenutom tipu imenuje država svoje činovnike, po ovom potonjem ili se činovnici izabiru (n. pr. u Švicarskoj), ili ih imenuje stranka, koja preuzima vladu, izmedju svojih istomišljenika. Prvi tip odgovara monarhijskomu principu vladareve suverenosti; potonji demokratskomu ili principu narodne suverenosti. Koji je od ova dva sustava bolji, težko je reći, jer svaki imade i svoje slabe strane. Izkustvo je pokazalo, da i jedan i drugi tip može odgovarati svojoj zadaći; ali i jedan i drugi mogu biti pristupni korupciji. Sve zavisi o ustavu i pravnom odredjenju djelokruga. No to svakako stoji, da činovnik mora imati zakoniti oslon isto tako proti pritisku odozgô, a i proti pritisku odozdô. Čim je savršenije udovoljeno ovomu uvjetu, tim bolje odgovara ovaj stalež svojim dužnostima spram družtva i države. Osobito to vriedi za sudstvo. Sudac ne smije nad zakonom i svojom savjesti poznavati u svojem djelovanju drugoga gospodara. Upravni činovnik imade širi djelokrug

*

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

§ 25. Kamati.

Drugi je faktor u produkciji glavnica, kapital, o čem je bilo govora na drugome mjestu. Naplata, što je kapital dobiva za svoje sudjelovanje kod produkcije, zovu se — kamati.

Kapital je roba, pa je prema tomu i njegova ciena podvrgnuta zakonu o ponudi i potražnji. Čim više ima pri ruci kapitala, tim se većma nudi i time mu više pada ciena (kamatnjak). Ali se kapital, osobito u spodobi novca, vrlo lako promeće, pa se tako potražnja i ponuda lako izravna, a s njom i kamatnjak. No odatle, što je kamatnjak nizak, još ne sliedi, da svatko, bila to fizička, ili juristička osoba (država ili obćina), može dobiti novaca uz ovako nizke kamate. Samo osoba, koja uživa podpuni kredit, dobit će novca uz prosječni, obični kamatnjak; druge ga osobe dobivaju prema tome, koliko podaju sigurnosti; jer tko daje svoj novac u zajam, traži veće kamate od dvojbena dužnika, nego li od sigurna. Onaj višak, što ga dužnik plaća povrh običnoga kamatnjaka, zove se nagrada za riziko (risico-premija). Često je uzrokom visokim kamatima nestašica sgodne, ili svake organizacije kredita. Ali i u ovom slučaju utječe osobni kredit na visinu kamata. To se najbolje vidi kod državnih zajmova. Male balkanske državice ne mogu ni u vrieme najnižega kamatnjaka sklopiti zajma uz tekući kamatnjak.

Kamati imadu svoju najnižu i najvišu granicu. Veli se, da kamati ne mogu pasti izpod produktivnih troškova kapitala. Ovo je analogija prema radničkoj naplati. Ali to je samo teorija. Gdje je kakova stalna mjera za „produkcione troškove“? Veli se, da je to trud oko sakupljanja kapitala. No, kolike razlike i u tome

---

za vlastitu inicijativu i za djelovanje „po vlastitoj uvidjavnosti“. Njegov se rad ne smije protiviti niti duhu, niti slovu zakona, a još manje ustava, koji je u svakoj državi zakon nad zakonima. To se načelo tim više naglašuje, što upravni činovnik dolazi više puta u priliku, da ureduje u takovim slučajevima, kojih zakonodavac nije predvidio. Zato se u svim prosvietljenim državama polaže vriednost ne samo na strukovnu naobrazbu upravnoga činovnika, već i na njegove osobite prednosti u saobraćaju (takt, manire). Ovo je upravo bezuvjetno nuždno svojstvo naročito za redarstvene činovnike sbog delikatnosti njihove službe. Koliko se na to pazi u prosvietljenim državama, najbolje svjedoči n. pr. to, što je parižki redarstveni prefekat mogao postati francezkim poslanikom na jednom od prvih dvorova na svietu, u Beču. L. v. Stein, Savigny i dr. uče, da u upravnom činovničtvu treba da bude upravo po izbor činovnička inteligencija, elita njezina.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

kraj toga kamatnjak bez obzira na trud sad raste, sad pada. Imade slučajeva, da je kamatnjak u Englezkoj i Belgiji pao na 2—1½%. Najvišu granicu odredjuju kamatnjaku zajmoprimci — potražnja. Čim veće pitanje za kapitalom, tim mu veća ciena. Ali ta raste samo dotle, dok još i onaj, koji zajam prima uz kamate, može imati od posudjene glavnice dobit. No prije svega treba znati, da kapital hoće pod svaku cienu da živi, da mrtav ne leži. Ali po svojoj naravi kapital uspjeva ondje, gdje mu se pruža neka sigurnost proti olujama budi političkima, budi ekonomskima. Zato, čim se počima oblačiti, kapital se povlači s tržišta. Zato u nesigurno vrieme vlada na novčanim tržištima najveća nervoznost, naročito na efektnim burzama. Ali baš odatle, što kapital ne može da miruje, a sam se najvećma nemira boji, odatle i dolazi velika elastičnost kamatnjaka, tako da u jednoj državi padne, a u drugoj u isti čas poraste.

U ovakovim slučajevima povećava se kamatnjak premijom (nagradom) za riziko; a to nije čisti kamatnjak, već tako zvani brutto-kamatnjak. Čisti kamatnjak je ondje, gdje vlada podpuna sigurnost za posudjeni kapital, pa su kamati samo odšteta za uporabu i izrabljivanje posudjena kapitala. Tu vriedi nazor Leroy-Beaulieuov: da visina kamatnjaka ovisi o uporabnoj vriednosti kapitala, a njegovo padanje potječe od padanja onih svrha, u koje se kapital produktivno ulaže. Čim više napreduje civilizacija, čim se više množe kapitali, što je veća sigurnost pri njihovu ulaganju, tim jača postaje tendencija, da kamatnjak pada.

Već se je za rana nabacilo pitanje: u kakvom odnošaju stoje kamati napram glavnici. O tom se pitanju razvilo jedno pet teorija. Najtemeljitija nam se čini ona, koja smatra kamate naplatom kapitalu za njegovo sudjelovanje pri produkciji. No najviše simpatija uživa u radničkom staležu Rodbertus-Marxova teorija „deračine“ (Ausbeutung), po kojoj bi kamati bili posljedica deračine, što je kapitalisti čine na „deranima“, deposediranima. Ova teorija može logički pristati u Marxov sistem, ali se kosi s današnjim vladajućim principom privatnoga vlastničtva. Sa stanovišta ovoga principa mogla bi se i radnička plaća nazvati deračinom, što je radničtvo čini na kapitalu; jer ako je radniku njegova radna snaga kapital, za koji on prima u zaradi svoje kamate isto onako, kao što ih prima obični kapital, to se onda pitanje dade logički sasvim dobro okrenuti. Ovakovo tumačenje ne pristaje dakako u Marxov sistem, pa bi i cielo rad-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ničtvo bilo slabo zadovoljno s ovom teorijom; ali pristaše privatnoga vlastničtva imadu isto toliko prava, da ocienjuju komuniste, koliko prava imadu ovi, da ocienjuju privatno-vlastničke uredbe.

§ 26. Zemljištna renta.

Može se dogoditi, da čitaocu, što više više autorâ čita, to zamršeniji i nejasniji postaju njekoji pojmovi u narodno-gospodarskoj nauci. Takav je pojam i zemljištne rente. Schönberg (Handb. d. polit. Oek., 4. izd., Tübingen, 1896. Bd I. p. 659) razvrstava razdiobu dobara u sliedeće grane: 1) zemljištna renta, 2) radnička „renta", 3) kapitalova „renta", 4) poduzetnikov dobitak.

Po ovom je autoru zemljištna renta ono, što je zarada radniku, a kamati kapitalu. Prema tomu imala bi sva zemljoradna privreda biti zemljištnom rentom. Tako se u običnom životu, pa često i u knjizi govori. Ali u znanosti je drugačije. Englez David Ricardo (ili, kako neki vele, još prije njega Anderson i Malthus) utvrdi pravu narav rente. Po toj nauci, koja je više puta napadnuta, ali se još i danas u znanosti nepobita održala, renta je samo jedan dio zemljoradničkoga prihoda Pri obradjivanju zemlje nuždan je — osim zemljišta — još rad i kapital (težaci, djubre, sjeme itd.). Prihod od obradjene zemlje sadržaje naplatu za rad, kamate za uloženu glavnicu i prihod od samoga zemljišta. Količina i vriednost prihoda mnogo zavisi o zemljištu, a ne o kapitalu, niti o radu, jer ovo dvoje može biti jednako na dva ili tri zemljišta, pa ipak je prihod dvostruk i trostruk na jednako velikom komadu zemljišta. A upravo ova razlika, što zavisi o zemljištu, zove se zemljištna renta. Zato se i veli, da je zemljištna renta diferencijalna, te je neka vrst monopola medju zemljištima. Izmedju deset jednakih parcela, koje se jednakim troškom i trudom obradjuju, urodi na A tako malo, da se niti troškovi niti trud nije naplatio; na B urodi toliko, da su se tek troškovi naplatili; na C toliko, da vlastnik može na njoj živjeti, na D toliko, da donese preko naplate truda i uloženoga troška još 5 K dobitka; na E ima 10 K dobitka, na F 15 K, na G 20 K, na H 30 K, na I 40, na K 50 K dobitka. Odatle sliedi, da parcele A i B ne će nitko ni obradjivati. U najvećoj nuždi obradjivat će se parcela C, jer se na njoj može još toliko priraditi, da se može živjeti.

Naprama parceli C nosi parcela D, E, F itd. 5, 10, 15 K itd. rente.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ovo bi bio primjer rente prema plodnosti zemljišta. Ali slična pojava može nastati i iz povoljnijega ili nepovoljnijega položaja zemljišta. Dovoz žitka do grada stoji s parcele A, B, C itd. 1, 2, 3 itd. K po centi. Recimo, da obradjivanje stoji na svim parcelama jednako; dalje recimo, da 1 centa toga žitka stoji toliko, da svi dolaze do prodaje. Uz ovakovu cienu moći će prodati svoj žitak svi, ali će imati svaki drugu rentu. Ako G dobije 1 K, onda će drugi tim veću imati, čim su bliže gradu.

Mi smo ovdje uzeli primjer, gdje bi troškovi produkcije bili jednaki; no koliko bi veća bila razlika, kad bi n. pr. obradjivanje boljih parcela bilo jeftinije, nego lošijih, ili kad bi se jeftinije obradjivale one bliže gradu, nego one udaljenije! Da se visina rente odmjeri, uzima se, obzirom na plodovitost zemljišta, kao najniži stupanj ono najneplodnije zemljište, koje se još obradjuje, jer pokriva troškove produkcije. A obzirom na položaj uzima se za najniži stupanj rente ono najnezgodnije položeno zemljište, koje još produkcione troškove pokriva. (Dovoz se računa takodjer u produkcione troškove.) Prema tomu u kratko: renta je razlika, što nastaje izmedju dvojakih produkcionih troškova. Obzirom na vlastnika zemljišta renta je izvanredni prihod, što ga dobivaju vlastnici boljega zemljišta (t. j. plodnijega, ili spram tržišta zgodnije položenoga).

Renta nastaje odatle, što je količina zemljišta stalna, te se ne množi, dok se pučanstvo množi. Odatle dolazi nužda, da se obradjuju i mnogo slabija zemljišta

Renta od zemljišta može pripasti prigodom iznajmljenja vlastniku zemaljišta, ali takodjer i najamniku. U prvom slučaju obstojala je renta već prije najma, pa ju je vlastnik uračunao u zakupninu, što je zakupnik plaća vlastniku; u potonjem slučaju nastala je renta poslije najamnoga ugovora.

O vriednosti zemljoradničkih produkata zavisi vriednost zemljišta. Zato sve, što obaljuje vriednost ovim produktima, obaljuje ujedno i visinu rente; a što diže cienu produktima, to povisuje rentu. Vanjska utakmica u velike je oborila rentu zemljištnim posjednicima u evropskim zemljama; carina je podobna, da renti barem za neko vrieme pripomogne da se održi. Najvjerniji je saveznik zemljištnoj renti postojano rastenje pučanstva.

Renta je (fizički) posljedica osobitih svojstava prirodjenih ovomu ili onomu zemljištu; a pravno je posljedica privatnoga vlastničtva.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Ali upravo radi onoga prvoga nije ovo potonje uzrokom, što renta postoji, niti joj je ovo potonje kadro odrediti visinu.

Renta nije uzrokom cieni produkata, već je posljedica ove ciene, t. j. ona proizlazi iz ciene.

Rentu može imati samo prvi vlastnik zemljišta; drugi vlastnik dobiva samo kamate na glavnicu bez rente. Jedino ako se je renta povećala prama predjašnjoj, onda imade drugi vlastnik ovaj višak, te po tom i zemljište predstavlja veći kapital.*

Zato je težko odrediti: gdje, kod koga može biti rente, a tko dobiva samo kamate na glavnicu. Pače i ondje, gdje ima rente, mienja se od časa do časa u svojoj visini. Po svem tom bi se težko mogao provesti zahtjev socijalista, da se dokine renta kao „nezasluženi dar", što ga dobiva posjednik zemljišta.

Obzirom na rentu stoji vriednost zemljišta tako, da mu je tim veća ciena, čim nosi više rente; a obzirom na kamatnjak, tim više vriedi zemljište, šim je niži kamatnjak.

U prometu dolaze rente ponajvećma na zemljišta s rudokopima, na gradilištna zemljišta u gradovima i na zemljišta gospodarska. No treba imati pred očima, da svako zemljište ne nosi i ne mora nositi rente, već mnoga nose tek kamate na onu svotu, za koju su kupljena, dakle na onaj kapital, što je u njih uložen.

§ 27. Dobit poduzetnikova.

Gdje je organizacija budi produkcije, budi kapitala slabo razvita, ondje je i vrst radnika, koja podpada pod naziv „poduzetnik", slabije razvita. Gdje je pak razvitak narodnoga gospodarstva uznapredovao, poduzetnici zauzimlju odlično mjesto u narodnoj produkciji. Poduzetnici ujedinjuju u sebi strukovno znanje i sredstva u svrhu produkcije. Često je i vlastnik produkcionih sredstava (kapitala i zem-

---

* Tko ima n. pr. zemljište, koje nosi 4000 K, a isto toliki komad zemljišta obradjivan uz iste troškove nosi njegovim susjedima 3000 K, taj ima od svojega zemljišta 1000 K. rente. No prodaje li taj svoje zemljište, računat će ovako: Zemljište, koje nosi 4000 K, na godinu, predstavlja glavnicu od 100.000 K uz 4% kamatnjak; kupac mojega zemljišta, premda dobiva za 1000 K više prihoda, nego susjedi, ipak nema nikakove rente od toga zemljišta, već samo kamate na svoj kapital. No neka se snizi kamatnjak, ili neka se poboljšaju komunikacije te se prihod od zemljišta proda za 5000 K, i moj će nasljednik imati rentu od 1000 K. — U potonjem se slučaju vriednost zemljištnoga kapitala povisila.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

ljišta), pa ond samo najmi rad. No ponajvećma nema poduzetnik pri ruci nego svoju tehničku naobrazbu, pa si mora tek nabaviti produkciona sredstva kreditom, ili udruživanjem s kapitalom. U tom slučaju mora poduzetnik iz svojega produkta iznieti kapital i kamate mu, naplatu za radnike, za zemljište, za svoj rad i eventualno neku dobit, profit. Profit je prema tomu razlika izmedju vriednosti produkta te troška za produkciju. Čim je veća vriednost produkta, tim je veći profit; čim su veći troškovi, tim je manja dobit. Profit stoji dakle u upravnom razmjeru s vriednošću produkata, a u obratnom razmjeru sa troškovima produkcije.

Svaki je posao po svojoj naravi manja ili veća spekulacija, a u svakoj je spekulaciji sadržan manji ili veći riziko. Odatle dolazi, da u poduzetnikovu dobitku zauzima veliki procenat nagrada za riziko.

Prema tomu je profit posebni prihod, različan od zarade, različan od kamata, različan od rente. Dakako, da je sve ovo sadržano u jednom, ako je poduzetnik vlastnik svih produkcionih sredstava. No ako svaki od produkcionih faktora pripada drugomu gospodaru, onda mora poduzetnik kombinovati sudjelovanje (koperaciju) ovih faktora. A to se dogadja putem ugovora, prije nego se započne produkcija, i to sa svakim pojedinim napose. Pri tom je poslu poduzetnik tražilac rada, kapitala i zemljišta, a ovi su nudioci, dok poduzetnik stoji kao nudilac pri prodaji gotova produkta. Ekonomski uspjeh ne tiče se načelno nikoga, nego poduzetnika. Zato sav profit i sav gubitak pada njemu na teret. Stoga u slučaju najsjajnijeg uspjeha kapitalista ne može tražiti nego svoj kapital i njegove kamate, kako je bilo ugovoreno, a tako radnici i posjednici zemljišta traže samo ono, što ih ide po ugovoru. U slučaju neuspjeha imadu oni isto pravo, kao i u slučaju najboljega uspjeha. Oni ni u jednom slučaju ne računaju niti na povišicu, niti na ponižicu onoga, što je ugovoreno. Ali u praksi su svi interesovani uspjehom posla, jer u najviše slučajeva ovisi o uspjehu, da li će svaki faktor dobiti podpuni dio ugovorene naplate. U slučaju neuspjeha napravi poduzetnik kadkada „bankrot“, izjavi se insolventnim, pa se u tom slučaju moraju vjerovnici s njim nagoditi, t. j. popustiti dio svoje tražbine, ili nose produkat na dražbu, pa se naplate, koliko mogu, iz dobivene na dražbi svote.

Kao što kamati i zarada, tako i profit imadu tendenciju, da se izjednače koli u raznim zemljama, toli u raznim granama pro-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

dukcije. Ali ovo se izravnanje gotovo nikada ne provede, jer mu stoje na putu prerazne zapreke. Proti poduzetničkom stališu najoprečnije stoji radnički stališ. To se lako razumije: poduzetnički je profit razlika izmedju ciene produkta i produkcionih troškova, t. j. što manja plaća radnicima, to veća dobit poduzetniku. No što se tuj dade učiniti? Kad bi država morala bditi nad tim, da radnik dobije pravedni dio za zvoj rad, tad bi pravednost zahtievala, da se država pobrine i za to, da i poduzetnik dobije pravedni dio za sebe, t. j. da uz stanovito visoku cienu proda svoj produkat. To bi značilo ukinuti slobodnu konkurenciju, te dati jednomu razredu društva monopol na račun ostalih. Odatle se vidi, da to pitanje nije tako lako, kako se na površni pogled pričinja. No kao što je čitav današnji gospodarski sustav tek neki prielazni stadij, tako će se i ovaj odnošaj urediti, malo po malo.

Poduzetnički je profit najkompliciranija vrsta dohodka, naplate, ali je zato i poduzetnički stalež najslikovitiji razred u družtvu. Koliko god imade produkcionih grana u gospodarstvu, svaka ima poduzetnikâ, i to malih, srednjih i velikih, kapitalista i bez kapitala. Ali nigdje valjda nisu osobna svojstva i prednosti toli važne, kao kod poduzetnika, jer upravo na njihovu području najviše odlučuje računanje s konjunkturama, spekulacija i utakmica. U naše doba, gdje sve većma preuzimaju maha veliki poslovi i veliki kapitali, nastaje sve to veći sukob medju malim i velikim poduzećima. Poduzetnikâ biva sve to manje, na poprištu ostaju samo jaki. Inače poduzetnička renta ima takodjer tedenciju padanja. Tomu je više razloga, medju kojima je vriedno da se iztakne utakmica medju samim poduzetnicima, monopolne ciene bivaju sve to redje, kapitalna renta pada, riziko biva manji, jer se konjunkture sve to lakše proračunavaju, pa sa rizikom pada i rizikopremija itd.

§ 28. Problemi pravedne razdiobe dobara.

Čitav narodno-gospodarski prihod dieli se medju spomenuta tri, ili četiri sudionika pri produkciji. Jasno se odatle vidi, ako jednomu od ovih razreda pripane veći dio, da će druge tri, ili, što je još gore, koji od ostalih triju, ostati prikraćen. Odavle se mora roditi sukob izmedju prikraćenih i onih, koji više odnašaju. Taj će sukob bivati to oštriji i strastniji, što više budu posjedovne (eko-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

nomske) razlike dielile društvene klase u neke kaste. Odatle sliedi, da bi taj sukob bivao tim manji, čim bi razdioba dobara radjala manjom razlikom u gospodarskom i socijalnom smjeru. U današnjoj organizaciji narodnoga gospodarstva i u narodno-gospodarskoj produkciji imade svaka od produkcionih klasa svoje posebne interese, pa vladala medju pojedinim pripadnicima ove klase bilo kakova utakmica i antagonizam. Taj posebni interes svake pojedine klase stoji baš u tome, da za sebe i svoje članove izvuče što veći dio iz prihoda narodno-gospodarske produkcije. Tako nam se na području narodnoga gospodarstva prikazuje dvostruka borba: borba medju klasama i borba medju pojedincima iste klase. Ova je potonja čisto ekonomske naravi, a ona prva ekonomske i socijalne. Jedna od ovih, ona čisto ekonomska, ne bi se dala ukloniti, pa to ne bi ni bilo u interesu napredka narodno-gospodarske produkcije; ali onu drugu, t. j. gospodarsko-socijalnu borbu, trebalo bi barem ublažiti, ako se već ne dade ukloniti. A to bi bilo dobro i po gospodarske i socijalne prilike. To bi se postiglo tako, kad bi sve klase u pravednom razmjeru udioničtvovale pri svakom dobitku, ili kad bi pojedini član jedne klase udioničtvovao na dobitku i svih drugih klasa. No bi li se to dalo postići na temelju današnjega gospodarskoga sustava, slobodnom utakmicom, privatnim gospodarstvom, poduzetničkim kapitalističko-spekulativnim gospodarenjem, na temelju privatnog vlastničtva nad produktivnim sredstvima, ili modifikacijom postojećih uredaba, ili čak radikalnijim promjenama, ili novotarijama, — to su upravo oni problemi narodnoga gospodarstva, koji najviše glavobolje zadavaju.

John Stuart Mill opazio je veliki napredak u razvoju produkcije, pa je iztraživao s jedne strane uzroke tomu napredku, a s druge strane djelovanje toga napredka na povišenje dohodka kod pojedinih produkcionih faktora. J. S. Mill pripisuje napredak produkcije: 1. porastu pučanstva, 2. porastu kapitala, 3. tehničkomu poboljšanju produkcije. U drugom smjeru iztraživanja dolazi do sliedećih zaključaka:

P o v e ć a n j e p u č a n s t v a sámo (uz isti kapital i način produkcije) donosi: padanje radničke plaće, dizanje kapitalne i zemljištne rente.

P o v e ć a n j e k a p i t a l a (uz isti broj pučanstva i način produkcije) donosi: povećanje radničke plaće, povećanje zemljištne rente na račun radničke plaće, te padanje kapitalne rente.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Poboljšanje produkcije (uz isti kapital i broj pučanstva) donosi: padanje ciena kod produkata.

Je li se način produkcije poboljšao samo kod industrije, tada će radničtvo i kapitalisti dobivati samo jeftinije produkte, a zemljištni će posjednici biti na dobitku i kao konsumenti (radi pojeftinenja industrijalnih produkata) i kao producenti, jer će industrija trebati tim više sirovina, čim će jeftinije producirati.

Je li se poboljšala poljodjelska produkcija, tada će biti na dobitku i radnici i kapitalisti, ali će zemljištna renta padati.

A je li se napredak postigao na području svih produkcionih faktora u isto vrieme i u istoj mjeri, tada će ostati procenti dobitka isti i kod radnika i kod kapitala i kod zemljoposjednika, samo će se moći hraniti veći broj pučanstva na istoj zemljištnoj površini.

I poslije J. S. Milla bavili su se nar.-gospodarski učenjaci tim pitanjem, te su iztraživali, da li bi široki slojevi naroda došli do znamenitoga diela dohodka, kad bi se narodno-gospodarski prihod pojednačije razdielio. Nego učenjaci ne dolaze do istoga zaključka. Roscher misli, da bi i u tom slučaju, barem u Njemačkoj, i najpodpunija jednakost u podjeli dobara doniela tek neznatne prosječne dielove. Wagner naprotiv drži, da bi se sgodnim progresivnim poreznim sistemom, povišenjem radničke plaće na račun kapitalističkoga i poduzetničkoga dobitka i t. d., dali i najniži dohodci u Njemačkoj (n. pr. oni od 900 maraka) podići za jednu trećinu. Leroy-Beaulieu, Englez Giffon i belgijski ministar Eudor Pirmez dokazuju, da je unapredjenjem produkcije dohodak siromašnih klasa mnogo jače i mnogo brže porasao, nego dohodak srednjih i viših klasa (cf. Schönberg, Handbuch, I. 779—780, 4. izd.), dok se s drugih strana, naročito sa strane socijalista, to pobija i baš protivno tvrdi.

No ovime još nije odgovoreno na pitanje pravedne razdiobe dobara.

Po mnienju svih stajala bi pravedna razdioba dobara u tom, kad bi svaki suradnik kod produkcije dobio podpunu naplatu za svoj rad, te da se ne bi poradjao onaj zlokobni Marxov „Mehrwert“, što bi ga jedan faktor stvarao, a drugi nezasluženo u žep spravljao.

Medjutim je proučavanje i iztraživanje pokazalo, da se ovo pitanje u praksi ne da provesti s individualnoga stanovišta. Zato se svaki autor, koji se tim pitanjem pozabavio, postavi na socijalno-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

političko stanovište. Tako Schäffle uzima na oko čitavo družtvo i njegovo blagostanje, pa veli, da nije doduše možda pravedno, ali je barem najbolje ono razdieljenje dobara, koje promiče blagostanje čitavoga družtva. Wagner uzima za izhodište svojega promatranja potrebe pojedinca, ustanovljuje im obseg, pa prema tomu stavlja zahtjeve, ali na kraju krajeva padaju i njegovi nazori u okvir Schäffleovih. On misli, da svrha narodnoga gospodarstva stoji u tom, da se postigne toliko narodnoga imetka i toliko narodno-gospodarskoga prihoda, da uzmogne doći do dovoljnoga prihoda i onaj sloj pučanstva, koji živе u oskudnim prilikama, kako bi i on mogao ne samo „podpunoma" udovoljavati svojim potrebama, već doći i do najnuždnijih kulturnih dobara svojega vremena. Wagner misli, da bi se to moglo provesti djelovanjem državne vlasti i zakonodavstva.

Schmoller (Jahrb. f. Gesetzgebg, Verwaltg u. Volkswirtschaft im deutsch. Reich, Bd. XIX: „Die Einkommensverteilung in alter und neuer Zeit") proučava pitanje o razdiobi dobara s povjestnoga gledišta, te dolazi do nekih zanimljivih zaključaka, ali praktičnih predloga ne čini. Diferenciranje u dohodku, veli on, isto je tako nuždno pri rastućoj gospodarskoj kulturi, kao i socijalno diferenciranje. U povjesti se izmjenjuju periodi, u kojima prevladjuje veće razmjerje u prihodu. Što družtvo postaje civilizovanijim, to su ograničeniji ovakovi gospodarski i družtveni prevrati. A što se sadašnjosti tiče, tu su plodovi narodno-gospodarskoga napredka pali u ruke u prvom redu onoj družtvenoj grupi, koja je ovo stanje u život dozvala. Gospodarska borba, razuzdana utakmica probudila je grabežljivu živinsku narav, koja uviek u čovjeku driema, pa se tako dogadjalo, da nisu samo najsposobniji i najradeniji obogatili, već često najbezsavjestniji i najnepošteniji. U ovakovoj borbi stradao je osobito srednji stališ i u obće niži stališi. Ali se tješi Schmoller, da se proti ovoj nespodobnosti diže isto tako jaki odpor, koji imade da zahvali svoj postanak „zdravomu moralnomu čuvstvu puka". Djelomice se počinje stvarati novi srednji stališ, radnička se plaća znatno diže, a živovanje se „masâ" poboljšava. Pisac i sam dopušta, da taj odpor nije svagdje jednako plodonosno urodio.

Iz ovoga bi se dalo zaključivati, da će se po Schmollerovu mišljenju razdioba dobara izravnati naravnim putem, evolucijom iz gospodarsko-socijalne borbe.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Dodatak.

1. Pučanstvo.

U narodnom je gospodarstvu od prve vriednosti pučanstvo, jer bez njega ne bi bilo ni gospodarstva. Ovdje će biti govor o pučanstvu kao o faktoru u narodnom gospodarstvu.

U narodnom gospodarstvu zauzima pučanstvo — u glavnom — mjesto rada. Brojno pučanstvo povoljan je uvjet za produkciju i potrošnju, ali potežkoća nastaje pri razdiobi dobara. To se osjeća i danas, gdje je gibanju pučanstva mnoga i premnoga potežkoća i zapreka uklonjena s puta; u starija vremena, kada su narodi bili kao kitajskim zidom ogradjeni, osjećalo se je to još jače. Umniji ljudi, državnici, filozofi i učenjaci stali su već dosta rano opažati i proučavati stanje i mienjanje pučanstva. (cf. Rob. v. Mohl: Gesch. u. Lit. d. Staatswissenschaften, Erlangen 1858, III.). Jedni od ovih govore o prednostima mnogobrojnosti pučanstva, drugi o sgodnoj razmjernosti; no većina ih opaža, da pučanstvo ima tendenciju, da se brže i više množi, nego sredstva za uzdržavanje, te da živežna sredstva čine granicu, preko koje pučanstvo ne raste. Sir Valter Raleigh (1552—1613) opaža, da se ljudstvo tako silno množi, da bi zemlja bila već odavna prenapučena, kad ne bi bio suvišak uništen gladom, bolestima, ratovima, ubojstvima itd. No najviše se je ovim pitanjem bavio Englez Th. Rob. Malthus (1798). Oslanjajući se na činjenice, što ih je opazio u Americi, tvrdi: Kad bi se pučanstvo moglo množiti bez zapreke, podvostručilo bi se za 25 godina, te bi raslo od perijoda do perijoda po geometrijskoj progresiji. Uporedo proučava Malthus i plodovitost zemlje, pa dolazi do zaključka, da se živežna sredstva ne mogu ni u najpovoljnijim prilikama jače povećati nego u aritmetičkoj progresiji. Prema tomu postavlja ovakav odnošaj izmedju pučanstva i živeža:

Množenje pučanstva: 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128 itd.

Povišenje živežnih sredstava: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 itd.

Sam Malthus ne govori o svojem računu kao o kakovom nepobitnom aksijomu, već ističe, da odnošaj izmedju umnoženja pučanstva i živeža ima samo tu tendenciju, da se ovako urazmjeri. Da se razmjer izmedju pučanstva i živeža postigne, uči Malthus, da imade preventivnih sredstava, koja ovise o volji pojedinca, i represivnih, koja se sama od sebe namiću poradi nestašice hrane.

Malthus ima dosta protivnika. Pavao Leroy-Beaulieu (Précis

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

d' économie politique, Paris 1888) ruga se „englezkomu protestanskomu pastoru i iskrenomu filantropu", što propovieda teoriju, koja davno „ustrašuje i skandalizuje sviet", te odvraća, da se Malthusova nauka ne može uporaviti na današnji položaj svieta. Mi priznajemo, da i jedan i drugi može imati pravo: Malthus u načelu i teoriji, a Leroy-Beaulieu u praksi. Malthus ima u tom pravo, što je nepobitna istina, da ljudski rod — množi li se bez zapreke — biva svagdje sve to brojniji, dok se zemljište, zemlja ne množi, ne raste. Leroy-Beaulieu može imati opet zato pravo, što ljudski rod još nije tako napučio zemlju, da već ne bi imao gdje živeža priradjivati. A što je spomenuo „današnji položaj svieta", imao je razloga, jer je danas prievoz s jednoga diela svieta na drugi i pravno i fizički tako omogućen, da se mirnim putem bez nasilja, prevrata i ratova može provesti čitava seoba naroda, pa se tako pučanstvo i živež dovesti u sklad.

Tako bi od prilike stajala stvar s obćenitog gledišta. Ali sa stanovišta pojedinih država, političkih naroda i njihova gospodarstva, rek bi, da teorija Malthusova uzprkos mnogih napadaja dobiva sve više znamenovanja. Rümelin (F. Schönberg: Handb. d. Polit. Oek., Tübingen 1896, I. 871—872) veli, da je nauka Malthusova postala već „čvrstim vlastničtvom znanosti", dakako: ne u svojem izvornom odielu, već popravljena i popunjenja. Svakako je mnogo pomogla, da su države stale posvećivati mnogo pažnje stanju i gibanju pučanstva, te njegovu odnošaju spram živežnih sredstava. Tomu proučavanju ima da služi što točnija statistika, s jedne strane o gospodarskim odnošajima pučanstva, a s druge strane o pučanstvu samom.

Na prvi pogled čovjek ne bi mislio, kako je u današnje vrieme težko provesti približno točnu statistiku (a posve točna gotovo je nemoguća). Istina je, porod, pomor i vjenčanja dadu se iz maticâ, bile one povjerene svećenstvu, ili političkoj oblasti, točno izračunati; ali prirast i gubitak pučanstva nenaravnim načinom (seobom, privremenim nastanjivanjem itd.) kraj današnjih je prometnih sredstava gotovo nemoguće ustanoviti. Isti Rümelin (o c. 830) veli: „Samo kraj dobre uprave, kraj inteligentnoga i savjestnoga kotarskoga i obćinskoga činovničtva, te ako je elementarna školska obuka obuhvatila cieli narod, može se provesti podpuno pouzdano brojenje pučanstva. Ali dosta nepouzdanim postaju ova brojenja, ako obćine imadu kakav praktični interes, da broj svojega stanovničvta prikažu većim, ili manjim, n. pr. sbog izbornog prava, oporezovanja, novačenja itd."

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Brojenje pučanstva ima svrhu, da od vremena do vremena (u nekim državama svake 5., a u nekim svake 10. godine) ustanovi količinu pučanstva, kao i promjene, koje su izmedju jednoga i drugoga brojenja, ili svake godine (porodom, pomorom, doseljenjem i odseljenjem) u pučanstvu nastale. U prvom slučaju ustanovljuje se stanje pučanstva, u potonjem slučaju mienjanje ili gibanje pučanstva.

Stanje je pučanstva absolutno, ili relativno. Absolutno stanje sačinjava sveukupni broj stanovnika u državi na dan popisa, bez obzira na gustoću naseljenja u pojedinim mjestima ili krajevima; relativno je stanje količina pučanstva obzirom na gustoću. Ovo potonje se ustanovljuje obično po kvadratnom kilometru.

Pri popisu pučanstva običava se osobito paziti, i to: kod stanja pučanstva, na brojni odnošaj izmedju mužkoga i ženskoga spola, na dobu pučanstva, na broj i stanje obitelji, na odnošaje obzirom na stanovanje; kod gibanja ili mienjanja pučanstva prati se: statistika poroda (zakonitih ili nezakonitih), pomora, brakova, seljenja.

Svaka od ovih točaka podaje svojim gradivom dragocjenih podataka ne samo znanosti, već i praksi (politici), ne samo nauci o narodnom gospodarstvu, već i nauci o družtvu (sociologiji). Nas ovdje u prvom redu zanima stvar sa narodno-gospodarskoga gledišta.

Absolutno stanje pučanstva pokazuje demografsku snagu naroda, ili države. To je mikroskopska slika jednoga izmedju najglavnijih faktora političke i gospodarske snage, naroda. Osim geografskoga položaja i kulture, ekonomska i politička neodvisnost najviše zavisi o broju pučanstva. Maleni narodi, pa bili i suverena država, pa stajali i gospodarski dobro, uza sve to su manje ili više u jednom i drugom smjeru zavisni o jakim susjedima, te se nalaze pod nekom zaštitom moćnijih država. U današnje vrieme, gdje se niti same velike vlasti ne mogu podičiti, da su (gospodarski) posve nezavisne od drugih država, mogu to još manje maleni narodi. A gospodarske su prilike često upravo odlučne i za politiku*.

* Najljepši je tomu dokaz kraljevina Italija. Ova mlada romanska velevlast, puna vjere, nade i pretenzija za budućnost, mora da priduši za čas simpatije za srodni francezki narod, koji je osim toga, rek bi, pripravan pomoći i njezinim budućim osnovama u Africi (Tripolis) i na Balkanu (Albanija), pa se veže radje uz Austriju i Njemačku radi časovitih gospodarskih probitaka. Još je jasniji odnošaj Srbije i Rumunjske spram naše monarhije.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Relativno stanje pučanstva — to je mikroskopska slika, koja pokazuje, kako se je topografski razredilo staničje u organizmu političkoga naroda. Kad se ustanovi relativno stanje pučanstva, onda istom počima analiza, ili bolje fiziologija pučanstva. Čim se je na kojem mjestu pučanstvo gušće smjestilo, tim je pouzdanije, ili barem vjerojatnije, da su tu povoljnije gospodarske, kulturne, obično i političke prilike. To ipak ne mora biti svagda i svagdje*, ali se može uzeti za pravilo, jer predjeli, koji geografski (visoke brdine), ili klimatski nezgodno leže (sjeverni i južni pol), vrlo su na riedko napučeni. Isto tako nezdravi politički odnošaji mogu prouzročiti da i inače od naravi za savršenije gospodarstvo sposobne zemlje trpe ili pretrpe oskudicu na pučanstvu. Za to povjest podaje dosta primjera**.

Prava se fiziologija pučanstva otvara istom onda, kada se malo bliže promotre u pučanstvu odnošaji obzirom na spol, dobu, obitelj, obitavanje itd.

Brojni odnošaj izmedju mužkoga i ženskoga spola znatan je za sociologiju i za narodno gospodarstvo.

Božja providnost, ili kako se još veli, „priroda" se je pobrinula za to, da izmedju mužkoga i ženskoga spola bude neko brojno ravnotežje. Istina, statistika je dokazala, barem za Evropu, da mužka novorodjenčad nadmašuje za sitnu malenkost broj ženske novorodjenčadi, tako da na 1000 ženske djece dolazi oko 1006 mužke. No ovaj se nerazmjer već za rana izravna većim pomorom mužke djece. Kasnije teže i opasnije radnje, vojne, pa izseljivanje jače

---

* U Slezkoj (njemačkoj), u Irskoj, vele, bio je razlog gustomu napučenju lakoumno sklapanje ženitaba, jer nitko ne će uztvrditi, da su u Irskoj bile povoljne gospodarske, a još manje političke prilike. Isto je tako bilo i u nekim slovačkim predjelima pučanstvo vrlo gusto, a da mu spomenute okolnosti baš nisu osobito u prilog.

** Kad je Bosna spala pod Osmanlije, stali su turski sultani tako progonjati katolički živalj, da je bosanskoj vlasteli (koja bijaše prešla na islam) bilo ponestalo kmetova za obradjivanje zemljišta, pa su bosanski paše morali useljivati morovlahe. A poradi bezbrojnih provala i haranja turskih u našoj domovini toliki se narod odseli u Ugarsku sve tamo do Moravske, da je pol domovine gotovo opustjelo. Nekoliko viekova prije toga dogodi se dva, tri puta i srbskomu narodu još veća nevolja. Oko godine 925. bugarski car Simeon Veliki podjarmi Srbiju te djelomice zarobi, a djelomice razagna savkoliki srbski narod iz njegove domovine, tako da po svjedočanstvu cara Konstantina Porfirogenita nije ostalo nego kojih pedesetak ljudi bez žena i djece. Sličnih primjera moglo bi se navesti i iz novije povjesti Turske.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

proriede broj mužkaraca. Tako se dogadja, da je broj ženskoga pučanstva u Evropi jači od mužkoga: na 1000 mužkaraca dolazi oko 1025 žena, što za Evropu iznaša višak od kojih 5 milijuna žena.

Ova prekobrojnost ženâ nad mužkarcima obično se smatra nepovoljnom pojavom u socijalnom i gospodarskom smjeru. Ovime se znatno povećaje broj neudatih osoba, čime se povećaje broj nezakonite djece, tako da dosta velik dio djece, a i ženâ, pada na teret družtvu; pod tim trpi gospodarska i obranbenbena snaga države, a i narodno gospodarstvo poradi umnožavanja konsumenata.

Imade li se ova pojava smatrati družtvenom bolešću, tad joj se mora tražiti i lieka. Ali jedino je, što država može učiniti, to, da ukloni razne pravne zapreke, koje ne dadu ženama, da prošire svoju djelatnost i privredu, po čem bi mogle postati aktivnim članovima družtva. To zahtievaju zdravi odnošaji družtva i narodnoga gospodarstva. Istina, na ovaj bi način stupila žena kao takmac mužkarcu i na onim područjima, na kojima je mužki spol od vieka neosporivo gospodovao, jer je žena bila unapried od njih izključena kao nesposobna, pa odatle i negodovanje mužkaraca na „emancipovane“ žene. Nema sumnje, da su ovo čuvstvo dosta zaoštrile onakove nedostatno obrazovane mužkarače, koje su nezgrapnim odievanjem i izazivnim ponašanjem nastojale, da vanjštinom iztaknu ravnopravnost žene s mužkarcem. Ovime se je dala protivnicima ravnopravlja prilika, da se ne trebaju osvrtati na jezgru stvari, kad mogu da se ljuskom pozabave i samom je šalom lako smrskaju. Ali radi li se o jezgri pitanja, nitko uman nije uvjeren, da se je pustom frazom: „za ženu je kuhača“, „žena spada za ognjište“ izliečilo socijalno i narodno-gospodarsko nezdravo stanje, nastalo prekobrojnošću žena. Osobito su slabi prigovori proti tomu, da žene vrše t. zv. liberalna zvanja. Fizička nesposobnost može biti riedko kada zaprekom na ovom području, a što se tiče intelektualne strane, ne treba ovdje izticati premnogih primjera iz povjesti, iz kojih se vidi, da su žene bile sposobne i za najteže moralne poslove, već je dosta iztaknuti, što je izkustvo dokazalo: da je žena podobna, da i na području liberalnih zvanja podpuno dostigne prosječnu radnju mužkaraca. U ostalom ovo je pitanje interesâ čitavoga družtva, pa se s ovoga stanovišta imade stvar i prosudjivati. A s ovoga se stanovišta pita: je li po družtvo koristnije, da mu služi ljekarnik, liečnik, učitelj, poštar, odvjetnik itd. izpod srednje ruke, ili iznad srednje ruke? Odgovor je na ovo jasan. Ali nejasnost i hotomično

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

izkrivljivanje počima ondje, gdje je izmedju dva konkurenta žena sposobna nad srednju ruku, a mužkarac izpod srednje ruke.

Dugo se je mislilo, da bi se sviet preokrenuo, kad bi se družtvo postavilo na ovakovo stanovište ravnopravnosti; no ta bojazan postaje od dana na dan sve to manja. Istina, izmedju konkurenata nastaje antagonizam, ali taj antagonizam ide samo družtvu u prilog. Nesposobne mužke elemente potisne žena u kut, a sposobni razviju sve svoje sposobnosti, da postanu još sposobniji.

Kaže se, da bi se ovime samo pomnožio proletarijat. S ovakovim prigovorom može se svakomu na put stati u svakom poslu: trgovcu, zanatliji, tvorničaru — svakomu. Ali se sve ravna, jer se ravnati mora, jer je to ekonomski zakon, po potražku i ponudi. Gdje budu žene vidjele, da im se eksistencija ne zajamčuje, ostavit će to područje, pa prieći na drugo; ili ako ne budu uspievale u jednoj državi, ili u jednom dielu svieta, otići će drugamo. Širok je sviet, veli naš narod. Ali u sviet može samo onaj, tko ima oči za sviet, a to je inteligentan i naobražen čovjek. Zato treba raditi, da se ženi poda prilika za naobrazbu, jer nenaobraženi proletarijat bezuvjetno pada družtvu na teret prije, ili kasnije.

Još je od većega zamašaja po narodno gospodarstvo razredjenje pučanstva po starosti. Obično ili redovito se dogadja, da se djece više narodi, nego što starijega ljudstva pomre. Odatle sliedi, da sitnoga naraštaja ima sve to više. Ovo rastenje sitnoga pučanstva može teći brže, ili sporije, i to je ono, što je po narodno gospodarstvo odlučno. Ako se sitno pučanstvo laganije množi, onda je veći broj odrasloga za rad i obranu sposobnoga pučanstva, ili ekonomski govoreći, veći broj pučanstva, koje producira.

Statistika je pokazala, da u Francuzkoj ide na 100 produktivnih osoba 45 neproduktivnih; u Njemačkoj na 100 prod. 61. neprod., u američkoj Uniji na 100 prod. 67 neprod. Da li stotina osoba mora uzdržavati 45, ili 67 osoba, to je osjetljiva razlika.

Da se prosudi rastenje nekoga pučanstva, proračuna se srednja prosječna starost čitavoga pučanstva. Čim je više sitnoga svieta, tim će biti niža prosječna starost. (Izračuna se tako, da se sbroje godine svih pojedinaca, pa se razdiele brojem tih pojedinaca.) U Francuzkoj je iznosila u dvadesetim godinama popriečna starost pučanstva 29, u Njemačkoj 24, u američkoj Uniji 21 god.

Posmatranje razredjenja pučanstva sa gledišta starosti spada medju najzanimivije i najplodnije strane u statistici, jer se odavle

*

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

mogu stvarati približni zaključci i za budućnost. A to daje državi i obćini unapried dosta sigurno ravnanje obzirom na broj školskih sposobnjaka, vojnih obvezanika, ženitbenika, seoskoga, radničkoga i ostaloga gradjanskoga stališa.

U organizmu naroda (političkoga, ili još točnije, državnoga družtva) pokazuje se obitelj stanicom (celulom) koja je prvi čovjekov korak k socijalnosti i etici (altruizam). Obitelj je najsolidnija čestica države, na njoj za pravo počiva država. Obitelj je najstariji oblik čovječje socijalnosti; ona je starija od države, te je u državi našla samo svoju sankciju. Zato i sve države podavaju obitelji počasti i povlasti, kao nijednoj družtvenoj zajednici (kod suda n. pr. članovi obitelji ne moraju jedan proti drugomu svjedočiti itd.).

Kad je danas govor o „stališu" ili obiteljskom stanju, onda se pod tim razumieva, da li je tko oženjen (udat), ili nije. Naravnim načinom sklapala bi se obitelj (brak), kada bi osoba stupila u brak odmah po dovršenom tjelesnom razvitku. Kod naroda na nižem stupnju kulture tako se i dogadja. Na ekvatoru su djeca već od 8 god. (ženska) sposobna za udaju; a što se dalje ide od ekvatora prema polovima, tim sporije raste zrelost za brak. No u najviše evropskih država još je više pomaknuta granica sposobnosti za ženitbu, nego što je narav odredila. Gotovo u svim evropskim državama sposoban je za brak mužkarac sa 20 god., a žena s 18 god. No pravni (vojna dužnost), ekonomski i socijalni odnošaji učiniše, da se danas ne smatra mužkarac sposobnim za ženitbu izpod 25. godine. Ova okolnost djeluje nepovoljno na bračni procenat, te u velike umnaža broj neudatih žena. Mi smo vidjeli, da broj žena brzo nadmaši broj mužkaraca uzprkos tomu, što je porod mužkaraca veći. Prema tomu su već unapried odsudjene prekobrojne žene, da ostanu neudate. No time, što se ženski spol mnogo brže razvija, a mužkomu stoje još i štokakve zapreke na putu do ženitbe, to je obična posljedica, da se vršnjaci (n. pr. žene od 25 god. i mužkarci od 30 god.) ne uzimaju, jer pristigne mladja ženska generacija. Ako ovakve okolnosti i umnažaju broj neudatih žena, zato su donekle liek protiv prenagloga umnažanja pučanstva. Naravski, da ovo nije osobito radikalan liek, jer prouzrokuje umnažanje nezakonite djece, te iz jedne socijalne neprilike nastaje i druga: povećanje procenta nezakonite (ponajvećma neobskrbljene) djece. Da li je povoljnije za družtvo, da se uvjeti ženitbe (osnivanje obi-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

telji) što većma olakšaju, te se time smanji broj neudatih žena, a poveća broj zakonite djece, ili bi bilo bolje, da se sklapanje ženitaba što većma otežča (čime bi se umnožio broj neudatih žena i nezakonite djece), — to je pitanje, koje spada u sociožku politiku. Nama se čini, da se na ovo pitanje u obće ne bi moglo načelno odgovoriti, već bi se imalo postupati prema pojedinim slučajevima.

U Njemačkoj se tuže, da se u nekim pokrajinama brakovi odveć lakoumno sklapaju, pa da odatle nastaje prenapučenost i siromaštvo (n. pr. u Slezkoj). No vrlo je dvojbeno, bi li se pučanstvo slabije umnažalo, kada bi se zapreke stavile lakoumnomu osnivanju obitelji. Mjesto zakonitih obitelji i djece prevladale bi nezakonite, poligamija i nemoralnost, a to bi sve bilo još veće zlo.

U prošlom desetgodištu dolazilo je u brak u zapadnim i srednjo evropskim državama od 100 mužkaraca ispod 25 godina samo oko 8·8%, a žena 25%; do 30. godine taj se nerazmjer prilično točno izravna, jer na 100 mužkaraca dolazi 57 oženjenih, a od 100 žena 56 udatih. Sa 40 god. od 100 muž. 74 ih je oženjenih, a od 100 žena 77 ih je udatih. Kako se odavle vidi, u starijim godinama počima broj udatih žena rasti, a to zato, što je pomor žena nešto veći u drugoj polovici života. — U Austriji dolazilo je u brak od 100 mužkaraca prije 25. godine samo 7 9%, a od 100 žena ispod 25. godine 30·7; do 30. god. stupilo je od 100 muž. u brak 49·3, a žena 60; do 40. god. bilo je u braku od 150 muž. 81, a žena 60. Odavle se vidi, da još do 40. godine nije niti polovica mužkaraca bila u braku. U Austriji je došlo u isto vrieme od 600 mužkaraca svake dobe u brak 321·1, a od isto toliko žena udalo ih se 341·9. — Odavle se vidi, da dobra trećina mužkaraca nije bila u braku. Tu je dakle preostalo još dosta neudatih žena, kojih se broj povećao još za kojih 15 prekobrojnih (uzimajući, da na 1000 mužkaraca dolazi 1025 žena).

Prema tomu, kako je pučanstvo u kojoj zemlji ili pokrajini razmješteno, prema obitavalištima, može se približno zaključivati na vrstu gospodarstva, kojom se pučanstvo pretežno bavi. Ladanje i varoš, grad, odavna su dva ponekud odieljena svieta. U prošlim je viekovima doista i mnogo značilo biti gradjanin („purgar"). I danas leži u tome neka razlika, ali druge vrste. Danas, gdje i seljak može biti gradjanin, a gradjanin seljak (t. j. poljodjelac), tu nema pravne razlike, ali imade razlika u gospodarskom, socijalnom

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

i kulturnom pogledu. Gradovi (varoši) su od svoga postanka stjecišta industrije i trgovine, a na ladanju je uviek gospodovao poljodjelac; gradovi su bili i danas su sjedišta raznih oblasti, učevnih i inih zavoda, dakle ognjišta kulture i svakog inog napredka. Obzirom na gustoću pučanstva gradovi su bili vazda daleko napučeniji, nego li sela, a danas se to još jače opaža. U statističkom pogledu zanimiva je pojava, da se u gradovima osobito ističe procenat mladjega pučanstva i razmjerno slabi pomor. To dolazi odatle, što velik dio ovoga pučanstva svedjer dolazi s ladanja u službu i na zaradu, u škole, ili u vojničtvo. Poradi ovoga neprestanoga priticaja čini se pomor u gradovima napram prirastu slab. Od ovoga priticaja mladoga elementa u gradove dobiva i porod svoju karakteristiku: u gradovima raste broj nezakonite djece. Ali zato i broj zločina, ubojstva i samoubojstva nadvisuje slične pojave na selu.

Značajna je razlika izmedju ladanja i gradova, kao i oznaka za razvitak današnjih kulturnih država, vanredno hitro rastenje gradskoga pučanstva. To se opaža osobito u zemljama i pokrajinama, gdje je industrija vrlo razvita: pučanstvo ostavlja sela i dolazi u gradove, trči za industrijom*.

2. Mienjanje (gibanje) pučanstva.

Da se gibanje pučanstva uzmogne nadzirati, mora se ponajprije ustanoviti neka nepomična točka, prema kojoj se promatra. Ta nepomična točka jest stanje pučanstva na dan brojenja. Naravski, ovdje ne može biti govora o absolutnoj točnosti i nepomičnosti. Pučanstvo se mienja svaki dan, gotovo svaki čas, jer se svaki čas sad netko rodi, netko umre, netko se izseli, doseli, vjenča, razstavi. Ali barem približno služi ovakova pomišljena, časovita nepomičnost. U normalnim, ili točnije govoreći, u legitimnim prilikama teče gibanje ovim kronoložkim redom: vjenčanje, porod, pomor.

1. Statistika vjenčanja ide za drugom svrhom, nego li je ona, što lebdi statistici pred očima, kad govori o obiteljskom „stališu“. U ovom se potonjem slučaju radi o tom, da se ustanovi

* Tako je australski grad Melburne za 50 godina narasao od 11.000 stanovnika (1841) na 450.000; New-York (sa Broklynom) za 100 godina od 30.000 na 2,400.000, a Chicago za 50 god. od 4000 na preko jedan milijun.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

stanje vjenčanih u času brojenja; u sadašnjem pak slučaju radi se o tom, da se ustanovi, kako vjenčanja godimice jedno iza drugoga sliede poslije onoga stanja. Prema tomu posljedak prvašnjega postupka imade da služi za osnov, s kojega se promatra ovo potonje gibanje.

Samim činom vjenčanja ne nastaje nikakvo mienjanje ili gibanje u pučanstvu, jer — osim iznimnih slučajeva — ovim se činom nije pučanstvo niti umnožilo, niti smanjilo. Istom posljedice vjenčanja — porodi — uzrokuju gibanje.

Broj vjenčanja ne da se ni za jednu godinu nekom sigurnošću iz statistike proračunati, jer to ovisi o štokakvim okolnostima. Ponajprije se radi o gospodarskim odnošajima. Računa se, da će razborit čovjek stupiti u brak istom onda, kad je barem toliko gospodarski osiguran, da će moći živjeti. Tako rade i seljaci, pa zato medju seoskim pučanstvom najveći dio vjenčanjâ pada u jesen, kad je minula žetva, te seljak znade, kako gospodarski stoji. Prema tomu dao bi veći broj vjenčanja u godini zaključivati na povoljnije gospodarsko stanje. Zanimljiva je ova pojava u godinama, kad je broj ženitaba najmanji: onda je procenat udovačkih vjenčanja obično najveći. To ovisi takodjer o gospodarskim prilikama: udovci imadu obično već gotovo ognjište, pa ne trebaju da ga istom utemeljuju poput mladenaca.

Osim gospodarskih prilika zavisi broj vjenčanja i o dobnom i spolnom razredjenju pučanstva. Gdje se pučanstvo zdravo razvija, tu se ponajviše vjenčaju mladenci, t. j. momci i djevojke.

Po statistici većine evropskih država dolazi na 1000 stanovnika popriečno 7·5 (na 2000 oko 15) godimice do vjenčanja.

Popriečno trajanje braka ne da se lako proračunati ni približno, a kamo li točno. Da se uzmogne barem približno proračunati, morali bi se uzeti u račun samo oni brakovi, koji su smrću razvrgnuti. No kako ima znatan procenat razpitanih brakova, to ovaj procenat poremećuje računanje. Kad bi se i na taj procenat uzeo obzir, to ipak ne bismo mogli dobiti približno točna računa, budući da je u svakoj državi drugačiji zakon o razpitu. Približno se proračunava prosječno trajanje brakova (koji danas postoje) tako, da se broj postojećih brakova podieli prosječnim brojem onih brakova, koji su u stanovitom nizu godina smrću razriešeni. Tu dakako ne može biti ni govora o tom, da bi to ikoliko vriedilo za pojedine slučajeve; to je samo vjerojatni račun za statističare i za

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

osiguravajuća družtva. Razumije se, da se iz samoga brojenja pučanstva, kao niti iz maticâ vjenčanih, ne dolazi do ovoga rezultata, zato se ovako komplicirano i računa.

Isto se tako ne da niti iz pučkoga popisa, niti iz maticâ razabrati, koliko djece odpada prosječno na jedan brak, pa se i ovdje mora kombinovati. A to se čini tako, da se sbroj zakonite djece od stanovitog niza godina podieli brojem brakova u tom nizu godina. I to je samo donekle približan, vjerojatan rezultat, i to tim vjerojatniji, čim se veći niz godina promatra Na taj način izračunano je za Francuzku, da na jedan brak odpada 3·2, za Njemačku 4·4 djece (1884—1893).

Za socijalni, kulturni i politički razvitak vrlo je znamenito trajanje generacije. Pod generacijom se ovdje ne razumieva sbroj svih istodobno živućih, već osrednji razmak izmedju starosti otaca i djece. Ovo osrednje razdoblje ili prosječno trajanje generacija proračuna se tako, da se uzme za podlogu prosječna starost mladoženja, pa se k tomu doda polovica perioda ženske plodnosti. Ovaj period ženske plodnosti (t. j. razmak vremena izmedju prvoga i zadnjega djeteta) izračunan je po gothaskom koledaru i po nekim obiteljskim bilježnicama na 12 godina. Prema tomu iznašala bi polovica toga perioda 6 godina. Uzmemo li, da se u srednjoj Evropi ljudi prvi put žene izmedju 25—30. godine, po čem bi bila prosječna starost mladoženjâ oko 28 godina, pa dodamo li k tomu 6 godina prosječnoga trajanja ženske plodovitosti, to bi onda prosječna trajnost generacija iznašala za srednju Evropu oko 34 god. Razumije se, da se ovaj prosjek mienja, osobito ondje, gdje mužko i žensko mnogo ranije stupa u brak, jer je ondje prosječni period ženske plodnosti dosta dulji.

Čim su generacije kraće, tim se brže razvija politički i socijalni život naroda; što su dulje generacije, to je veći konservatizam.

2. Porodi. Da se približno ustanovi frekvencija (brojnost) poroda, treba uzeti u račun samo za porod sposobne žene. Ta sposobnost traje u srednjoj Evropi nekako od 18.—40. godine. Dakako, da često dolazi do poroda i izvan ovih granica, ali ovo se razdoblje uzima u statistici kao pravilo. Prema tomu imade u narodu oko 22 godišta za porod sposobnih žena, ili 165 njih na 1000 glava pučanstva. Za razdoblje od jednoga desetgodišta (1870 do 1880) izračunano je, da na 1000 glava pučanstva odpada djece:

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

u Francuzkoj 26·6, Austriji 39·9, Njemačkoj 40·7; ostale države stoje po broju izmedju Austrije i Francuzke. Tu stoji Francuzka kao minimum, a Njemačka kao maximum. U sliedećem desetgodištu pada broj poroda još većma u Francuzkoj (na 1000 glava pučanstva 21·9 djece), tako da je god. 1890. brojila Njemačka više no dvostruki broj djece nego Francezka (1,759.000 : 838.000). Najplodniji su slavenski narodi, a najneplodniji su romanski, ili da točnije reknemo, Slaveni su najbogatiji porodima. To se najbolje vidi u Njemačkoj, gdje kraj njemačkoga življa živi slavenski. U Rusiji iznaša popriečni broj poroda za razdoblje 1881—86. 49 na 1000 glava pučanstva.

Plodovitost ne zavisi niti o socijalnom, niti o geografskom, niti o klimatskom, niti o gospodarskom položaju. Istina, sve ovo utječe na odgoj, pa i na pomor djece, ali na plodovitost ne djeluje. Na brojnost porodjaja više djeluje brojnost vjenčanja, kako se je to pokazalo u razdoblju od god. 1880—1885, kad je u srednjo-evropskim državama bio spao broj vjenčanja, ali i broj poroda (u Francezkoj sa 26·6 poroda na 25·8, u Austriji sa 39·9 na 38·8, a u Njemačkoj sa 40·9 na 38·7). U ostalom ova mnogobrojnost i malobrojnost poroda dobrano se izravna tečajem odhranjivanja djece: mnogobrojnijoj djeci ponestane brižljiva pestovanja, pa odatle veći pomor, gdje je mnogobrojniji porod; a gdje je malobrojniji porod, brižnije je pestovanje. Tu počima djelovati Malthusovo pravilo o odnošaju izmedju hrane i množenja ljudstva.

Zanimljiva je činjenica, da redovito kod poroda broj mužke djece nadkriljuje broj ženske djece, o čem je već bilo govora*. Opazilo se, da pri ranijim (prvim) porodima prevladjuju mužka djeca. Isto su tako kod Židova brojniji mužki porodi.

Nezakonita su djeca u mnogo slučajeva težki teret ne samo za roditelja, već često puta i za družtvo. U razmaku od 10 godina (1871—80) brojilo se od rodjene djece nezakonitih poroda: u Austriji 12%, Njemačkoj 11%, Italiji 7·2%; dok je u zemljama, gdje vlada podpuna sloboda ženitbe, broj nezakonite djece mnogo niži, n. pr. u Rusiji 2·9, Grčkoj 1·3, Srbiji dapače 0·5. Osobito u velikim gradovima raste broj nezakonite djece (u Beču 43·3, u Pragu

* Opazio je i iztaknuo to njemački učenjak Süssmilch u XVIII. stolj. Od tada se je to izpitalo na preko 200 milijuna poroda, te se našao spomenuti već odnošaj (106 muž. : 100 ž.).

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

33·4, München 31·4, Rim 20·6%), pa to uzimaju za mjerilo moralnosti pučanstva, te zaključuju, da je to nemoralnije pučanstvo, što je veći broj nezakonite djece. Istina, u vrlo moralnom puku nezakonit je porod riedkost. Ali prava nemoralnost, to je barem naše mnienje, mora da vlada upravo ondje, gdje kraj ženitbenih zapreka ipak nema nezakonitih poroda. Pravi i glavni razlog mnogobrojnosti nezakonitih poroda leži u socijalnim i pravnim uredbama, u prekobrojnosti ženskoga pučanstva, u gospodarskim prilikama itd. Obćenita sloboda i rane ženitbe povećavaju broj ženitaba i smanjuju broj nezakonitih poroda. Uz ovakove norme spao je broj nezakonite djece u Njemačkoj u razmjerno kratko vrieme sa 12% na 9%. Kasne ženitbe i zabrana tužbe na priznanje otčinstva podobne su da umanje broj ženitaba, a povećaju broj nezakonite djece. — Statistika za izpitivanje moralnosti ne sravnjuje broj nezakonitih poroda prema broju sveukupnih poroda (jer prema ovomu brojenju izpada procenat nezakonitih poroda manji), već poredjuje broj nezakonitih poroda prema broju neudatih, a za radjanje sposobnih žena. No k tomu se ne ubrajaju sve za radjanje sposobne žene (počevši, recimo, od 16. do 45—50. godine), već one od 20. do 35. g., budući da nezakoniti porodi kod žena izpod 20. i onih iznad 35. godine spadaju prije u iznimke, nego u pravilo. God. 1890. iznašao je broj žena izmedju 20—35. godine $5\frac{1}{4}$% čitavog pučanstva, a 45% od onih za radjanje sposobnih žena. Prema tomu odpalo su na 1000 ovakovih neudatih žena (izmedju 20—35%) 63 nezakonita poroda. No uza sve to, što je procenat nezakonite djece dosta znatan, ipak je broj nezakonitih odraslih naprama broju poroda dosta malen, jer već prije pete godine do 50% nezakonite djece pomre ponajvećma poradi nedostatne njege, a osim toga znatan procenat nezakonito rodjene djece bude kasnije ženitbom pozakonjen.

Proljetni mjeseci reć bi da su najpovoljniji za začetak (koncepciju), jer su slučaji poroda najčešći u zimskim mjesecima, tako da se u ovim mjesecima život i smrt najčešće sastaju, jer je i pomor u zimskim mjesecima najveći.

3. Pomor pučanstva zavisi poglavito o zdravstvenim i gospodarskim odnošajima. Najbolje svjedočanstvo gospodarskoga blagostanja, družtvene ćudorednosti i javnih uredaba stoji u tom, ako razmjerno velik procenat pučanstva doživi staračko doba (od 70 do 80 god.). Ali to riedki doživu. Po statistici još 18% dožive 70. godinu, ali 80. god. doživi od 100 jedva 5 ljudi. Poprečno trajanje

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

življenja u evropskim državama iznaša jedva 40 godina. Po statistici za desetgodište 1871—1880. umiralo je poprečno na 1000 osoba: u Austriji 32·5, Italiji 31·1, Njemačkoj 28·7, Švicarskoj 24·9, Francuzkoj 24·8, Englezkoj 23·2, Svedskoj 19·2 osoba Kako se odatle vidi, najveći je pomor vladao u Austriji. Krivo bi bilo odavle zaključivati na neku veću ili manju životnu sposobnost pučanstva, budući da je u svim ovim zemljama uračunan i pomor djece, koji je tim veći, što je veći porod. Pomor djece izpod 2. godine iznaša i u ovim zemljama 30—40%, a 45—50% djece pomre prije no navrši 5. godinu. Ovamo je uračunana dakako i mrtvorodjenčad. U razdoblju od 1865—78. umrlo je od 100 živorodjene djece

	u 1. god.	prije 5. god.
u Austriji	25·7	39·1
„ Italiji	21·8	38·7
„ Prusiji	21·7	33·4
„ Švicarskoj	19·8	26·5
„ Francuzkoj	16·6	39·1
„ Englezkoj	15·2	25·1
„ Švedskoj	13·7	22·2

Iz ove se skrižaljke vidi, da u Austriji umre već prve godine dobra $^1/_4$ svekolike živorodjene djece, dok petu godinu doživi od stotinu djece tek 60. Francuzka i Švedska prolaze najbolje u tom pogledu: u Francuzkoj podlegne pomoru prije pete godine tek $^1/_4$, a u Švedskoj gotovo tek $^1/_5$. Tako pomor djece znatno povećava procenat obćega pomora.

Statistika ne podaje o uzrocima smrti još niti dovoljna, niti dosta pouzdana materijala, iz kojega bi se dala izvesti kakva pravila. U premnogo slučajeva, osobito u zemljama, gdje se zdravstvene ustanove ne mogu točno provesti (osobito na selu), nema liečničkih izvještaja; a mrtvozornički izvještaji, koji se osnivaju poglavito na izkazima rodbine, premalo su za znanost pouzdani. No nedvojbeno je, da je siromaštvo i bieda u premnogo slučajeva uzrokom smrti. Nestašica liečničke njege, zdrave hrane, čistoće i podvorbe prouzročila je često puta smrt, gdje bi se inače bilo dalo pomoći. Nezdravo vlažno-hladno podneblje, močvarne okolice, nezdrava voda, loše kanalizacije uzrokom su štokakvih epidemija.

4. Prirast pučanstva. Sa stanovišta narodnoga gospodarstva gleda se u prvom redu na umnažanje pučanstva, t. j. na

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

vjerojatni prirast za stanoviti odsjek vremena. Na temelju toga može država zaviriti barem donekle u budućnost obzirom na broj pučanstva i njegovo gospodarsko stanje. Prirast pučanstva izračunava se po onom obrazcu, po kojem se izračunavaju kamati na kamate. — Statistika dokazuje, da broj poroda u evropskim državama koleba izmedju 25—50 ‰ (po tisući), a pomor izmedju 17—38 ‰. Prema tomu je višak poroda nad pomorom normalna pojava u životu pučanstva, pa je to dalo povoda, da se pokuša izračunati, kada će se broj pučanstva podvostručiti.

Po gore spomenutom obrazcu izračunano je, da će se pučanstvo podvostručiti uz godišnji prirast, i to:

uz	1 ‰	za	693	god.	uz	10 ‰	za	66·7	god.
„	2 „	„	347	„	„	11 „	„	63·4	„
„	3 „	„	231	„	„	12 „	„	58.1	„
„	4 „	„	174	„	„	13 „	„	53·7	„
„	5 „	„	139	„	„	14 „	„	49·9	„
„	6 „	„	116	„	„	15 „	„	46·6	„
„	7 „	„	99	„	„	20 „	„	35	„
„	8 „	„	87	„	„	30 „	„	23·4	„
„	9 „	„	77	„	„	40 „	„	17·7	„

Pučanstvo u Evropi poraslo je od god. 1820—1890. od 200 milijuna na 360 milijuna, a to čini godišnji prirast od 8·5 ‰. Nekoliki će podatci pokazati, da je to dosta točan prosjek. U evropskim državama poraslo je pučanstvo u sliedećim razdobljima ovako (u milijunima) pro mille (‰):

u Austriji	od g.	1820—1890	od 14·02	na 23·09	(7·8)
„ Ugarskoj . . .	„ „	1820—1890	„ 12·88	„ 17·46	(4·3)
„ Italiji	„ „	1891—1890	„ 25·01	„ 30·16	(6·5)
„ Rusiji	„ „	1851—1885	„ 60·08	„ 89·07	(12·2)
„ Švedskoj . . .	„ „	1820—1890	„ 2·58	„ 4·78	(8·8)
„ Nizozemskoj . .	„ „	1829—1889	„ 2·61	„ 4·51	(9·2)
„ Švicarskoj . . .	„ „	1837—1888	„ 2·19	„ 2·93	(5·7)
„ Danskoj	„ „	1840—1890	„ 1·27	„ 2·19	(10·8)
„ Sjed. amer. drž. .	„ „	1790—1890	„ 3·09	„ 62·06	(28·1)
„ Irskoj je palo .	„ „	1841—1891	„ 8·02	„ 2·04	

Ove dvie potonje zemlje pokazuju se kao dva antipodna fenomena: u Americi pokazuje se nenaravno vanredan porast pučanstva, a u Irskoj nenaravno velik gubitak. Jedna i druga pojava ima se

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

pripisati poglavito seljenju pučanstva, a ne na jednoj strani porodu, a na drugoj pomoru.

Kako porast pučanstva u Rusiji svjedoči (a to će se pokazati i kod drugih naroda), prirodnim putem najbrže raste slavensko pučanstvo. U cieloj Evropi iznaša porod od prilike okruglo 13 mil., a pomor 10 mil.; preostane dakle godimice do tri mil. prirasta. No uzme li se, da se oko $^1/_2$ mil. godimice izseli, — tada godišnji višak iznosi oko 2·5 mil. Za deset godina ponaraste do 25 mil. sitnoga pučanstva. Poprečni prirast iznosi oko 7·6$^0/_{00}$. Po gornjem računu (shemi o podvostručenju) podvostručilo bi se evropsko pučanstvo za 87—90 godina.

Kako je prije spomenuto, svako zdravo pučanstvo godimice raste. Kako je bilo poprečno izračunano, poveća se u Evropi pučanstvo tako, da na 1000 glava pučanstva nadodje godišnji prirast od 8 glava. Na prvi pogled moglo bi se činiti, da je na stvari isto, ako u državi A nastane taj prirast tako, da na 50 poroda dolazi 42 pomora, ili ako u državi B dolazi na 20 poroda kojih 12 pomora. S narodno-gospodarskoga gledišta to nije isto. Ako i mimoidjemo izgubljene radne dane pri porodu, što u jednom narodu iznosi na milijune dana; ako i ne računamo troškove u slučajevima smrti, — sama visoka brojka pomora najjači je dokaz, da gospodarske i zdravstvene prilike u tom narodu nisu baš povoljne. No odatle još ne sliedi, da bi pod svakim uvjetom imao biti poželjniji onaj drugi slučaj prirasta, gdje bi n. pr na 10 poroda došla 2 pomora, te bi odnošaj ostao isti. Ovaki bi odnošaj pokazivao, da je dotično pučanstvo od naravi neplodno, te da se jedva napried pomiče. Takav bi se narod u slučaju pogibeljne epidemije, ili težkoga rata mučno oporavio. Najbolje bi dakako bilo, kad bi svaka država mogla ravnati prirast pučanstva onako, da bude gospodarska i obranbena snaga naroda što veća. Na to se dakako ne može niti pomišljati. Zato mnogi učenjaci, hoteći postići istu svrhu drugim putem, preporučuju pojedincima, da radjaju samo toliko djece, koliko ih mogu pristojno odgojiti i obskrbiti. Medju ovakve sumišljenike Malthusove spada i J. St. Mill i gotovo svi liberalistički narodno-gospodarski učenjaci. Tečajem zadnjih desetgodišta prošloga vieka pučanstvo se je Evrope toliko umnožilo, da učenjake snalazi briga, što će se dogoditi, ako stvar tako potraje; boje se: ne će li se zbilja dogoditi kakova socijalna katastrofa, kako ih Malthus nabraja i niže kao nuždnu posljedicu ravnoteže izmedju živeža i pučanstva.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

3. Seljenje.

Rod ljudski živi i napreduje preporadjanjem (regeneracijom), t. j. procesom radjanja i umiranja. Ovo je dakle fiziložki proces, kojemu se čovjek ne može oteti. To je prirodni zakon — fiziložko mienjanje i gibanje pučanstva. Seljenje pak usudili bismo se nazvati mehaničkim gibanjem u pučanstvu. Seljenje je u prvom redu posljedak gospodarskih prilika, bolje: neprilika. Ali posve neodvisno nije seljenje niti o naravnom, gore spomenutom gibanju pučanstva, jer većim dielom prenapučenost čini, da zemlja ne može hraniti prekobrojnog naroda. Ovo je naravni uzrok seljenju. No imade slučajeva, gdje zemlja nije nipošto prenapučena, pa ipak vlada toliko siromaštvo, da se narod mora seliti. Ovo je najžalostniji primjer seljenja, jer mu nisu uzrokom prirodne sile, već nedostatci upravne skrbi.

Seljenje naroda pojavljuje se pod raznim oblicima. U starom i srednjem vieku pojavlja se seljenje pod oblikom neprijateljskih invazija, gdje jedan narod podjarmljuje drugi. Takova invazija bit će bila i ona, što se opieva u „Ilijadi". No nad svaku dvojbu bile su invazije Germana u Galiju u Cezarovo doba posljedkom gospodarske potrebe, nastale poradi prenapučenosti. U tu vrstu seljenja imadu se brojiti i provale ratobornih stočarskih naroda: Huna, Avara, Magjara, Mongola, Turaka. I ovi narodi nisu ništa drugo činili, nego su Evropu — kako bi se danas reklo — „kolonizovali".

U današnje se vrieme pokazuje seljenje pod ova tri oblika: 1. interlokalno seljenje na području jedne te iste države; 2. seljenje po stranim državama (putovanje) u svrhu kraćega ili duljega zadržavanja (obitavanja); 3. izseljivanje u strane zemlje u svrhu trajnoga obitavanja. — Prva vrst seljenja nije niti od velikoga narodno-gospodarskoga, niti socijalnoga zamašaja. Najobičnija je pojava ove vrste prikupljanje radničkoga elementa sa sela u gradove. To se osobito opaža u onim predjelima, gdje se koje mjesto stane podizati otvaranjem industrijalnih poduzeća. Sa socijalnoga gledišta može to biti povoljan ili nepovoljan znak. U Americi su neki seoski krajevi opustjeli, a seosko pučanstvo nagrnulo u gradove, gdje je stvaralo suvišak radničtva — proletarijat. Najzgodnije je, da seljak, koji ide kamo za zaradom, ne pusti svoga seljačkoga posjeda, jer sitni seljački posjed, ako si pomaže još zaradom kod industrije, može da postane tako aktivnim posjedom, kao najsolidniji

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

srednji posjed. Naprotiv u onim slučajevima, gdje sitni posjednici svoj posjed puste, prodadu, obično spadnu u proletarijat, koliko nastupi prekobrojnost radničtva.

Drugi tip seljenja jest onaj, kad n. pr. talijanski radnici dolaze k nama, ili kad naši ljudi odlaze u Ameriku, da što zasluže, pa da se opet kući vrate. Ovo je sa stanovišta narodnoga gospodarstva najpoželjnija vrsta seljenja, jer se time izravna odnošaj izmedju broja pučanstva i živežnih sredstava. Suvišak pučanstva ne samo da se u stranom svietu prehrani, već i pretičak zarade kući donese i podigne gospodarstvo kod kuće. Na ovaj način može da bez socijalnih neprilika živi narod i u zemljama, gdje inače vlada prenapučenost; a ondje, gdje nema prenapučenosti, dodje narod do znatnije prometne glavnice, kojom može voditi umno gospodarstvo (t. j. kupovati i prodavati u vrieme). Ova vrsta seljenja olakoćena je danas time, što je praksom prešlo već u načela medjunarodnoga prava, da je državljanima jedne države prosto putovati i nastaniti se u drugoj državi, te ondje gospodariti i svoje zvanje i obrt voditi, koliko ono nije vezano na osobite ustanove, koje omogućuju samo domaćim sinovima, da to zvanje izvršuju Inače pak stoje inozemci podpuno ravnopravni u civilnim i kaznenim stvarima s urodjenim državljanima; jedino im dakako politička prava ovih potonjih ne pripadaju. Ali uza sve to države si pridržavaju, da po svojoj uvidjavnosti izvršuju svoje kućno pravo, pa tako se može dogoditi, da jedna država podanicima druge države pod raznim izlikama gotovo onemogućuje obstanak u svojoj državi. Poznato je, kako Prusija van svojih granica tiska austrijske Poljake i Čehe, te Dance. Sa polucivilizovanim državama u Aziji i Africi sklapaju evropske države ugovore, u kojima su obično naročito stipulovane norme, kako se imade postupati s pripadnicima evropske države. Na Iztoku podpadaju evropski državljani pod jurisdikciju svojih konzula. To su tako zvane kapitulacije, koje još stoje u krepost medju evropskim državama jedino — u Turskoj. Sve ostale evropske države zahtievaju, da se i inozemci imadu pokoravati upravnim i sudbenim oblastima njihova područja (t j. one države, u kojoj se nalaze).

Treća je vrsta seljenja pravo izseljivanje iz jedne zemlje u drugu s namjerom, da se izseljenik više ne vrati. A izseljuje se narod ili u stranu državu, ili u kolonije matere zemlje. Izseljivanje se u kolonije provadja tako, da se pojedincu prepusti na volju, da si sam odabere vrieme i način i mjesto, gdje se hoće i kada se hoće na-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

seliti; ili država organizuje i podupire izseljivanje. No u svakom slučaju stoje državljani pod osobitom zaštitom matere zemlje, kojoj vazda stoji pred očima namjera, da koloniju dovede do procvata, kako bi od toga i matica imala koristi. Državljani pak, što se izsele iz matice države, nisu izgubljeni niti narodno, niti politički, niti gospodarski po narod i domovinu. Drugačije stoji stvar, kada se državljani izsele u stranu državu, ili u stranu koloniju s namjerom, da se ondje stalno nastane.

Ovakovi si izseljenici obično izhode gradjanstvo (državljanstvo) u dotičnoj zemlji, te time prekinu svaku političko-pravnu svezu sa svojom predjašnjom domovinom. Ovi više ne stoje pod zaštitom svoje domovine i njenih konzula, već pod zaštitom zakona svoje nove domovine, gdje preuzmu na sebe sva prava, ali i sve dužnosti. Ovakovi izseljenici izgubljeni su obično za kratko vrieme ne samo u političkom, već i u narodnom pogledu za svoju domovinu. Zato ovakav gubitak mogu pregorjeti samo veliki narodi i prenapučene države. Maleni pak narodi, kada bi im zemlja i bila prenapučena, nastoje, da im se izseljenici barem narodno (etnički) ne izgube. No maleni narodi, pa još k tomu neprenapučeni u svojoj zemlji, počinjali bi samoubojstvo, kad bi dopuštali, da im se narod ovako izseljuje.

Brižne i domoljubne vlade nastojat će, da do ovakove vrste seljenja nikako ne dodje. One će zato tim brižnije, ako je seljenje u obće nuždno, t. j. postalo gospodarskom nuždom, podupirati drugu vrstu seljenja (spomenutu pod 2.), samo da zaprieče izseljivanje. No ne treba tu pomišljati na drakoničke zabrane, a najmanje na one, koje diraju osobnu slobodu, te mogu da i časovito seljenje pretvore u izseljivanje (ako je izseljenik vojni bjegunac, ili nije obavio sve kontrolne smotre itd., pa se bojao kući doći pred kaznom).*

Seljenje našega naroda iz Banovine u Ameriku nosi poglavito i pretežnim dielom značaj privremenonoga seljenja; ali u Dalmaciji je na žalost sve veći broj onih, koji se sele, da se trajno izsele. Ovo je potonje velik narodni i gospodarski gubitak za naš narod, dok ono prvo zaslužuje, da država podade narodu, koji ide samo

---

* Iz naše domovine, osobito iz Dalmacije, ode mnogi mladić preko mora pod tudjim imenom, prije nego što je obavio vojnu stavnju, ili službu. Često se desi, da se ovakav namjeri na dobru trgovinu ili ini obrt, kojim se za nekoliko godina gospodarski pomogne za sav život. Ovakav čovjek bogme ne će da raztepe svoj posao, pa da dodje na stavnju, ili tri godine pod pušku, da si

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

privremeno na zaradu, što veću zaštitu u inozemstvu i da mu se omogući povratak u domovinu. Osobito paziti treba na ovo potonje, jer ako se komu nije moguće povratiti, onda on povuče za sobom i svoju porodicu, a to je upravo onaj gubitak, što ga naš narod ne može lako pregorjeti.

Iz Banovine se je već odselilo preko 1/4 milijuna naroda, dakle gotovo 1/4 čitavog pučanstva. Velik dio ovoga naroda odselio se pod težkim gospodarskim neprilikama; drugi se dio odselio u čežnji, da zaradi gotovine, kojom bi si podigao gospodarstvo i došao do neke družtvene vriednosti. U jednom i drugom slučaju ne bi se smjelo, tako barem mi sudimo, zadavati potežkoća. Ali zato se tim više mora država brinuti, da nam se ti izseljenici sretno kući povrate i da se svojim radom užiju svojega truda. Na ovu dužnost države ne možemo da dosta dovoljno upozorimo, naročito današnji dan, gdje nam se narod hrpimice seli u prekomorje.

Spomenuli smo seobu naroda. Velika je bila ona, kojoj je palo žrtvom zapadno rimsko carstvo. Mnogi germanski narodi natisnuli se tamo prema jugu i zapadu. Bilo je tu lomljave i silnoga krvoprolića. Pa ipak učenjaci tvrde, da se ta golema i u povjesti toli znamenita seoba naroda ne da po broju pučanstva sravniti s onom mirnom i laganom seobom evropskoga pučanstva u Novi Sviet. Do 30 milijuna svojega pučanstva odaslala je Evropa u druge dielove svieta u prvom redu u Ameriku. A toliko, vele učenjaci, nije bilo onih germanskih naroda, što su si porazdielili zapadno rimsko carstvo.

---

onda razori svu budućnost. Time je postao vojnim bjeguncem i njega čeka vazda kazna, čim se pojavi u domovini. U prvi čas na to niti ne misli, već misli samo, kako će si materijalno budućnost osigurati. No je li mu to jednom pošlo za rukom, vuče ga želja u domovinu. Izkustvo je na žalost dokazalo, da upravo onakovi ostanu u tudjem svietu, koje bi domovina najbolje trebala, t. j. oni, koji su se gospodarski podigli. Ovakovi se ljudi, naučivši se u tudjem svietu na ugledni družtveni položaj, ne mogu sprijateljiti s mišlju, da se vrate kući te da odsjede koju godinu u zatvoru radi bjegunstva. Zato bi trebalo, da se u tom pogledu zakoni sgodno promiene, i to tako, da od toga bude imao barem nekakove koristi i narod, pa i sama država. Ta stvar imala bi se olakotiti osobito onakim ljudima, koji se baš hoće da povrate u domovinu, ali obadju sve domaće zakone i postanu američki gradjani, pa se kao takovi vrate u domovinu, gdje stoje pod zaštitom svoje adoptivne američke domovine. Ovako rade osobito Niemci iz Njemačke, radi čega je već nekoliko puta došlo do diplomatskih razmirica medju obim državama.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

U početku XIX. vieka, pa sve tamo do sredine, nije bilo bog zna kako snažno seljenje Evropljana u strane dielove svieta. Istom neki osjetljivi uspjesi i neuspjesi na području gospodarstva potegoše sobom jače seljenje. Veliko olakoćenje putovanja pomoću željeznica i prekomorskih parnih brodova dodje u prilog onima, koji su gospodarski propali iza raznih kriza: propadanja maloga obrta u utakmici s velikom industrijom, poljodjelske nerodice, naročito kad je zavladala bolest koruna itd. Agrarni odnošaji u Irskoj i Škotskoj prouzročiše, da je narod zauzeo po procentu izseljenika prvo mjesto. Od god. 1820. do 1890 izselilo se iz Evrope preko 20 milijuna naroda, a od tih je sama Irska i Škotska dala dobru trećinu, a zajedno s Englezkom polovicu (t. j. 11. milijuna). Sve do devedesetih godina prošloga vieka bio je medju izseljenicima neznatan procenat slavenskoga pučanstva. Poslije Britanaca bili su zauzeli prvo mjesto Niemci, no od poslije je broj njemačkih izseljenika spao, tako da je god. 1894. iznašao tek oko 40.000 (iz Njemačke). Ali od sredine devedesetih godina ovamo rek bi da se Slaveni počimaju otimati za prvo mjesto obzirom na procenat evropskih izseljenika. Medju njima se ističu takodjer Hrvati, od kojih se je već preko 300.000 izselilo preko mora. Osim Slavena u velikom se broju sele još i Skandinavci i Talijani. Skandinavci već od nekoliko godina davaju čitav 1% svojega pučanstva na izseljenje, a kraj svega toga broj njihova pučanstva raste u Švedskoj, kao u malo kojoj zemlji. A to znači, da se Skandinavci ne izseljuju za vazda, već samo privremeno na zaradu. A upravo tako biva u drugim državama. Opazilo se je naime, da izseljivanje na traje postojano, već da zavisi o gospodarskim i političkim odnošajima u zemljama izseljivanja i naseljivanja.

4. Padanje hrvatskoga pučanstva.

Svaki je od evropskih naroda imao tečajem viekova plimu i osjeku u svojem narodnostnom (etničkom) životu i razvoju. Cieli srednji viek nije nego neprestano krvarenje: ratovi medju susjednim državama neprestance se ponavljaju, a ako za čas utihnu, zamjenjuju ih gradjanski, politički, ili vjerski ratovi. To je bilo uzrokom, da ni u jednoj zemlji nije naraslo pučanstvo do onoga broja, što ga danas nazivamo prenapučenošću. No da je uza sve to u stanovitim vremenitim odsjecima pučanstvo doseglo dosta visoki broj, dalo bi se zaključivati iz križarskih vojna. Kada čitamo, kakvi su

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

to bili svetci, što su išli otimati sv. grob, rekli bismo, da se je više puta sabrala sa Zapada sva fukara, da poput skakavaca pohara Iztok. Pa onda one nebrojene plaćeničke čete — živim su dokazom, da nije bilo nestašice seljačkoga naroda, jer leži u naravi ratara, da se nerado hvata pustolovina, dok može živjeti od mirna rada. — Silni ratovi i krvarenje nije prestalo ni u novom vieku. Tridesetgodišnji rat, ratovi koaliranih država proti Ljudevitu XIV., francuzka revolucija, Napoleonovi ratovi, turski ratovi itd. — sve je to proždrlo toliko ljudstva, da do prenapučenosti još nije došlo. Istom u zadnjim desetgodištima prošloga stoljeća zavladao je u neku ruku obći mir, barem medju evropskim državama, te se u nekima počima osjećati prenapučenost. U glavnom se može reći, da su tečajem zadnjega stoljeća gotovo svi narodi rasli, a većina ih je dostigla veći, ili barem onoliki broj pučanstva, koliki je imala za najveće plime u prošlosti. Samo naš hrvatski narod doživio je tečajem viekova takav razsap, da se od njega još ni danas nije oporavio.

Tko poznaje povjest, priznat će, da u srednjem vieku nije bilo naroda u Evropi, koji bi bio utemeljio čistokrvniju narodnu državu od Hrvata. A po svoj prilici nije bilo tada niti brojnijega plemena od Hrvata. Hrvatski narod spusti se tamo sa Karpata u ravnu Panoniju (Ugarsku), pa prodre posred moćne avarske države u staru Dalmaciju, zametne ovdje rat s Avarima, koji su bili i ovu zemlju osvojili, svlada ih i napuči tu zemlju, koja se je po svjedočanstvu bizantinskoga cara Konstantina Porfirogenita prostirala od Bara (na jugu današnje Crne Gore) do Istre, a odavle uzduž Save sve do Dunava. Prema tomu zaposjeli su Hrvati odmah u prvi čas: Crnu Goru, Hercegovinu, današnju Dalmaciju i Bosnu. *Ali sve ove zemlje još nisu dostajale* brojnomu hrvatskomu narodu. Zato jedan dio naroda priedje preko Save i osvoji još *Panoniju* (zemlju izmedju Save i Drave) i *Ilirik* (današnju Srbiju). Svi kasniji veliki dogadjaji potvrdjuju, da to nije bajka Konstantinova. Car Konstantin pripovieda, da su rimski pape po dva puta učinili ugovor sa Hrvatima, po kojem su se Hrvati kirografima (pismenim ugovorima) obvezali, da svojim susjedima ne će nanašati od svoje volje rata, već da će se jedino ograničiti na obranu. Nema primjera, da je papa od ikojega drugoga naroda zahtievao što slična. To je papa učinio dakako za volju bizantinskim vladarima. Ali je to ujedno dokaz, kako su Hrvati morali biti jaki susjedi. A kasniji ratovi sa premoćnom franačkom državom, od koje su se napokon oslobodili,

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

potvrdjuju jakost države, ma da je i bila razdieljena u dvoje (Panoniju i Dalmaciju). Država Ljudevita Posavskoga protezala se je tamo od Koruške, pa sve do Timoka u današnjoj Srbiji. Malo kasnije i opet izbija na površinu silna moć Hrvata. Magjari osvoje velik dio Moravske i gotovo cielu Ugarsku, te dodjoše u neposredno susjedstvo Hrvata. Nema zemlje u Evropi, koja ne strepi pred divljim konjaničtvom Magjara: Italija, Francuzka i Njemačka pune su vapaja i suza nad strahotama, što ih počinjaju. A Hrvati, prvi i neposredni susjedi Magjara, — oni nisu robovali Magjarima, već upravo u ono vrieme, kad je sve strepilo pred ovim strašnim susjedima, podiže hrvatski narod moćno kraljevstvo, s kojim se u ono vrieme nije mogao mjeriti nijedan narod osim Bugara, kojima je u to vrieme vladao njihov najmoćniji i najslavniji vladar Simeon Veliki (908—927). Ovaj je odbio od svoje države i Magjare, i to tako krvavo, da mu više nisu dosadjivali; po nekoliko je puta dopro do pred sam Carigrad, gdje ga je morao kruniti patrijar Nikola, skrbnik spomenutoga cara Konstantina Porfirogenita. Radi Srba dodje do rata izmedju Hrvata i Bugara. U ono vrieme, kad je bugarski vojvoda Alogovotur (po svjedočanstvu cara Konstantina, na prievaru) zarobio savkoliki srbski narod, prodre bugarski general u Hrvatsku, gdje bude do nogu potučen. Da osveti poraz svoje vojske, povede sada vojnu na hrvatskoga kralja Tomislava sam car Simeon glavom. Tko pročita bizantinske povjestničare, kako opisuju bugarsku vojsku i oklopnike, uvjerit će se, da bolje vojske nije bilo u Evropi. Pa evo ovu izabranu silnu bugarsku vojsku smlavi hrvatski kralj hametice. Sam car Simeon pogibe. Uz Magjare, Pečenege itd. sigurno bi bili i Hrvati provalili u Bugarsku, da se nije u ovaj hrvatsko-bugarski spor umiešao rimski papa.

No nisu se Hrvati pokazali silnim narodom napram najsilnijim susjedima na Iztoku, već i na Zapadu, kako to svjedoče sami neprijatni susjedi. Spomenuli smo, kako su se Hrvati odrvali silnomu franačkomu carstvu, ili ti gotovo cieloj zapadnoj Evropi. Kasnije sin Ljudevita Pobožnoga, s kojim su prije Hrvati ratovali, Lotar, car franački i vladar Italije, osniva savez talijanskih gradova za navalu i obranu protiv Hrvata. Ali Mletčani, kojima je imao u prvom redu koristiti taj savez, volješe se izmiriti s Hrvatima i plaćati im dalje danak za plovitbu po Jadranskome moru. Hrvatski je dakle narod bio jači od ovoga saveza.

Kako franačkoga, tako su se Hrvati malo bojali i bizantin-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

skoga cara. Car Konstantin Porfirogenit, koji inače u zviezde kuje svojega djeda, cara Vasilja I. Macedonca, bilježi o njem jedinu neslavnu uspomenu. On pripovieda naime, da je sam car Vasilj, ne moguć braniti gradova: Dubrovnika, Splita, Zadra, Trogira proti Hrvatima, zapovjedio tim gradovima, neka onaj danak, što su ga do sada plaćali bizantinskomu caru, plaćaju hrvatskim knezovima.

Ovo su dogadjaji, koje bi bilo težko razumjeti, da car Konstantin, očevidac hrvatske moći i slave, ne bude podkriepio svoga razlaganja time, da je Hrvatska brojila u to vrieme 100.000 pješaka, 60.000 konjanika i oko 10—15 tisuća vojske na mornarici.

Isti je car doživio i prvi razsap ovoga moćnoga hrvatskoga kraljevstva: ban lički Privina ubi svojega kralja Miroslava i uzurpira priestolje. Sada se odmetnu od uzurpatora ban Moravije, ili ti današnje Srbije, i dukljanski vojvoda Mihajlo Višević II. Za kralja Petra Krešimira izbije još jednom na površinu sva moć hrvatskoga naroda: u boju na kopnu (proti Bizantincima) i na moru (proti Mletčanima) razširi hrvatski narod svoju vlast.

Iz svega se ovoga razabire, da hrvatskomu narodu nisu mogli nauditi niti najsilniji vanjski neprijatelji. Razsap hrvatskoga naroda počima od onoga časa, kad je buknuo razdor u njegovoj nutrini, u njegovoj duši. A taj razsap počima za kralja Zvonimira; sjeme pak razdora posijao je talijansko-latinski kler dalmatinski. Ta što je razbilo političko i narodno jedinstvo naroda hrvatskoga, nego vjerski razdori? Već iza smrti kralja Petra Krešimira nastaje medju Hrvatima borba za II. spljetski crkveni sabor i proti njemu. Sa Zvonimirom pobiedi talijanaška stranka, t. j. vanjski upliv, vanjska politika, vanjska kultura.

Nasljednici Zvonimirovi stupaju njegovim stopama, sva nutarnja politika ide za tim, da se po cielom kraljevstvu provede duh II. spljetskoga sabora, a posljedice: propast hrvatske narodne crkve, a na njezinim razvalinama porod patarenstva i srbskoga pravoslavlja. Tako se pojavi na području razvaljene narodne hrvatske crkve: bosanska (patarenska) i srbska crkva.

Uza sve to još se je nekoliko puta pokazala snaga hrvatskoga naroda kraj svih nesreća, koje su ga bile snašle.

Navest ćemo samo dva sjajna primjera.

Kada su u Evropu provalili Mongoli, podlegne im Ruska, Poljska i Ugarska. Kralj Bela IV. bježi medju Hrvate. Hrvati najprije uzmiču u gore i na more, dok si saberu sile. Kada su se sa-

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

brali, potuku Mongole najprije na moru. Mongoli, jaki konjanički narod, ne mogući razviti sve svoje sile u gorovitim predjelima, uzmiču do prostranoga Jelenskoga polja. Hrvati ih uzastopce sliede, prihvate bitku na otvorenom polju i pobiede odlučno. Kakova je to bila bitka, pripovieda sam kralj Bela IV. u poveljama, izdanim tim povodom sriemskoj braći Kresu, Kupiši i Raku, te krčkim knezovima Frankopanima. U tim se poveljama spominje, da je preko 40.000 Mongola pokrilo bojno polje (iza toga slavnoga dogadjaja nazvano G r o b n i č k o p o l j e). Ovakove bitke i pobjede ne poznaje više Evropa u XIII. stoljeću. A da je to bila odlučna pobjeda, vidi se odatle, što su u Hrvatskoj razbiti Mongoli, sabravši se malo iza bitke na Grobničkom polju, imali još toliko snage, da poplave i popliene Srbiju, dio Bugarske i Rumunjsku.

Drugi je primjer naše narodne snage dugotrajni, žilavi odpor našega naroda proti silovitoj najezdi Osmanlija. Svi narodi, koji su došli u sukob s Osmanlijama, brzo podlegoše; najduže se održaše Hrvati. Istina, u ovim težkim časovima pomagahu ponešto Hrvatima susjedi, a ponajpače rimski pape. Ali slaba je ovo bila pomoć: ni za smrt, ni za život. Naši njemački susjedi podupirali su nas radi sebe. Ali nas je ta podpora skupo stala, jer gdjegod mogoše, moralno nam naškodiše. Iztok (Osmanlije) nam ubijaše narodno tielo, a Zapad (njemstvo i romanstvo) narodni duh. U ovom težkom dugotrajnom boju postrada silno hrvatsko pučanstvo. Sjeme vjerskoga razdora raztoči silni narodni dub, a plodove odnese Carigrad: Osmanlije pretvoriše patarene u „turke“, a carigradski grčki patrijari veći dio naroda nagnaše na grčko-iztočno pravoslavlje. I tako od onoga silnoga naroda, koji je odolio Avarima, Frankima, Saracenima, Bizantincima, Magjarima, Mongolima, zaposio toliku prostoriju, spao je na to, da se na poziv odazovu jedva dva milijuna!

Ali nam zato nije očajati. Iz letimičnoga ovoga priegleda naše povjesti jasno se vidi, da je našemu propadanju uzrok u cjepkanju narodne snage; a cjepkanje je i desorganizacija nastajala pod utjecajem tudje misli i tudjih interesa, dok napokon nije i sama sviest o narodnoj nemoći tu nemoć povećavala. Odatle nam i nauk: Probudimo narodu sviest o njegovoj povjestnoj snazi, ujedinimo ga u jednoj narodnoj i gospodarskoj misli, pa ćemo opet ugledati snagu hrvatskoga naroda.

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

Sadržaj I. svezka.

---

* Na str. 49. treba izpraviti u naslovu: mjesto »II.« ima biti: »D.«, a na str. 53. mj. »III.« ima biti »E« (i obična slova); na str. 56. u naslovu mjesto »IV.« ima biti »II.«; a na str. 62. ima se u drugom naslovu izostaviti »D.«

Fran Milobar NARODNO GOSPODARSTVO (POLITIČKA EKONOMIJA) I.Elektroničko izdanje ©MH 2010.

* Pred ovim naslovom izpao je grieškom nadpis: „Četvrto poglavlje".
** U njekoliko primjeraka tiskano je grieškom »Četvrto«.

[illegible] KNJIGOVEŽA U ZAGREBU